యోగ దర్శనము

(పతంజలి ముని ప్రణీతము)

అనుకర్త :

దార్శనిక్, "కళాప్రపూర్ణ", దర్శన తత్త్వవేత్త, వేదవేదాంగ పారంగత్

పండిత గోపదేవ్

యోగ దర్శనము

(పతంజలి ముని ప్రణీతము)

"కళాప్రపూర్ణ"

డా. పండిత గోపదేవ్

విరచిత అంబా వ్యాఖ్యానము

ప్రకాశకులు :

ఆర్యసమాజము, కూచిపూడి, 522 313

గుంటూరు జిల్లా

అంబాదర్శన గ్రంథమాల - 5
ఆరవ సంస్కరణము - 500 ప్రతులు
జూన్- 2016

సరస్వస్వామ్యములు :
ఆర్యసమాజము, కూచిపూడి

వెల : రూ.**80/-**

ప్రతులకు :

ఆర్యసమాజము, కూచిపూడి - 522 313 (తెనాలి తాలూకా).
గుంటూరు జిల్లా. ఫోన్ : 08644-252789. (ఆం.ప్ర.)

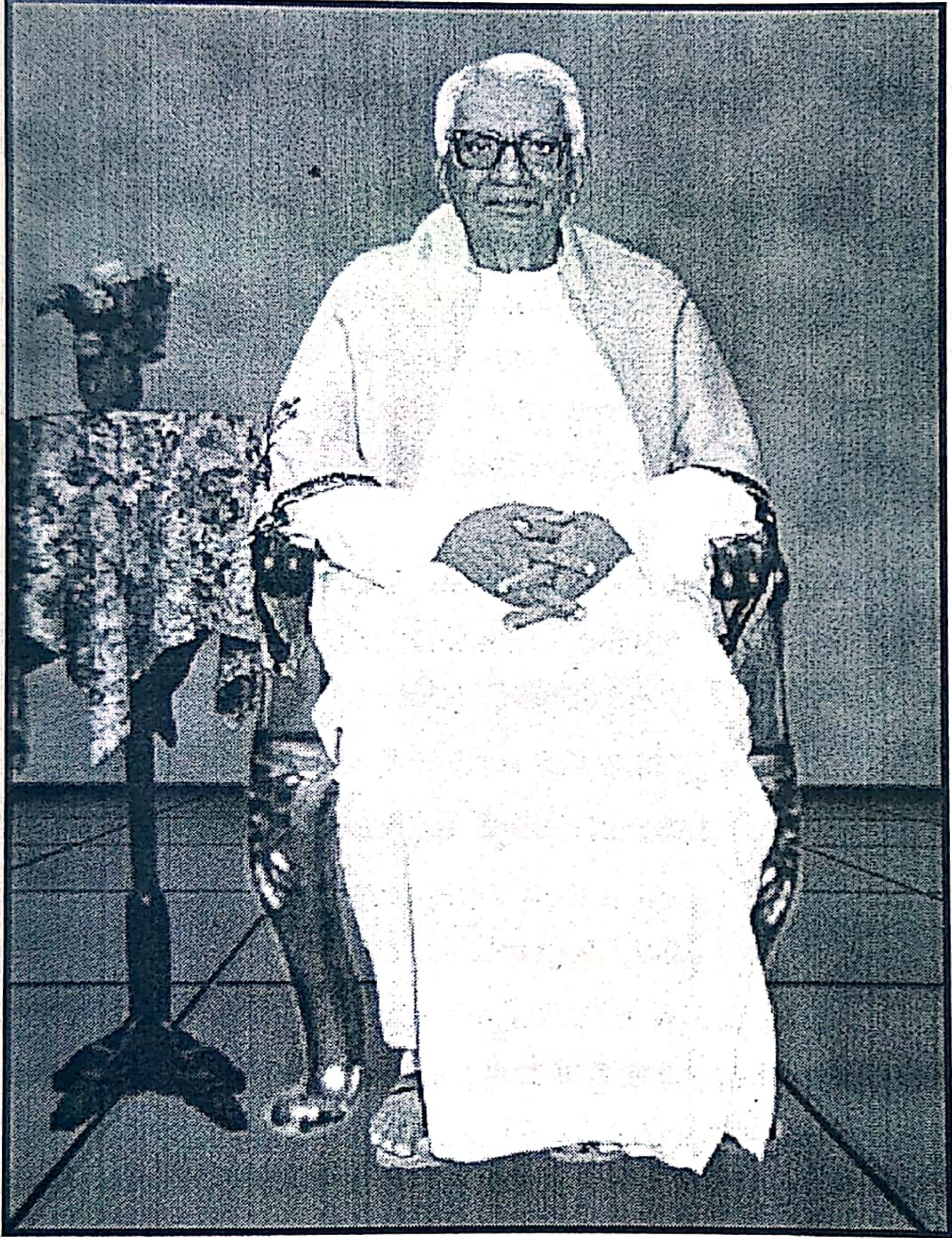
శ్రీ మాశెట్టి శ్రీనివాస్ ఆర్య, # 5, మాశెట్టి బిల్డింగ్,
3-3-736 to 740, కంచరిబజార్, సికింద్రాబాద్-3. (తెలంగాణ)
ఫోన్ : 040-66320200.

వైదిక సాహిత్య భండార్, ఆర్యసమాజము,
సుల్తాన్‌బజార్, హైదరాబాద్ - 500 095. (తెలంగాణ)
ఫోన్ : 040-24751656

ఆర్యసమాజము, సీతాఫలమండి, సికింద్రాబాద్ - 61. (తెలంగాణ)
ఫోన్ : 040-27071816

విద్యా బుక్ డిపో, ఆర్యసమాజము ఎదురుగా,
సుల్తాన్ బజార్, హైదరాబాద్. (తెలంగాణ)

Printed at : **PRINTSHOP** 040-6632 0300

దార్శనికులు, "కళాప్రపూర్ణ", దర్శన తత్త్వవేత్త, వేదవేదాంగ పారంగత్

డా. పండిత గోపదేవ్

పండిత గోపదేవ్

జననము	: క్రీ.శ. 1896	మరణము : 26-10-1996
జన్మస్థలము	: కూచిపూడి, తెనాలి తాలూకా	
జననీజనకులు	: శ్రీ అంబమాంబా రామయార్యులు	
విద్యాభ్యాసము	: కూచిపూడి, అమృతలూరు, కాశ్యాదిపీఠములు, సంస్కృతాంధ్ర హిందీ సాహిత్యములు	
వృత్తి	: వైదిక ధర్మ ప్రచారము, వైదిక సంస్కార వ్యాపకత	
అభిమాన విషయములు	: షడ్ దర్శనము, నైష్ఠిక బ్రహ్మచర్యము, యోగమార్గ ప్రావీణ్యము	
స్థాపకులు	: అంబా దర్శన గ్రంథమాల, కూచిపూడి, అంబా రామార్య సత్యార్థ ప్రకాశ ట్రస్టు, సికింద్రాబాద్ మరియు ఎన్నో ఆర్యసమాజములు	

సన్మానములు :

1. **"కళాప్రపూర్ణ"** - ఆంధ్ర విశ్వవిద్యాలయం, విశాఖపట్టణం
2. రూ. 10,000/- **"మహర్షి దయానంద సరస్వతి నిధి పురస్కార్"** న్యాస్, ఆర్యసమాజం, పులేరా
3. రూ.5,001/- ఆర్యప్రతినిధి సభ, ఆంధ్రప్రదేశ్, సుల్తాన్ బజార్, హైదరాబాద్.
4. రూ. 25,000/- **వేదవేదాంగ పురస్కార్**, ఆర్యసమాజము, శాంతాక్రూజ్, బొంబాయి
5. రూ. 1,00,000/- శత జయంతి సందర్భముగా **"దర్శన తత్త్వవేత్త"** బిరుదు - శతజయంతి ఉత్సవ సమితి, సికింద్రాబాద్. తేది. 30-7-1995

రచనలు,అనువాదములు : సత్యార్థ ప్రకాశము, ఋగ్వేదాది భాష్యభూమిక, నిరుక్తము, ఋగ్వేద భాష్యభాస్కరముI,II,III, వైదిక వినతి I, II, వైదిక దినచర్య, న్యాయ, వైశేషిక, సాంఖ్య, యోగ, వేదాంత దర్శనములు,ఈశ, కేన, కఠ, ప్రశ్న, ముండక, మాండూక్య, ఐతరేయ, తైత్తిరీయ, శ్వేతాశ్వతర, ఛాందోగ్య, బృహదారణ్యకోపనిషత్తులు, ఆస్తికవాదము, అర్థధర్మ మీమాంస, సంస్కారవిధి, భగవద్గీత,ఏసుక్రీస్తు రహస్య జీవనము, పూజ, వైదిక పర్వ పద్ధతి,అపశూద్రాదికరణము మొదలగునవి చిన్న గ్రంథములు 25 చిన్నవి, పెద్దవికలిపి 60కి పైగా వైదిక గ్రంథములు తెలుగులో రచించినవారు వీరొక్కరే.

?

వడ్లమూడి వంశాబ్ధిసోముడై జన్మించి, విద్యాజీవియై శిక్షా శాస్త్రమునందు లబ్ధ ప్రతిష్ఠుడై వెలసి, ఆంధ్రలోకమునకు 'సఫలత' ప్రభృతి యమరకృతుల నందజేసి, ఉదారచరితుడు, పరమసాధకుడు, ముక్తసంగుడునై, తెలుగున దర్శనములను రచియింప నెంతయు నన్ను ప్రోత్సహించుటయే కాక నాకు చేదోడువాదోడుగా నుండి యీ కార్యము పూర్తిగ కొనసాగకముందే మొన్న మొన్న (25-10-1951) ఆత్మీయుల నపార శోకాంబుధిని ముంచి

కీర్తిశేషుడయిన **శ్రీ వేంకటరత్నం గారికి**

నీ కృతి నెట్లందజేయుదును ?

గోపదేవ్

తొలి పలుకు

ప్రాచీన భారతీయ విజ్ఞానము సంస్కృత వాఙ్మయములో గుప్తమై యున్నది. అందును ప్రామాణిక గ్రంథములు సూత్రప్రాయముగ నున్నవి. ఏత త్కారణమున సంస్కృతమునందే అట్టి గ్రంథములకు వ్యాఖ్యానములు రచింపబడియున్నవి. ఈ కాలమున సంస్కృత భాషాజ్ఞానము మిక్కిలి క్షీణించి యుండుటచేత అట్టి గ్రంథములను వ్యాఖ్యతో పఠించి గ్రహించువారు అల్పసంఖ్యాకులు. అందుచేత అట్టి గ్రంథములకు వ్యావహారిక భాషలలో సులభగ్రాహ్యముగ వ్యాఖ్యానములు వ్రాయుట ఆత్యావశ్యకమై యున్నది. ఈ మహత్కార్యమును నిర్వహించుటకు బూనుకొన్న మహానుభావులలో ఒకరు శ్రీ పండిత గోపదేవ్ గారు.

న్యాయ వైశేషక దర్శనములను రచించి వందనీయులైన వారిప్పుడు పతంజలి మహర్షి రచించిన యోగసూత్రములకు తెనుగున వ్యాఖ్యానము రచించి ప్రశంసనీయులైనారు.

యోగశాస్త్రమునకు హైందవ విజ్ఞానమున 'మహోన్నతమైన ప్రత్యేకస్థానము గలదు. ఈ శాస్త్రము భరతవర్షమున ప్రబలిన విధముగా ఇక నే దేశమునందును వెలయలేదు. ఈ శాస్త్రమెంత గొప్పదో ఇప్పుడిప్పుడు విదేశీయులు కనుగొంటున్నారు. కాని మనవారు అజ్ఞానము చేత బోధపడక అవజ్ఞ సేయుచున్నారు. ఈ యజ్ఞాన తిమిరాన్ని నిర్మూలించుటకు శ్రీ గోపదేవ్ గారి యీ గ్రంథము మిక్కిలి యుపకరించును.

జగత్ ప్రఖ్యాతములైన పతంజలి సూత్రములు అతి క్లుప్తములు, క్లిష్టములు. సంస్కృతమున వీటికి అనేక వ్యాఖ్యానము లున్నవి. వ్యాస, వాచస్పతిమిశ్ర, భోజ, రామానంద సరస్వతీ ప్రణీతములు. తెలుగుభాషలో ఇంత విపులమైన వ్యాఖ్యానము లేదని నా యభిప్రాయము. ఇట్టి గ్రంథమును రచించి ఆంధ్రలోకమునకు మహోపకార మొనర్చినారు గోపదేవ్ గారు. వీరు ఇట్టి గ్రంథముల నింకను వ్రాయవలయునని నా ప్రార్థన.

24-12-51 (మద్రాస్)

(సం.)

పా. వెం. రాజమన్నారు

గ్రంథ పరిచయము

యోగదర్శనము భారతీయ దర్శనములలో నన్యతమము. ఇందలి సిద్ధాంతములు సాంఖ్య సిద్ధాంతములకు సమానములని చెప్పదగును. సాంఖ్య సిద్ధాంతముల నాచరించు విధానమే యోగమని చెప్పినను చెప్పవచ్చును. యోగ విధానములను క్రియా రూపమునకు దెచ్చి ప్రపంచమునకు మూల తత్త్వములైన ప్రకృతిని, ఆత్మను, బరమాత్మను సాక్షాత్కారము చేసికొనవచ్చును. ఆత్మతత్త్వము ననుభవగమ్య మొనర్చుటకు యోగమే సాధనము.

ఈ గ్రంథమున నాలుగు పాదములు గలవు.

(1) సమాధి పాదము (2) సాధన పాదము

(3) విభూతి పాదము (4) కైవల్య పాదము

(1) సమాధి పాదము :- ఇందుగల సూత్రములు ఏబది యొకటి. ఈ సూత్రములలో సూత్రకారుడు ముందుగా యోగలక్షణము వర్ణించి యటుపై యోగమును విస్తారముగా వివరించియున్నాడు. యోగమన కలయిక యని సామాన్యముగ పలువురు తలంచుచుందురు ; కాని, యీ శాస్త్రమునందు యోగమునకు సమాధి యని యర్థము. చిత్తములో కలుగు సంకల్పములు (వృత్తులు) నిరోధింపబడుటయే సమాధి – యోగము అనబడును. కాబట్టి యీ పాదమునందు చిత్తవృత్తులు, వాని నిరోధించుటకనువగు నుపాయములు వివరింపబడినవి. వృత్తి నిరోధము సమాధియగును. కావున సమాధియన నేమో యందలి సూక్ష్మభేదము లేవో కూడ నీ పాదమునందు వర్ణింపబడినవి. చిత్తము నేకాగ్ర మొనర్చి సమాధి స్థితిని సంపాదించిన యోగి స్వస్వరూపమును (జీవాత్మ స్వరూపము) నెఱుగగలడు. ఆ యవస్థయందు జీవాత్మ పరమాత్మయం దుండి సుఖించును. ఇయ్యదియే జీవనసాఫల్యము. ప్రసంగ వశమున నీ పాదమున నీశ్వరుని యునికిని, లక్షణమును, నామమును సైతము సూత్రకారుడు వివరించియున్నాడు.

ఈ శాస్త్రమునందు ప్రత్యక్షము, అనుమానము, ఆగమము నని మూడు ప్రమాణములే యంగీకరింపబడును. వానిని గుఱించి సూత్రకారుడు 'ప్రత్యక్షానుమానాగమాః ప్రమాణాని' అను సూత్రమున సామాన్యముగ నిర్దేశించియున్నాడు. న్యాయ వైశేషికములందువలె ప్రమాణములను గుఱించి

విశేషముగ నిందు వర్ణింపయత్నము జరుగలేదు. ఈ ప్రమాణములను విశేషరూపమున నెఱుగదలచువారు నాచే రచియింపబడిన న్యాయదర్శనమున జదువ ప్రార్థించుచున్నాడ.

ఈ పాదమున సూత్రకారుడు చిత్తమును సమాహిత (స్థిర) మొనర్చుటకు ప్రాణాయామాది సాధనము లనేకములు వివరించియున్నాడు. ఇయ్యవి హఠయోగాదులం దెచ్చటను గానరావు ఈ యుపాయములన్నియు నార్షములు; సాత్వికములు. ఎల్లరు నీ యుపాయముల నెఱిగి యాచరించిన సుఖింతురు. చిత్తవిక్షేపమును బోనాడగలుగుదురు. ఇందులకై యరణ్య వాసాదులుకాని, గృహత్యాగముకాని, గుహానివేశాదులుకాని యవసర ముండవు.

(2) సాధన పాదము : ప్రథమ పాదమునందు జెప్పిన సాధనములన్నియు సాత్విక బుద్ధిగలవారి కుపకరించును. ఈ పాదమునందు మందబుద్ధులు, విక్షిప్తచిత్తులు యోగమును సాధించు నుపాయములు చూడనగును. సాధించుట కనువగు విషయమిందు జెప్పబడుటచే నియ్యది సాధన పాద మనబడినది. ఈ పాదమున నేబదియైదు సూత్రములున్నవి.

ప్రాణి యనుభవించు దుఃఖముల కన్నిటికి మూలకారణము అవిద్య. దానిని గుఱించి వివరముగా నిందు సూత్రకారుడు వర్ణించియున్నాడు. ఆయవిద్యా మూలకములే రాగద్వేషాది క్లేశములు. క్లేశములవలననే జన్మము, ఆయువు, భోగము నేర్పడుచున్నవి. ఈపాదమున 'సతి మూలే తద్విపాకో జాత్యాయుర్భోగాః 13' అను సూత్రమునందు జన్మమేర్పడు విధము చక్కగ వివరింపబడినది.

ఈపాదమునందే జీవుడు, ప్రకృతి యను నీ రెండింటి స్వరూపము వర్ణింపబడినది. ఇందే జిజ్ఞాస, జిహాస, ప్రేప్స, చికీర్ష, శోకము, భయము, వికల్పము నను నేడును తొలగిపోవుటకు వలయు సప్తవిధ ప్రజ్ఞ యననేమో వర్ణింపబడినది. ఇంతియేగాక పతంజలి మహర్షిచే జెప్పబడిన నీ యోగమునకు అష్టాంగ యోగమని పేరు. ఈ నామమునకు కారణములయిన యమము – నియమము – ఆసనము – ప్రాణాయామము – ప్రత్యాహారము – ధారణ – ధ్యానము – సమాధి అను నెనిమిది యంగములు విస్తారముగా నిందు వర్ణింపబడినవి. అట నా నేర్చిన కొలది ప్రాణాయామ మొనర్చు విధముకూడా వ్రాసియున్నాను. చదువరు లా యా సూత్రములందు వివరముగా జూడగలరు.

(3) విభూతి పాదము :- ఇందు సంయమము, దానివలన యోగికి కలుగు సిద్ధులు వివరముగ వర్ణింపబడినవి. అష్టాంగములలోని చివరి ధారణ, ధ్యానము, సమాధి యను మూడంగములు స్వాధీనపఱచుకొనినగాని సంయమము సిద్ధింపనేరదు. సంయమము సాధించిన యోగి సాధించు మహాకార్యము లెన్నో యున్నవి. అవి యన్నియు కైవల్యము నపేక్షించు యోగికి రుచింపవు అందువలన నతడు వానిని ప్రదర్శించుటకు యత్నింపడు స్వయముగ తాను నా సిద్ధులను ఉపయోగించుకొనును. ఈ పాదమునందు నేబదియైదు సూత్రములున్నవి.

(4) కైవల్య పాదము : - ఈ పాదమునందు ముప్పది నాలుగు సూత్రములున్నవి. ఇందు చివర కైవల్య లక్షణము చెప్పబడినది. ప్రథమమున సిద్ధులు, వానిలోగల భేదములు వర్ణింపబడినవి. యోగి తన కర్మఫలముల ననుభవించుటకు క్రొత్త శరీరముల నెట్లు నిర్మించుకొనగలడో వివరముగ చెప్పబడినది. విజ్ఞానవాదము, చిత్తమే యాత్మయను వాదము రెండును ఖండింపబడినవి. ధర్మమేఘ సమాధియు వర్ణింపబడినది. వివరములన్నియు నా యా సూత్రస్థలములందే చూడగలరు. ఇట్లీ పుస్తకము నాలుగు పాదములతో రచియింపబడినది. అనేక విషయములిందు పొందుపఱపబడినవి.

పతంజలి – సూత్ర రచయిత

ఈ యోగదర్శనము రచియించిన మహానుభావుడు పతంజలిమహర్షి. అందువలననే ఈ యీ గ్రంథము యోగదర్శన మనియేకాక పాతంజల సూత్రము లనియు వ్యవహరింపబడును. పతంజలి యెప్పటివాడో, యెక్కడివాడో యేరికిని నిశ్చితముగ తెలియదు. అభియుక్తుల (శిష్టుల) దృష్టిలో నీ పతంజలి మహర్షియే వ్యాకరణ భాష్యమును, చరకసంహితను రచియించినాడని తెలియుచున్నది. ఈ విషయమును ధ్రువపఱచుటకై యీ క్రింది శ్లోకము నుదాహరింతురు.

"యోగేన చిత్తస్య, పదేన వాచాం,
మలం శరీరస్య చ వైద్యకేన
యోఽపాకరోత్తం ప్రవరం మునీనాం
పతంజలిం ప్రాంజలి రానతోఽస్మి'

ఈ శ్లోకార్థము ననుసరించి చరకము, మహాభాష్యము రచియించిన పతంజలియే యోగదర్శన కర్తయగునెడల నతడు చారిత్రకుల మతమున విక్రమార్క

శకమునకు పదునైదు శతాబ్దాములు పూర్వ మున్నట్లు తెలియుచున్నది. అనగా మూడువేల సంవత్సరములకు పూర్వ మీ మహర్షి యున్నట్లు తెలియుచున్నది. ఇందుల కైతిహాసికులే ప్రమాణము.

నా ప్రార్థనను త్రోసివేయక, అత్యంత కార్యాభారముచే నవకాశము లేనివారయ్యు నా యీ గ్రంథమునకు తొలిపలుకుగా కతిపయ వాక్యములను దయతో వ్రాసి యనుగ్రహించిన శ్రీ పా. వెం. రాజమన్నారు (ప్రధాన న్యాయమూర్తులు, మదరాసు హై కోర్టు) గారికి నా కృతజ్ఞతావందనములు.

– గోపదేవ్

11

యోగాభ్యాసము నా స్వల్పానుభవము

నాకు కొంచెము ప్రపంచానుభవము కలుగగానే వివేకానందస్వామి, రామకృష్ణ పరమహంస, గౌతమబుద్ధుడు ప్రభృతుల జీవితములు చదువునవకాశము కలిగినది. ఆ చదువు ఫలమో లేక మఱియే యితర కారణముననో తెలియదు కాని యొంటరి జీవితము నడుపు భావమంతఃకరణమున నవ్యక్తముగా నేర్పడినది. అనంతర మందులకు విపరీతముగ నేర్పడిన అంతరాయము లెట్లో తొలగిపోయినవి. అ భావము బలపడినది. ఒంటరితనమును సఫలము జేసికొనుటకై యోగాభ్యాస మవసరమని యెట్లో పొడకట్టినది. అందు సహాయపడగల వారెవరాయని కొన్నాళ్లు దక్షిణా పథమున నా యా యాశ్రమములను దర్శించితిని. అందు ముఖ్యమైన తావులు మదరాసు నగరమున నున్న దివ్యజ్ఞానసమాజ మొకటి, రెండవది రామకృష్ణాశ్రమము. అడయారులోనున్న దివ్యజ్ఞానసమాజమువారి ఆశ్రమవాసి కార్యకర్తతో మాట్లాడగా యోగవిషయమున నా కట తోడుపడువారు లేరని తోచినది. అటుపై రామకృష్ణాశ్రమమున జేరి విచారించితిని. నా యభిలషిత సాహాయ్యము వారివలనను లభింపనేరదని స్పష్టమయ్యెను. అనంతరము ఏర్పేడులో మళయాళస్వామి యాశ్రమమిందుల కుపయుక్తస్థానమని తెలిసి యటచేరి స్వామివారిని కలిసికొని మాట్లాడితిని. ఆశ్రమవాసులలో పెక్కురు భోజనార్థ మక్కడజేరి శ్రీవారి సేవయందు మగ్నులై యున్నట్లు నాకు బోధపడినది. వారెల్లరు నిరక్షరాస్యులు, కుక్షింభరులును. స్వాములతో సంభాషించిన మీదట వారును నాకు యోగాభ్యాసము నందుపకరింపరని నాహృదయమున తోచెను. ఇట్టి యభిలాషతో చేరినవారి కేవో కొన్ని కఠిన నియమములు చెప్పి తన చిత్రము నొకదానిని వారికందజేసి దానికి పూజా పురస్కారములు చేయుడని చెప్పి పంపు నలవాటు స్వాముల కున్నట్లు నాకు గుర్తు. ఇయ్యది ముప్పది సంవత్సరములనాటి మాట. స్వాములకు నాడు సంస్కృతము గానీ, తెలుగు గానీ బాగుగ తెలియదు. భజనలు, పాదపూజలు నాటికే ప్రారంభింపబడినవి. అంతకుపూర్వము వారు తిరుపతి దగ్గఱ నుండువారనియు, నటనుండి కారణాంతరములచే నేర్పేడు చేరినారని తెలిసినది. పరిస్థితులన్నియు తెలిసినమీదట నిజము చెప్పినచో నాకు వారియెడ శ్రద్ధ యేమాత్రము కలుగకపోగా మూఢజనులలో నంధకారము నొకింత పెంపుచేయుచున్నారేమో యని తోచి వారి నుండి సెలవు తీసికొంటిని.

ఇట్లు సహాయకులం గానేక నా తోచిన విధమున నియమబద్ధ జీవనము

గడప నారంభించితిని. సాత్వికాహారము తీసికొనుచు నిద్రాహారముల నత్యల్పముగా నొనరించి యథాశక్తి సంస్కృతము నభ్యసింప నారంభించితిని. రెండు మూడు సంవత్సరములిట్లు గడచిపోయెను. అప్పటికి నా కిరువదియైదు వర్షములు గడచినవి.

అది క్రీస్తుశకము 1927 సంవత్సరము. శ్రద్ధానందుని స్మారక పాఠశాల యొకటి ఢిల్లీ నగరమున నారంభింపబడినది. అందు విద్యాభ్యాసమొనర్చు నిమిత్తముతో నుత్తరాపథమును జేరితిని. ఒకటి రెండు సంవత్సరములు విద్యాభ్యాసము చేయుచు యోగమతి నెట్లో బలపఱచుకొనుచు కడకు (1929లో) హిమవంతుని పాదతలమున నెలకొనియున్న గురుకులము (పోతోహార్)ను జేరితిని. యోగాభ్యాసమునకు వలయు సాధన సామగ్రిని సంపాదింప నీ లోపల నెంతేని యత్నించితిని. యోగము నెఱుగుదుననిన ప్రతివ్యక్తితోను సంభాషించి చూచితిని. కాని యెవరికి నిందు చక్కని ప్రవేశమున్నట్లు కనిపింపదయ్యె. తెలియనివారిని మోసగించు పెద్దలెందఱో దర్శనీయమూర్తులు కనుపింపలేదని పాఠకులూహింప కుందురుగాక. కట్టకడపటికి గురుకులమున నాచార్యులుగా నాడు పనిచేయుచున్న నిఖిలశాస్త్ర పారంగతులు, ఆబాల బ్రహ్మచారులు, కర్మయోగులు, నత్యంత శ్రద్ధేయులునగు శ్రీ పండిత ముక్తి రామోపాధ్యాయులవారి యంతేవాసిత్వము నంగీకరించి యట పాతంజల యోగదర్శనము చదువు భాగ్యము పొందగలిగితిని. దానిని చక్కగా పఠించిన మీదట యభ్యాసమునకై యోగులమని చెప్పుకొనుచు, మూర్ఖులను, సాంసారికులను మోసగించువారి నాశ్రయించుటకంటె స్వయముగానే యభ్యాసమొనర్చుట మిక్కిలి శ్రేయస్కరమని తోచినది. 'స పూర్వేషామపి గురుః కాలేనానవచ్ఛేదాత్' అను యోగ సూత్రమున పఠించిన మీదట, పవిత్రాంతః కరణులగు పరమర్షులకు నాది గురువయిన దేవదేవునే గురువుగా భావించి యభ్యసించుట యుక్తమని నాకు స్ఫురించినది. గురువు లేక యోగము నభ్యసింపరాదనుటచే నేర్పడిన భయమంతటితో దూరమయ్యెను. అటుపై నేను యోగము నభ్యసించిన విధము నిట నంకిత మొనర్చుచున్నాడ. పాఠకులలో నెవరికేని అది రుచించునో నట్లాచరించి లాభము నందవచ్చునను నాశతో నిట్లు చేయుచున్నాను. ఇయ్యదియు మిత్రుల యనురోధ కారణమున వ్రాయుచున్నట్లు పాఠకులకు విన్నవించుకొనుచున్నాడ. భారతమున నేడు యోగులమని చెప్పుకొనుచు యోగాశ్రమముల నేర్పఱచి యట శిష్యులను జేర్చి యాచరించు అనాచారములను

జూచుచు నే నొక యోగాభ్యాసినని చెప్పుకొనుట కెంతయు భయపడుచున్నాను; కాని, సాధకభావముతో దొంగగురువులను జేరి జీవనమును వ్యర్థపఱచుకొనకుండుటకై నా యీ వాక్యము లెవరికేని తోడ్పడగలవను నాసతో నిట్లు చేయుచున్నందులకు క్షంతవ్యుడ.

క్రీ.శ.1930లో బ్రహ్మచారులతో కలిసి ఆచార్యుల వెంట పర్వతయాత్రజేసి 'పూంచ్' స్టేటు (కాశ్మీరాంతర్గతము) లో నున్న 'బూఢా అమరనాథ్' అను పేరుగల యొక దివ్యక్షేత్రమును జేరితిని. అయ్యది యా సంస్థానమున పుణ్యస్థలముగా నెంచబడును. అట నొక మందిరము (గుడి) పురాతనమని చెప్పబడినది కలదు. అట నా దేవాలయమును కనిపెట్టుకొని యిద్దఱు సంన్యాసు లుండెడివారు. యాత్రికు లప్పు డప్పుడు వచ్చి పోవుచుండువారు. ఈ స్థలము 'పూంచ్' పట్టణమునకు పదునాఱు మైళ్ల దూరమున నరణ్య మధ్యమున గలదు. కాలినడకను దప్ప అటకు వెళ్లను వలనపడదు. అది హిమాలయ మధ్యస్థానమున కొండచరియయందున్నది. స్థాన మతిరమణీయము. దేవాలయము స్వర్ణముఖి యనెడి నదీతీరమున నొక గండశిలపై యొంటిరాతితో నిర్మింపబడినది. ఆ దేవాలయమున కిరువైపుల నాకాశమును చుంబించు పర్వతశిఖరములు, ఎలుగుబంట్లతోను, చిరుతపులులతోను భయంకరములయ్యు అరణ్యములు చూడనింపు గలిగించుచుండును. ఇక్కడ నొక మాసము రోజులుండి మా యాచార్యులు అంతేవాసులను వెంట నిడుకొని గురుకులాభి ముఖులైరి. నేను మాత్రము అక్కడనే ఉండుటకు నిశ్చయించుకొని యాచార్యుల యనుమతిని బడయగలిగితిని.

సహజ సుందరమైన ఆ పర్వత భూమియందు నేను దేవాయలార్చకులైన సంన్యాసులతో నుండసాగితిని. యోగదర్శనమునగల సూత్రములను కంఠస్థ మొనర్చుచు వానిని మననము చేయుచుండువాడ.

చాల దినములనుండి యోగము నభ్యసింపవలయునని యున్న సంస్కారమెట్లో తీవ్రత వహింప నందులకై స్వయముగ ప్రారంభించితిని. నా యభ్యాసమునకు అనువైనవేళ ఉదయము (తెల్లవాఱకముందే) నాలుగు గంటలనుండి యెనిమిది గంటల వరకు అని నిశ్చయించుకొంటిని. సరిగ్గా నా సమయమునకు ముందే శౌచాదిక నిత్యకృత్యములను నిర్వర్తించుకొని యభ్యాసస్థలమునకు చేరుకొనువాడ. అభ్యాసి నియతముగ నిత్యము నొకే క్షణమున నాచరించుటకై దేవాలయమునకు కొంత దూరముననున్న ఒక పురాతన కట్టడము

స్థానముగ నేర్పఱచుకొంటిని. (తరువాత విచారింప నయ్యది 'ఫ్రెంచ్' రాజవంశము వారిలో నొకరి యస్థులను స్థాపించి కట్టిన సమాధి గృహమని తెలిసినది. అభ్యాసము నారంభించుటకు ముందు నీశ్వరుని స్తుతి ప్రార్థనలను వేద మంత్రములతో జేయుచుండెడివాడ. అటు తరువాత శివసంకల్ప సూక్తమును పఠించెడివాడ. ఈ మంత్రములు తెనాలి ఆర్యసమాజము వారిచే ప్రచురింపబడిన 'వైదికసంధ్య' యను పుస్తకమున నెల్లరు జూడగలుగుదురు.) అనంతరము పతంజలి ప్రభృతియోగసిద్ధులను మనస్సుననే స్మరించి నమస్కరించి యలసట గలుగువఱకు ప్రాణాయామము చేయుచుండెడివాడ.

అభ్యసించిన ప్రాణాయామ ప్రకారము :

ముందుగా నొక కంబళి పఱచి దానిపై నొక వస్త్రమును మడిచివేసి యాసనము నొకింత మెత్తగా నేర్పఱచుకొని, యందు సిద్ధాసనముతో కూర్చుండెడివాడ. వెన్నెముక తిన్నగా నుండునట్లు చూచుచుండెడివాడ. గుదద్వారమున గట్టిగా బిగించి కొంచెము పైకిలాగి పట్టి యుంచి రెండు నాసికాపుటములతోను కొంత తడవు భస్త్రికా ప్రాణాయామము చేయుచుండెడివాడ. శ్వాసకోశములందున్న గాలిని బలముతో బయటికి నిశ్వసించి వెంటనే మరల శ్వాసకోశములను గాలితో నింపుటను భస్త్రికా ప్రాణాయామముందురు. కంసాలి వాని తిత్తితో కొలిమినూదినట్లు గాలిని నాసికాపుటములతో బయటికి, లోపలకు నడుపుట జరుగును కాబట్టి దీనిని భస్త్రికయందురు. ఈ ప్రాణాయామమున రేచకపూరకములే యుండును. కుంభకముండదు. విరామము లేకుండ అలసట గలుగువఱకు నిట్లు సుమారు పదునైదు నిముషములు చేసి యీ క్రియను ముగించెడివాడ. ఇట్లు చేయుట వలన రెండు నాసికా పుటములనుండి ధారాళముగ ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసములు జరుపగలుగుదుము. నాసికా పుటములనుండి సమముగ గాలి ప్రవహించును. శ్లేష్మాదుల యాటంకము తొలగిపోవును. నాసిక కెదురుగా నొక ప్రాతగుడ్డ నుంచుకొనవచ్చును. నాసికవెంట వెలువడు శ్లేష్మాది మలములు దానితో శుభ్రపఱచుకొనవచ్చును. అందులకై యాసనము నుండి లేచుట తగదు. అభ్యాసి యొకేయాసనమున కనీసమొక యఱగంటకాలము కదలక కూర్చుండుటకై యలవడి యుండవలయును.

అనంతరము కుంభక సహిత ప్రాణాయామము నారంభించి యొక గంటతడవు దాని నాచరించెడివాడ. ఈ ప్రాణాయామము రెండు విధములు :

(1). బాహ్యకుంభకము, (2). అంతఃకుంభకము. బాహ్య కుంభకమనగా ఊపిరి తిత్తులలోని సంపూర్ణ వాయువును బలపూర్వకముగ బయటికి నిశ్వసించి వెలుపలి వాయువును లోపల ప్రవేశింపనీయకుండుట. ఇట్లు అఱనిముషము మొదలు ఒక నిముషమువఱకు ఊపిరితిత్తులను ఖాళీగా నుంచవచ్చును. మొట్టమొదట అఱనిముషముండలేక పోవుదురు. కాని క్రమముగ సమయము పెరుగును. అట్లు వెలుపలి గాలిని లోపల ప్రవేశింపనీయక యుండగలిగినంత తడవుండి యటుపై నెమ్మది నెమ్మదిగ గాలిని లోపలికి పోనీయవలెను. ఇది యొక ప్రాణాయామము. ఇట్లొక యఱగంట వఱకు బాహ్యకుంభక ప్రాణాయామములు చేసితిని. ఎవరేని అంతతడవు సేయలేకున్న ఓపిక యున్నంత తడవే చేయవచ్చును. కాని ప్రాణాయామ మొకదాని తరువాత మఱియొకటి నిరంతరము చేయవలయును. మధ్యలో నాగి యాగి చేయరాదు. బలముతో గాలిని బయటికి రేచించి యూపిరితిత్తులను ఖాళీచేయునపుడు శరీరము కదలరాదు. కన్నులు మూసియుంచుట శ్రేయస్కరము. ప్రాణాయామ సమయమున నితర చింతలుండరాదు. ఈ బాహ్యకుంభకము అభ్యాసికి నెక్కుడు శుభకరము. త్వరగా ఫలము నిచ్చునది.

అంతఃకుంభకము ప్రాణాయామము :

బాహ్యకుంభకము చేసిన తదుపరి యంతఃకుంభకము చేసితిని. వెలుపలనున్న గాలిని నెమ్మది నెమ్మదిగా గాలిని లోపలికి పీల్చి (పూరించి) యూపిరితిత్తులను పూర్ణముగా నింపవలయును. అనంతర మట్లు నింపినగాలిని బయటికి రాకుండునట్లు ఆపవలయును. ఇక నిలువజాలమని తోచినపుడు నెమ్మది నెమ్మదిగ బయటికి విడువవలయును. ఇట్లొకమాఱు చేసిన నొక ప్రాణాయామమగును. అఱగంట కాలము ప్రథమమున నిట్లు ప్రాణాయామములు చేసితిని. ఇందు పూరక సమయముకంటె కుంభకసమయము నాలుగు రెట్లుండ వలయును. రేచక సమయము రెండు రెట్లుండునట్లు యత్నింప వలయును. ఇందులకై గడియారము నుపయోగింపవచ్చును. పూరకము అఱనిముషమైన కుంభకము రెండు నిముషములు, రేచకము ఒక నిముషము ఉండునట్లు చూడవలయును. ప్రథమమున నిట్లు నియమబద్ధము చేయలేకపోవచ్చును. కాని క్రమముగ నియమమునకు తేగలుగుదుము. ఈ కుంభక సమయము మూడు నిముషముల వఱకు పెంచవచ్చును. నే నంతవఱకే చేయగలిగితిని. ఇంతకంటె నెక్కుడు కాలముంచుట హానికరమని నా యభిప్రాయము. ఇంతకంటె నెక్కుడు

సమయము అంతఃకుంభకము నభ్యసించిన సాధకులును నాకు గనిపింపరైరి. సమయమును తెలిసికొనుట గడియారముకంటె 'ఓం ఒకటి, ఓం రెండు, ఓం మూడు' అని ప్రణయ సహితమయిన గణన నుపయోగించుట శ్రేయస్కరమేమో? సాంప్రదాయకులు మోకాటిచిప్ప నఱచేతితో ముమ్మాటు స్పృశించి చిటికె వేయుటకు మరియు సమయము ఒక మాత్ర యందురు. ఇట్టి మాత్రలతో రేచక పూరక కుంభకముల సమయమును గుర్తింపవచ్చును. ఎవరికేది సులభము, ఏకాగ్రతకు నుపయుక్తము నగునో దాని నుపయోగింపవచ్చును. ఇట్లు ప్రార్థన సమయము మొదలు ఒకటిన్నఱగంటకానీ, రెండుగంటలుకానీ సమయము వెచ్చించి యటుపై చిత్తైకాగ్రత కొఱకు నీ క్రింది క్రియ నాచరించెడివాడ.

ప్రణవ జపము :

పై విధముగ ప్రాణాయామము నభ్యసించినందున మనస్సు(చిత్తము) అలసిపోయి చాంచల్యమును విడిచి యుండెడిది. అట్టి చిత్తమును భ్రుకుటి యందుంచి ప్రణవము నర్థ సమేతముగ ననేక పర్యాయములు స్మరించెడివాడ. ఇట్లొకగంటసేపు నిత్యము నభ్యసించితిని. ఈ సమయమున నుచ్ఛ్వాస నిశ్వాసములు నాసికాభ్యంతరముననే జరిగెడివి. బయటికి లేనట్లే తోచెడివి. ఒక్కొక్క వేళ తన్ను తా మఱచెడి స్థితియు నేర్పడుచుండెడిది. ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసములు లేకుండుస్థితిని సంపాదించుటయు నొకవిధమగు ప్రాణాయామమే. ఇయ్యది కేవల కుంభక మనబడును. ఈ స్థితి యెంత పెరిగిన నంత యభ్యాసికి మంచిది. ఇట్లు నిత్యము నుదయము మూడుగంటలు, సాయంకాలము రెండుగంటలు అభ్యాసమునకై యుపయోగించితిని.

పది దినములు శాంతముగ గడచినవి. అభ్యాసమున రుచి పెంపయినది. ఒకనాడు అంతఃకుంభక ప్రాణాయామము సేయ మొదలిడి యొకటి రెండు ప్రాణాయామము లాచరించితిని. మూడవసారి పూరకము పూర్తిఅయి, కాకముందే నాభిస్థానమున నొకవిధమగు సంచలన మతివేగముగా ప్రారంభమై నాభి ప్రదేశము ముందువెనుకలకు ఊగసాగెను. ఒక మనుజుడా భాగము నట్లు చలింపజేయ బుద్ధి పూర్వకముగ యత్నించిన నెన్నడు సఫలము కా జాలడు. వేగముగ నట్లు చలింప నారంభింపగానే నేను నా యాసనమున స్థిరముగ కూర్చుండ జాలకపోయితిని. పూరించిన వాయువెటుపోయినదో తెలియదు. నా కా స్థితి

వింతగా దోచినది. ఇట్లు జరుగునని యెన్నడు చదివికాని, వినికాని యెఱుగనైతి. చిత్తము నొకవిధముగ కుదుట పఱచుకొని మరల ఆసన బద్ధుడనై కూర్చుండి ఒకమాటు పూరించి కుంభింప యత్నించితిని. రెండవమాటు నట్లే సంచలించి నేను ముందుకో వెనుకకో పడిపోయినట్లు గుర్తు. పడిపోయినపుడు తగిలిన దెబ్బకూడ నాకు తెలియదు. ఈ మాటు కొంచెము భయమేర్పడినది. అందువలన నాటి కా ప్రాణాయామమాపి మిగిలిన కార్యక్రమము యథాపూర్వకముగ నడిపితిని. దినమంతయు చిత్త మా విషయముననే లగ్నమై యుండెను. యోగదర్శన మంతయు గాలించి చూచితిని. ఎక్కడను నే వ్యాఖ్యానకారుడు నీ విషయము నుల్లేఖించినట్లు కనజాలక పోయితిని. సాయంతనము కూడ మరల ధైర్యముతో నంతఃకుంభకము చేయ నారంభించితిని. ఒక మాటు ముందుకు మఱియొకమాటు వెనుకకు పడుటయు, ఫాలమునను శిరస్సునను బొప్పులు గట్టుటయు సంభవించినది. ఇట్లు వరుసగా మూడు నాలుగు రోజులు ఎన్ని సారులు యత్నించి యెన్ని దెబ్బలు తింటినో యిప్పుడు గుర్తులేదు. కాని యత్నము విడువనైతి. పరిస్థితిని తెలిసికొని నాకు తోడ్పడు వ్యక్తిని గానక కొంత చింతించియుంటిని. నా యీ స్థితిని చూచి యటనున్న సంన్యాసులలో నొకడు (బంగాలీ సంన్యాసి) 'నీవు కూర్చుండి యభ్యసించు స్థలముసమాధి. అందువలన నీకాస్థానవర్తి క్షుద్రదేవతలు బాధ కల్గించుచున్నవి. కాబట్టి నీ వా స్థలమును విడిచిపెట్టు' మని తన విశ్వాసము ననుసరించి నన్ను బలవంత పెట్టుటయు జరిగినది. కాని నా కా స్థానిక దేవతలయందు కానీ, దయ్యములందుకానీ విశ్వాసమే లేదు. అందువలన నా యభ్యాసమును విడువనైతి.

దాదాపు వారము రోజులిట్లే పడుచు లేచుచు నెన్ని దెబ్బలకు గురియైనను నభ్యాసము సాగించుచునే యుంటిని. అనంతర మొకనా డా నాభికమలమువద్ద నేమి జరుగెనో తెలియదుకాని, అంతఃకుంభకము సరిగా జేయగలుగుటయేగాక నాభికి దిగువగా వాయువు పోవుచున్నట్లు నాకు తోచినది. అట్లు వాయుసంచారము వెన్నెముక చివరిభాగమువఱకు జరిగినట్లు తెలియవచ్చెను. ఆ వాయు సంచార మే నాడీ ద్వారమున జరిగెనో గ్రహింప జాలక పోయితిని. శ్వాసాశయములందు కుంభింపబడిన వాయువే యట్లు సంచరింపసాగెనా? లేక యా వాయువుచే ప్రేరేపింపబడి నాభిస్థలమున నున్న వాయువులో గతి కలిగెనా? స్పష్టముగ నిశ్చయింపజాలకపోయితిని. కాని కుంభకానంతర మొకవిధమగు వాయు

సంచారము నాభికి క్రిందకలుగుట నిక్కువమని చెప్పగలుగుదును. అయ్యది స్పష్టమైన యనుభవము. శరీరశాస్త్రజ్ఞులకిది యందరాని విషయము. ఈ యనుభవము శాస్త్రవిరుద్ధమని వారనవచ్చును. వారి శాస్త్రమున మానవుడు లోపలికి తీసికొను వాయువు శ్వాసాశయములలో జేరి యా యాశయముల నల్లుకొనియున్న యసంఖ్యాకములగు నాడులలో హృదయమునుండి చేరిన చెడు రక్తమును శుభ్రమే చేయగలుగును. కాని యన్య స్థలమునకది పోజాలదు. కావున వారి కీ యనుభవము వింతగా నుండును.

మఱియు నాటినుండి నా నాభికమలమునం దేదో మార్పేర్పడినట్లు నాకు తోచినది. స్థూలముగ నేను చూడగలిగిన మార్పు నాభి పూర్వముకంటె నిమ్నమై గంభీరమగుట యొకటి. సాధకులలో నెందఱ కీ యనుభవ మున్నదో చెప్పజాలను.

ఇట్లు వాయు సంచారము నాభిక్రింది ప్రదేశమునందు కలిగి యది గుదద్వార సమీపమున వెన్నెముకలో ప్రవేశింపసాగెను. ఈ సంచారానుభవము కలిగిన తదుపరి మరల నాభిప్రదేశము కదలుట కానీ, ఆసనబంధము విడిపోవుటకానీ, ఇటునటు పడిపోవుటకానీ యెన్నడును జరుగలేదు. ఇట్లొక వారము పది దినములు గడచియుండును. నిత్యము నా కార్యక్రమము సక్రమముగ జరుపుచునే యుంటిని. ఈ యనుభవము వలన నభ్యానమున శ్రద్ధాసక్తులెక్కుడయ్యెనని చెప్పక తప్పదు. అనంతర మొకనాడు మూలస్థానమున ప్రవేశించిన వాయువు వెన్నెముక నుండి యూర్ధ్వమునకు కొంత దూరము(మూడు నాలుగుంగుళములు) పోయి యట నడ్డగింపబడ నారంభించెను. ఈ యనుభవమును నాకు వింత గూర్చకపోలేదు. పంట కాలువలో ప్రవహించు నీరు ఒక యడ్డుకట్టను భేదించుకొని పోయి కొంతదూరమున మఱియొక యడ్డుకట్టకు తాకి యూగుచున్నట్లు నాకియ్యది తోచెడిది. ఈ వాయు సంచార మార్గమున నీ యడ్డు కట్టలేమో నేను చెప్పజాలను. ఈ యడ్డంకులు గలిగిన స్థానములన్నియు నాడీగ్రంథులేమోయని నా యూహా. పది దినములకొక స్థానము చొప్పున నాఱో యేడో స్థానములు భేదింపబడినట్లు గుర్తు. కుంభించిన వాయువు శ్వాసాశయములనుచేరి యటనుండి క్రమముగా నాభి, మూలస్థానము (గుదద్వారము) లగుండ వెన్నెముకలో ప్రవేశించి యనంతర మూర్ధ్వముఖమై యట నట నాఱేడు స్థానములను భేదించుకొనుచు ముచ్చిలిగుంటవఱకు చేరినది. ఇది యొక వింతయైన యనుభూతి. ఇయ్యది యోగసాధకుల పరిభాషలో చెప్పిన షట్చక్ర

భేదన మనవచ్చును. చక్రములు, వాని దలములు, ఆయా దలములకు రంగులు, బీజాక్షరములు, దేవతలు నన్నియు కల్పితములని నా యూహ.

ఈ కాలమున నభ్యాస క్రమములో ప్రణవజపము చేయుచు చిత్తమును భ్రుకుటియందు నిలిపి కేవల కుంభకము సాధించునపుడు నాకు కనబడిన వింత దృశ్యములు, వాని క్రమము, నిట వివరింప జాలకున్నందులకు పాఠకులు క్షమింతురుగాక. బహు దినములు గడచినందున క్రమము స్మృతి పథమున లేదు. అవి యన్నియు నియమ పూర్వకముగ నభ్యసించు ప్రతి సాధకునకు సాధారణముగ కనిపించు దృశ్యములే యనియు నా తలంపు. అందువలన వాని నిట వివరముగ వ్రాసి పుస్తక కాయమును పెంచుట యనవసరమనియు నెంచుచున్నాడ.

కాని, ఈ కాలమునందు నాకు గలిగిన ఒక విచిత్రమైన యనుభూతిని పాఠకులకు వినిపింపకుండుట భావ్య మనిపింపకున్నది. ఆ యనుభూతి నా కీ మార్గమున నెంతటి యువకృతిని కలిగించినదో మాటలతో చెప్పజాలను. అట్టి మహోపకృతి నొనర్చిన యనుభవమును వ్రాయక విడుచుటకు మనస్సంగీరింపకున్నది. కాని దానిని వివరించుటెట్లో తెలియక తటపటలాడవలసి వచ్చుచున్నది. మఱియు నీ వైజ్ఞానిక యుగమున దానిని ఆ సాధకులకు బుద్ధి గమ్యమొనర్చి నమ్మింపజేయు విధియు కనిపింపకున్నది. కాబట్టి మౌనము వహించుటయే యుత్తమ మనిపించుచున్నది. అయినను ఓపికతో నాలుగు వాక్యములు చదువుదురు గాక!

ఇంత తీవ్రముగ నే నభ్యాస మొనరించునపుడు శరీరమున నేవో కష్టములు కలుగకుండుట యస్వాభావికము. శరీరమలసటచెంది నిత్యము కొఱగానిదివలె నగుచుండెడిది. అంగములలో నప్పుడప్పుడేవో కొన్ని బాధలు కలుగుచుండెడివి. ఇవి యెట్లు తొలగునా యని యొకింత చింతవొడముచుండెడిది. కాని, రాత్రి విశ్రాంతి నపేక్షించి మేను వాల్చినచో లేక మధ్యాహ్నమున శ్రమదీర్చుకొనుటకై శవాసనమున దేహమును శిథిలమొనర్చి యున్నపుడో యెవరో యపరిచితమూర్తి నా శరీరమున నావేశించి యంగమునగల నొప్పుల నన్నిటిని చేతితో తీసివేసినట్లు తొలగించుచుండెడివాడు. ఆ యనుభూతిలోగల వింతయైన వేదన (ఫీలింగ్) నెట్లు వర్ణింపవలయునో తెలియకున్నది. రెండు మూడు క్షణములలో నా శరీరమున గల బాధలు, అలసట యంతయు నెటు పోయెడిదో తెలిసెడిదికాదు. శరీరము నూతన శక్తితో నుత్సాహభరితమై యలరారు చుండెడిది. ఈ యనుభవము నా కీ

మార్గమున నెంతటి యుపకారము చేసినదో వర్ణింప జాలను. ఇట్టి యనుభవము లెన్నియో కలవు. వాని నీ గ్రంథమున పొందుపఱచుట యుక్తము కాదని విడుచుచున్నాడ. ఆఱు మాసములలో నిట్టి యనుభవముల సంపాదింపగలుగుట నాకే యాశ్చర్యము గొలిపినది. ఇట్లే యభ్యాసము చేయుచు శారీరకముగాను, మానసికముగాను నేను మిక్కిలి లాభము పొందగల్గితిని. ఆత్మదర్శనాదులకు వలయు సాధన యింకను చేయవలసినదెంతయో మిగిలియున్నది. పాతంజల దర్శనము పఠించుచు నేర్చిన కొలది నిత్యము నా యభ్యాసము (నింకను) స్వల్పముగా నైనను సాగించుచున్నాడ. పాఠకుల లాభము కొఱకిట కొంచెముగ నంకితము చేసితిని.

లోకమున ప్రచారములోనున్న నేతి, ధౌతి, బస్తి, నౌళి మున్నగు హఠయోగసాధన లెన్నో గలవు. అవి యన్నియు శారీరకముగ నొకింత యుపయోగించినను ఆధ్యాత్మిక దృష్టితో చూచిన ప్రయోజనము స్వల్పమని నా యభిప్రాయము. ఇవి యన్నియు నేర్చియు నే నభ్యసింపనైతి. ఇందు పొరపాట్లుపడి యనేక రోగములకు గురియైనవారిని నేనెఱుగుదును. మానసికముగాను, ఆధ్యాత్మికముగాను వారిలో నెట్టి వికాసము కలుగక పోవుటయు నిశ్చితము.

అభ్యాసము చేయగోరు వ్యక్తులకొకింత యుపయోగ ముండగలదను నభిప్రాయముతో నీ వాక్యములను వ్రాసితిని. అన్యథా భావింపకుందురుగాక!

–గోపదేవ్.

విషయ సూచిక

ఓమ్

యోగదర్శనము

సమాధి పాదము

జీవుడు ప్రకృతి (శరీరము) లోనుండి కష్టసుఖముల నొందుచున్నాడు. శరీర సంబంధముచే నేర్పడు నానావిధ కష్టములునుండి వేరై కైవల్యము ననుభవింప గోరునేని ప్రకృత పురుష వివేకజ్ఞానము (శరీరము తాను కాదు అను తెలివి) కలుగవలయును. అందుకు చిత్తము సమాహితము కావలయును. చిత్తసమాధానము - చిత్తైకాగ్రత - మనోనిశ్చలత యోగము నభ్యసింపక సంభవింపదు. కాబట్టి కరుణానిలయుడగు పతంజలి మహర్షి జగత్తు నుద్ధరించు బుద్ధితో యోగమును వివరముగా బోధింవదలచి శాస్త్రము నారంభించుచున్నాడు.

అథ యోగానుశాసనమ్ **1**

యోగానుశాసనమ్ = సమాధి శాస్త్రము, అథ = ఆరంభింపబడినది . అథ శబ్దము అధికారమును తెలుపును. అధికార మన ప్రారంభము. 'యుజ్ సమాధౌ' అను క్రియచే యోగమేర్పడుచున్నది. కాబట్టి యోగమన సమాధి. సమాధి యన నేమో, దాని సంపాదన యుపాయము లేవో, ప్రయోజనమేమో తెలుపు విధము అనుశాసనము - శాస్త్ర మనబడును..

యోగలక్షణము, యోగమున కుపాయములు, యోగప్రయోజనాదులు వివరముగా తెలుప ఋషి ప్రారంభించినాడని భావము.

(మధుమతి, మధుప్రతీక, విశోక, సంస్కార శేషము నని చిత్తమునకు కొన్ని యవస్థలు కలవు. వీనిని చిత్తభూములనియు నందురు. చిత్తము యొక్క సార్వభౌమిక ధర్మమే సమాధి.)

అవతారిక – యోగలక్షణము :

యోగశ్చిత్తవృత్తి నిరోధః 2

చిత్తవృత్తినిరోధః = చిత్తవృత్తులను ఆపుట, యోగః = యోగము.

మనస్సు, బద్ధి మున్నగు శబ్దములచే చెప్పబడు అంతఃకరణ మీ శాస్త్రమున చిత్త మనబడును. శాంతము, ఘోరము, మూఢము నని వృత్తులు ముప్విధములు ముందు వివరింపబడును. మనము వస్తువుల నెఱుగునపుడు చిత్తము ఇంద్రియములద్వారా వస్తువును చేరి దాని యాకృతిని పొందును. నీరు కాలువల ద్వారా పొలము చేరి దాని యాకారమును పొందునట్లు చిత్తము వస్తువు యొక్క అకారమున మార్పుచెందుట వృత్తి యనబడును. అభ్యాసము, వైరాగ్యమున్నగు రీతులతో చిత్తమును వృత్తి రూపము నొందకుండ చేయుటయే యోగము. కాగా నొక విధముగ చిత్తావస్థయే యోగమని భావము. ఆ యోగము సంప్రజ్ఞాతము, అసంప్రజ్ఞాతము నని రెండు విధములు. అభ్యాసము, వైరాగ్యము మున్నగు సాధనముల ననుష్ఠించుటవలన వృత్తులన్నియు నిరోధింపబడును. అపుడు చిత్తముచే ధ్యాన విషయమైన తత్త్వమొక్కటి తక్క మఱియొండు తెలియబడదు. ఇట్టి శుద్ధసాత్విక చిత్త పరిణామము సంప్రజ్ఞాత సమాధి యనబడును. చిత్త మెట్టి స్థితియందుండ ధ్యేయ వస్తువు నిస్సంశయముగా ఉన్నదున్నట్లు తెలియబడునో ఆ యవస్థావిశేషమే సంప్రజ్ఞాత సమాధి యని భావము. వృత్తుల నిరోధము యోగ మని కదా యోగ లక్షణము సంప్రజ్ఞాత సమాధియందు ధ్యేయ వస్తువునకు సంబంధించిన వృత్తియొకటి యున్న పక్షమున నది యోగమెట్లు కాగలదని సందేహింప వీలగును. కానీ, ధ్యేయాకారమైన సాత్త్వికవృత్తి యొండు మిగిలియున్నను రాజస తామస వృత్తులన్నియు నిరోధింపబడును. కాబట్టి, వృత్తుల నిరోధము యోగమను లక్షణమున దోషము లేదని తెలియనగును. సంప్రజ్ఞాత సమాధితో కూడిన చిత్తమే యేకతత్త్వము ఆలంబనముగ కలదగుట వలన ఏకాగ్రమనియు, సమాధి కలదగుట వలన సమాహిత మనియు యోగులచే చెప్పబడును.

చిత్త మేకాగ్రము కాగా ఏ సమాధి పారమార్థిక తత్త్వమును తెలియజేయునో, అవిద్యాది క్లేశములను క్షయింపజేయునో, కర్మ బంధములను శిధిలము చేయునో, వృత్తి హీనత కభిముఖము చేయునో యా సమాధి సంప్రజ్ఞాత

సమాధి యని వ్యాసమహర్షి

పర వైరాగ్యముతో నభ్యాస మొనర్చు యోగిపైన వర్ణించిన ధ్యేయాకార చిత్తస్థితిని సైతము నిరోధింపగా వేయించిన విత్తనమువలె కార్యకారి కాక వాసనా రహితమై సంస్కార మాత్రముగా నిలిచియుండు ఒకానొక చిత్తావస్థ అసంప్రజ్ఞాత సమాధి యనబడును. సకల వృత్తులు నిరోధింపబడుటచే సమాహితమై చిత్తము నిరుద్ధ మనబడును. పైన వర్ణింపబడిన రెండు విధములగు చిత్తావస్థలే యోగమనబడును. మిగిలిన అవస్థలు క్షిప్తము, మూఢము, విక్షిప్తము నని ముివ్విధములు. రజోగుణాధిక్యముచే నెల్లపుడు నాయా విషయములందు ప్రేరేపింపబడుచు నెక్కుడు చంచలముగా నుండు చిత్తము క్షిప్తమనబడును. తమోగుణాధిక్యముచే నిద్రాదివృత్తులు కలదై జడత వహించియుండు చిత్తము మూఢమనబడును, సత్వగుణమెక్కుడు గలదై యప్పుడప్పుడు పరమార్థతత్త్వమగు ధ్యేయవస్తువునందు నిలుచునదై క్షిప్తావస్థతో కూడియుండు చిత్తము విక్షిప్తమనబడును. ఇట్టి యవస్థలు యోగ మనబడవు.

చిత్తము స్వభావముచే త్రిగుణము. ప్రకాశ స్వభావముచే సత్వగుణము, ప్రవృత్తి స్వభావముచే రజోగుణము, స్థితిశీలముచే తమోగుణము చిత్తమునందు తెలియనగును. ప్రకాశ మన జ్ఞానము. జ్ఞానము, ప్రసన్నత, ప్రేమ, లాఘవము మున్నగునవి సత్వగుణమును తెలుపును. కాబట్టి వీనిని సాత్వికము లందుము. ప్రవృత్తి యన క్రియ, ఇచ్ఛ, పరితాపము, శోకము మున్నగునవి రజోగుణములు – రాజసములు. స్థితి యన క్రియారాహిత్యము – నిలకడ. గురుత్వము, దీనత మున్నగు గుణములు తామసములు.

అవ ॥ చిత్తము విషయములందు ప్రవృత్తి కలదై యున్నపుడు జీవాత్మ ఆయా విషయముల నెఱుగుచుండును. అనగా జీవాత్మ ప్రకృతి యందుండును. చిత్తవృత్తులు నిరోధింపబడినపుడు జీవాత్మ (పురుషుడు) యెట నుండు నన;

తదా ద్రష్టుః స్వరూపేఽవస్థానమ్ **3**

తదా = చిత్తవృత్తులు నిరోధింపబడినపుడు, ద్రష్టుః = పురుషుడుచితిశక్తి, స్వరూపే = తనయందు, అవస్థానమ్ = స్థితికలవాడగును.

చిత్తవృత్తులు నశించి సమాధి యేర్పడినపుడు జీవుడు తన రూపమున తా నుండును. దృశ్య ప్రపంచ మతని యందు భాసింపదు. స్ఫటిక మణికి

సమీపమున నానావిధములయిన రంగులు గల పువ్వులుండిన నది రంగులతో భాసిల్లును. వానిని తొలగించిన నయ్యది స్వచ్ఛముగా ప్రకాశించును. ఏ రంగును నం దుండదు. అట్లే చిత్తవృత్తులు లేనపుడు పురుషుడు తాను స్వచ్ఛముగా నుండును. ఈ స్థితినే కైవల్యమందురు.

సూత్రమున నున్న ద్రష్టుః అను పదమును రెండుమాఱులు చెప్పుకొని యందొక ద్రష్టుపదమునకు పరమాత్మపరముగాను, రెండవదానికి జీవాత్మ పరముగాను అర్థము చెప్పవచ్చును. అప్పుడు-

తదా = చిత్తవృత్తులు నశించినపుడు, ద్రష్టుః = జీవాత్మునకు, ద్రష్టుః స్వరూపే = జగద్రష్టయైన పరమాత్ముని స్వరూపమునందు, అవస్థానమ్ = స్థితి కలుగును అని యర్థమేర్పడును.

చిత్తవృత్తులుడిగినపుడు జీవుడు ప్రకృతియందు నర్తించుట మాని తనయందు తానుండువాడై పరమాత్ముని యానందము ననుభవించుచు నతనియం దిమిడియుండును. పరమాత్మయే సర్వప్రాణులకు గతి.

'ఏషాఽస్య పరమా గతిః.....!' బృ. 4.3.32

అవ ॥ చిత్తవృత్తులు నిరోధింపబడినపుడును, పురుషుడు పరిణామము నొందని వాడగుటచే స్వస్వరూపమున నుండి పరమాత్మానందమును - కైవల్యసుఖమును ఏల అనుభవింపడన:

వృత్తి సారూప్య మితరత్ర 4

పూర్వసూత్రమునుండి 'ద్రష్టుః' అను పదము ఈ సూత్రమున నన్వయించును.

ఇతరత్ర = చిత్తవృత్తు లేర్పడుసమయమున ద్రష్టుః = స్వస్వరూపమున నున్న జీవునకు, వృత్తి సారూప్యం = చిత్తవృత్తులతో సమానమైన రూపము కలుగును.

జీవుడు (పురుషుడు) పరిణామి కాడు. అతని రూపమున మార్పులు కలుగవు. స్వచ్ఛమైన స్ఫటికమణివంటిది పురుషస్వరూపము. సమీపమున నున్న పువ్వుల రంగులు స్ఫటికమున ప్రతిఫలించి స్ఫటికము రంగులు కలదిగా తోచును. అట్లే చిత్తవృత్తులు చిత్త సమీపమున నున్న పురుషుని యందు చేర్చబడును. అందువలన పురుషుని స్వరూపము చిత్తవృత్తి స్వరూపముతో

బోలి సమానమగును. పురుషుడు బుద్ధి (చిత్త) సమీపమున నుండి యందు ప్రతిబింబించి బుద్ధి వృత్తులతో కూడినవాడై యా వృత్తులు తనవి కావని గుర్తింపక - వివేకములేనివాడై 'నేను శాంతుడను, నేను ఘోరవృత్తికలవాడను, నేను మూఢుడను' అని యనుకొనును. ఇట్లు తలంచుటయే వృత్తిసారూప్యము. అట్టిచో చిత్తవృత్తుల రూపమే పురుషుని రూపము మలినదర్పణమున తన ముఖము మలినముగా కనబడుట చూచి 'నేను మలినముఖము కలవాడను' అనుకొనుట లోకవిదితమే కదా

అవ ॥ నిరోధింపదగిన చిత్తవృత్తు లెన్నివిధము లన:

వృత్తయః పంచతయ్యః క్లిష్టాక్లిష్టాః 5

క్లిష్టాః = అస్మితాది క్లేశములు హేతువులుగా గలవియై ధర్మాధర్మ సంస్కారములకు ఉత్పత్తిస్థానము లయిన రాజస తామస వృత్తులు క్లిష్టములు, అక్లిష్టాః = క్లిష్టములు కానివి - సాత్త్వికవృత్తులు. ఇట్లు క్లిష్టా క్లిష్ట శబ్దములచే చెప్పబడు రెండు విధములగు, వృత్తయః = చిత్తవృత్తులు, మరల, పంచతయ్యః = ఐదు విధములు

చిత్తవృత్తు లెన్ని విధములో తెలియకున్న వాని నిరోధింప నసువుకాదు. కాబట్టి వృత్తులు క్లిష్టములు, అక్లిష్టములు నని రెండు విధములుగా విభజించి మరల నవి యైదు విధములు గలిగియున్నట్లు స్పష్టపఱపబడినది.

క్లేశము - కష్టము కలిగించు వృత్తులు క్లిష్టము లనబడును. పురుషుడు ప్రత్యక్షాది ప్రమాణములద్వారా వస్తువుల నెఱుగును. అటుపై వానియం దాసక్తుడో ద్వేషము కలవాడో యగును. ఇట్లు ప్రత్యక్ష ప్రమాణాది వృత్తులు ఆసక్తిచేత అనుకూల వాసనలనో లేక ద్వేషముచే ప్రతికూల వాసనలనో కలిగించును. కాబట్టి వృత్తులు వాసనలకు - సంస్కారములకు ప్రసవభూములు - ఉత్పత్తిస్థానము లగుచున్నవి. ఇవి రాజస తామస వృత్తులు. కష్టదాయకము లని భావము.

సాత్త్విక వృత్తులు అక్లిష్టము లనబడును. వానివలన సత్త్వ పురుషాన్యతా ఖ్యాతి - ప్రకృతి పురుష వివేక జ్ఞానము కలుగును. అటుపై ప్రకృతి కార్యము నశించును. పురుషుడు స్వస్థుడగును.

వృత్తుల సంఖ్య నిర్ణయించుట దుర్ఘటము. అయినను స్థూలముగా

రెండు విధములని చెప్పి వాని ప్రకారము లైదుగా నిర్ణయించి వాని నిరోధింప వలయునని సూత్రమున వర్ణింపబడినది.

అవ ॥ ఐదు విధములయిన వృత్తులు:

ప్రమాణ విపర్యయ వికల్ప నిద్రా స్మృతయః 6

ప్రమాణ... స్మృతయః = ప్రమాణములు, విపర్యయము, వికల్పము, నిద్ర, స్మృతి యని వృత్తు లైదు విధములు.

అవ ॥ అందు ప్రమాణ వృత్తిని విభజించుచు ప్రమాణ సామాన్య రూపమును వర్ణించుచున్నాడు.

ప్రత్యక్షానుమానాగమాః ప్రమాణాని 7

ప్రత్యక్షా... గమాః = ప్రత్యక్షము, అనుమానము, ఆగమము అని, ప్రమాణాని = ప్రమాణములు, ముప్విధములు.

ప్రమాకరణము ప్రమాణమని ప్రమాణ లక్షణము. ప్రమ యన జ్ఞానము. దానికి కరణము – సాధనము ప్రమాణ మనబడును. జ్ఞాన సాధనము ప్రమాణ మని భావము.

చక్షురాది ఇంద్రియముల ద్వారా జనించి, అంతకు పూర్వము తెలియబడని, ముందు బాధితము కాని వస్తు విషయకమైన చిత్తవృత్తి ప్రత్యక్ష ప్రమాణ మనబడును. లింగ పరామర్శ జన్యమై అనధిగతము, అబాధితము నగు వస్తు విషయకమైన చిత్త వృత్తి అనుమాన ప్రమాణ మనబడును. ఆప్తునిచే చూడబడియో లేక అనుమానింపబడియో యొక వస్తు వే శబ్దముచే నుపదేశింపబడునో యట్టి శబ్దముచే జన్యమై, అనధిగ తాబాధిత వస్తు విషయకమగు చిత్తవృత్తి శబ్దప్రమాణ మనబడును.

ఇంద్రియ ప్రణాళిక ద్వారా బాహ్య వస్తువుతో చిత్తము సంబద్ధ మగుటచే ఆయా వస్తు విషయకమైన – సామాన్య విశేషాత్మకమగు వస్తువుయొక్క విశేషమును ప్రధానముగా నిశ్చయించు – వృత్తి ప్రత్యక్ష ప్రమాణమని భాష్యకారులు – వ్యాసమహర్షి

అవ॥ విపర్యయ లక్షణము :

విపర్యయో మిథ్యాజ్ఞాన మతద్రూప ప్రతిష్ఠమ్ 8

అతద్రూప ప్రతిష్టమ్ = జ్ఞానప్రతిభాసి రూపమున స్థిరముగా నుండని,

మిథ్యాజ్ఞానమ్ = బాధితజ్ఞానము - అట్టిది కాని దాని యందు అట్టిదియని కలుగు జ్ఞానము, విపర్యయః = విపర్యయము.

సర్పము కాని దానిని సర్ప మనియు, రజతము కాని దానిని రజతమనియు తెలిసి కొనుట (విపర్యయము) మిథ్యాజ్ఞానము - అవిద్య యనబడును. ఈ యవిద్య యైదు విధములు. 1. అవిద్య, 2. అస్మిత, 3. రాగము, 4. ద్వేషము, 5. అభినివేషము. ఇవే వరుసగా తమస్సు, మోహము, మహా మోహము, తామిస్రము, అంధతామిస్రము నని చెప్పబడును.

అవ॥ వికల్ప లక్షణము :

శబ్దజ్ఞానామపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్ప: **9**

వస్తుశూన్యః = వస్తువులేని - నిర్విషయకమైన శబ్దజ్ఞానానుపాతీ = శబ్దజ్ఞానము కలిగిన వెంటనే కలుగు చిత్తవృత్తి, వికల్పః = వికల్ప మనబడును.

ఆకాశ కుసుమము, గొడ్రాలి బిడ్డడు, కుందేటి కొమ్ము మున్నగు జ్ఞానములు వికల్ప వృత్తివలన కలుగును. ఆకాశ కుసుమాది వస్తువులే లేకుండుట వలన నీ వికల్పవృత్తి ప్రమాణము కాదు. సంశయమును కాదు. ఇది బాధిత జ్ఞానమయ్యు లోకమున వ్యవహరింపబడుచున్నది. శబ్దజ్ఞానమే యిందులకు కారణము.

అవ॥ నిద్రా లక్షణము :

అభావ ప్రత్యయాలంబనా, వృత్తి ర్నిద్రా **10**

పూర్వసూత్రము నుండి వృత్తి పదమిందు అనువర్తింప వీలున్నప్పటికి నిందు ప్రత్యేకముగా వృత్తి పదమును వాడినందున సూత్రకారుడు నిద్రను వృత్తిగా చెప్పదలచెనని యెంచవలయును.

అభావ ప్రత్యయాలంబనా = జాగ్రత్స్వప్నాది వృత్తుల యభావము విషయముగాగల, వృత్తిః = చిత్తవృత్తి, నిద్రా = నిద్ర యనబడును.

త్రిగుణాత్మకమగు చిత్తసత్వమున తమోగుణము సత్వరజస్సులను ఆవరించి అంధకారము వ్యాపింపగా, బుద్ధి విషయాకారమున పరిణమింపదు. ఇదియే సుషుప్తావస్థ. పురుషుడపు డంతః సంజ్ఞ కలిగియుండును. సుషుప్తి యందంతః సంజ్ఞ కలదనుటకు ప్రమాణము నిద్రనుండి మేలుకొనుటయే తడవుగ 'సుఖముగ నిద్రించితిని. నా మనస్సు ప్రసన్నముగా నున్నది. నిద్ర సుఖముగా లేదు. ఒడలు బరువుగా నున్నది' అని యనుటయే, సుషుప్తి యందు

జ్ఞానమే లేకున్న నిట్టి ప్రత్యవమర్శ కలుగదు. కాబట్టి నిద్రయు (తమోరూప ప్రత్యయ విషయమయిన) వృత్తి - జ్ఞాన మనవలయునని భావము. సమాధియందు ఇతర వృత్తులవలె నిద్రావృత్తియు నిరోధింప బడవలయును.

సుషుప్తియందు చిత్తసత్త్వము అంధకారమును మాత్రము తెలుపుచు పరిణామ రహితమై యుండుటచే నిరుద్ధ ప్రాయమగును. పురుషుడు వృత్తులు లేనందున స్వస్థుడై పరమాత్మసుఖము ననుభవించును. సమాధిమోక్షావస్థ లందువలె బ్రహ్మానందము ననుభవించుచు శోకమును తరించి సుఖించును.

'సతా సౌమ్య తదా సంపన్నోభవతి' ఛాం. 6.8.1

'తద్యథా ప్రియయా స్త్రియా సంపరిష్వక్తో
న బాహ్యం కించన వేద నాంతరమ్
ఏవ మేవాయం పురుషః ప్రజ్ఞానే నాత్మనా
సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాంతరమ్'

బృ. 4.3.21

'సుసుప్తియందు జీవుడు సత్యస్వరూపుడగు పరమాత్మతో కలిసి సుఖించును.'

'ప్రియురాలయిన స్త్రీని కౌగలించుకొని ప్రియుడు బాహ్యాభ్యంతరములను విస్మరించునట్లు జీవుడు పరమాత్మతో చేరి సర్వమును విస్మరించును.

మున్నగు ఉపనిషద్వాక్యములు పై విషయమునే ధ్రువపఱచును.

అవ॥ స్మృతి లక్షణము :

అనుభూత విషయా సంప్రమోషః స్మృతిః 11

సంప్రమోషః = దొంగతనము - పరుల అర్థమును గ్రహించుట, పూర్వము తెలిసిన విషయము స్మృతికి స్వార్థము. పూర్వము అనుభూతము కానిది పదార్థము. కాబట్టి, అనుభూత విషయా సంప్రమోషః = పూర్వము తెలిసికొనినదానిని ఎక్కువ తక్కువలు లేకుండ తెలిసికొను వృత్తి, స్మృతి = స్మృతి యనబడును.

చిత్తమొకప్పు డేవస్తువును చేరి దానియాకారమును పొందియుండెనో ఆ విషయాకారమే చిత్త ధనము. అట్టిదానిని మరల గ్రహించు వృత్తి స్మృతి యనబడును. ఇట్టియెడ చిత్తము పూర్వజ్ఞానమునే గ్రహించునా! లేక విషయమును సైతము గ్రహించునా! యన ఉభయమును గ్రహించునని

సమాధానము. ప్రమాణాది వృత్తులవలన నేర్పడు ప్రత్యయము (జ్ఞానము) విషయము, జ్ఞానము నను రెంటికి సంబంధించిన సంస్కారమునే యుదయింపజేయును. ఆ సంస్కారమే ఉద్బోధకము ద్వారా వ్యక్తమై ఉభయాత్మక స్మృతిని కలిగించును. పూర్వము తెలియబడని – అనగా క్రొత్తగా తెలియబడు – వస్తు విషయక చిత్తవృత్తి జ్ఞానము. ఇందు ఘటమును తెలిసికొనుచున్నాను. 'ఘటము' అనునది స్మృతి. ఇందు విషయము (వస్తువు) ప్రధానమగును. 'ఆ ఘటమే యిది' అనునది ప్రత్యభిజ్ఞ. భావితస్మర్తవ్యము. అభావిత స్మర్తవ్యము నని స్మృతి రెండు విధములు స్వప్నమున భావిత (కల్పిత) స్మర్తవ్యము, జాగరణ సమయమున అభావిత(యథార్థ) స్మర్తవ్యము, చిత్తవృత్తుల యనుభవమువలన సంస్కారము కలుగును. ఆ సంస్కారము వలన స్మృతులేర్పడును. వృత్తులన్నియు సుఖ దుఃఖ మోహరూపములే. ఇవి యన్నియు నిరోధింపదగినవే. సర్వవృత్తి నిరోధము వలననే సంప్రజ్ఞాత సమాధి కలుగును.

అవ॥ వృత్తి నిరోధమున కుపాయము :

అభ్యాస వైరాగ్యాభ్యాం తన్నిరోధః 12

అభ్యాస వైరాగ్యాభ్యాం = అభ్యాసము వైరాగ్యము నను రెంటిచే, తన్నిరోధః = చిత్తవృత్తుల నిరోధము కలుగును.

అభ్యాస వైరాగ్యము లననేమో ముందు వర్ణింపబడును. ఇందు వైరాగ్యమువలన వృత్తి నిరోధము కలుగును. అభ్యాస మట్టి నిరోధమును స్థిరపఱచును.

చిత్తమనెడి నది కైవల్యాభిముఖమై వివేక విషయ మనెడి నిమ్నమార్గమున ప్రవహించును. లేకున్న సంసారాభిముఖమై అవివేక మార్గమున ప్రవహించును. వైరాగ్యము విషయాభిరతిని శిథిలమొనర్చి వివేకమును కలిగించును. అభ్యాస మా స్థితిని స్థిరపఱచునని భావము.

అవ॥ అభ్యాస లక్షణము :

(తత్ర) స్థితౌ యత్నోఽభ్యాసః 13

స్థితౌ = వైరాగ్యము ద్వారా చిత్త వృత్తులు నిరోధింపబడగా నేర్పడు ఏకాగ్రత కొఱకు చేయు, యత్నః = చిత్తమును నిలుపుటకై యమనియమాది సాధనముల నాచరణలో నుంచుటకగు ఉత్సాహాది యత్నము, అభ్యాసః =

అభ్యాస మనబడును.

(స తు) దీర్ఘకాల వైరంతర్య సత్కారాసేవితో దృఢభూమిః 14

స తు = పై సూత్రమున చెప్పబడిన యభ్యాసము, దీర్ఘకాల.... సేవితః = మరణ పర్యంతము గాఢనిద్రాసమయము విడిచి మిగిలిన సమయమంతయు శ్రద్ధతో నాచరింపబడి, దృఢభూమిః = నిశ్చలస్థితికలదియగును.

చిత్తమును బాహ్య ప్రపంచమున వర్తింపకుండునట్లు చేయు యత్నము మరణ పర్యంతము నిరంతరము చేయవలయును. ఇందు తపస్సు, బ్రహ్మచర్యము, శ్రద్ధయు మిక్కిలి తోడ్పడగలవు. అభ్యాస మట్లు చేయకున్న చిత్త నిరోధ మేర్పడదు.

అవ॥ వైరాగ్య లక్షణము :

దృష్టానుశ్రవిక విషయ వితృష్ణస్య
వశీకారసంజ్ఞా వైరాగ్యమ్ 15

దృష్టే విషయే = ఐహిక విషయములందు, అనుశ్రవికే విషయే = వేదశాస్త్ర బోధిత పారలౌకిక విషయములందు, వితృష్ణస్య = ఆశ లుడిగిన యోగి యొక్క, చిత్తస్థితి - దివ్యములు అదివ్యములు నగు వస్తువుల నాకాంక్షింపని బుద్ధి, వశీకార సంజ్ఞా వైరాగ్యమ్ = వశీకారమను పేరుగల వైరాగ్య మనబడును.

స్త్రీలు, అన్నపానములు, ఐశ్వర్యము మున్నగునవి ఐహికములు - దృష్ట విషయములు, అనుశ్రవమన వేదము, గురువులు చెప్పగా విని నేర్వబడునది. దాని వలన కలుగు జన్మాంతర (విదేహ ప్రకృత్ లయ) ములకు సంబంధించిన విషయములు అనుశ్రవికములు. ఆ విషయములు పరిణామములను చెందుచు ఒక క్షణమున సరసములయినను క్షణాంతరమున విరసములయి దోషములతో కూడినవగుటచే యోగారూఢుడు కాదలచు వ్యక్తి వానియందు విరక్తుడగును. వానిని సంపాదింప యత్నింపడు. వానిని తాపత్రయముతో కూడినవిగా తెలిసికొనును. అతనికి విషయములందుపేక్షా బుద్ధి కలుగును. ఇదియే ప్రసంఖ్యానము. ఇట్టి వితృష్ణ వశీకారమనబడును. దీనినే అపరవైరాగ్యమందురు.

వైరాగ్యమునకు నాలుగు పేరులని అగమికు లందురు. 1. యతమాన

సంజ్ఞ, 2. వ్యతిరేక సంజ్ఞ, 3. ఏకేంద్రియ సంజ్ఞ, 4. వశీకార సంజ్ఞ.

చిత్తమునందుండు అనురాగాది మలములు ఇంద్రియములను తమతమ విషయములందు ప్రవర్తింపజేయును. అట్లు ఇంద్రియములు విషయములందు ప్రవర్తింపకుండునట్లు చేయు యత్నము యతమాన సంజ్ఞగల వైరాగ్యము. ఇట్లు యత్నింపగా చిత్తమునందలి రాగాది మలములు కొన్ని పక్వము లగును. కొన్ని పక్వములు కావలసియుండును. ఇట్లు పక్వములు కావలసినవానికంటె పక్వములయిన వానిని వ్యతిరేకముగా నిర్ణయించుట వ్యతిరేక సంజ్ఞగల వైరాగ్యము. పక్వములయిన మలములు ఇంద్రియములను విషయములందు ప్రవర్తింపజేయగల సమర్థత లేని స్థితిలో చిత్తమునందుండుట ఏకేంద్రియ సంజ్ఞగల వైరాగ్యము. దివ్య – అదివ్య విషయములు ఉపస్థితములై యున్నను ఉపేక్షించుట వశీకారసంజ్ఞగల వైరాగ్యము నాలుగవది. ఇదియే అపర వైరాగ్యము. తక్కిన మూడు సంజ్ఞలుగల వైరాగ్యము కలుగకున్నచో నీ యపర వైరాగ్యము కలుగనేరదు. కాబట్టి ఋషి దీనినే వర్ణించియున్నాడు.

ఈ యపర వైరాగ్యము వలన రాజస తామస చిత్తవృత్తులు నిరోధింపబడి సంప్రజ్ఞాత సమాధి యేర్పడగలదు. కాబట్టి ఇది సంప్రజ్ఞాత సమాధికి అంతరంగ సాధనము – ముఖ్య కారణమనదగును.

అవ॥ సాత్త్విక చిత్తవృత్తులను సైతము నిరోధింప ననుకూలించు పర వైరాగ్యము :

పరం పురుషఖ్యాతేర్గుణవైతృష్ణ్యమ్ 16

పురుషఖ్యాతేః = గుణత్రయాత్మక ప్రకృతికంటె పురుషుని భిన్నునిగా నెఱుగుట వలన, (కలుగు), గుణవైతృష్ణ్యమ్ = గుణవిరక్తి, పరమ్ = పరవైరాగ్య మనబడును.

ఐహికాముష్మిక విషయములందుగల దోషముల నెఱిగి వానినుండి చిత్తమును మరలించుకొని విరక్తుడగును. అటుపై సత్త్వవృత్తికలవాడై ఆచార్యోపదేశాదుల ద్వారా తెలిసికొనిన పురుషుని దర్శించుట కభ్యాసము చేయును. ఇట్టి సాత్త్విక వృత్తిచే ప్రకృతి పురుష వివేకజ్ఞాన ముదయించును. పురుషుడు శుద్ధుడనియు గుణములు(ప్రకృతి) పురుష విపరీతము – మలినము లనియు తెలిసికొనును. గుణములనుండి విరక్తుడగును. ఇట్టి స్థితియే

ధర్మమేఘసమాధి యనబడును. ఇట్లు యోగి పురుషప్రకృతులలోగల బేధమును గుర్తెఱుగును. ఈ జ్ఞానమే శుద్ధసాత్వికవృత్తి. ఇదియు గుణ (ప్రకృతి) వికారమే యని దానినుండియు విరక్తుడగును. ఇట్లు అపర వైరాగ్యమున రాజసతామస వృత్తులనుండి విరక్తుడై, పరవైరాగ్యమున సాత్విక వృత్తినుండియు విరక్తుడగును. పరవైరాగ్యమున వివేక జ్ఞానము కలవాడై 'పొందదగినది పొందితిని. అవిద్యాది క్లేషములు క్షీణించినవి. ధర్మాధర్మ సంస్కార సమూహము వలన నేర్పడు జన్మపరంపర తెగినది' అని యెంచును. ఈ జ్ఞానపరాకాష్ఠయే పరవైరాగ్యమనబడును. కైవల్యమన నియ్యదియే. 'జీవన్నేవ విద్వాన్ ముక్తో భవతి'

అవ॥ అభ్యాస వైరాగ్యముల లక్షణములను చెప్పి యటుపై అభ్యాస వైరాగ్యముల ద్వారా రాజస తామస వృత్తులు నిరోధింపబడగా నేర్పడు సంప్రజ్ఞాత సమాధిని వర్ణించుచున్నాడు.

వితర్క విచారానందాస్మితామగమాత్ సంప్రజ్ఞాతః 17

వితర్క....గమాత్ = వితర్కము, విచారము, ఆనందము, అస్మిత, వీని సంబంధమువలన, సంప్రజ్ఞాతః = సంప్రజ్ఞాత సమాధి కలుగును.

కొండొక స్థూలమైన భౌతిక వస్తువును ఆధారముగా నుంచుకొని యందు చిత్తమును నిలుప నది దానియాకృతి కలది యగును. ఇట్టి సాత్విక చిత్తపరిణామమే వితర్క మనబడును. విషయము స్థూలమగుటచే స్థూలమైన సాత్విక పరిణామము కలుగును. ఇదియే భావన యనియు చెప్పబడును.

స్థూల భూతములకు కారణములైన పంచతన్మాత్రలు ఆధారముగా నిడుకొని యందు చిత్తమును నిలుప, చిత్తము పంచతన్మాత్రల యాకృతిని పరిణమించును. ఇట్టి సూక్ష్మ సాత్విక పరిణామము విచార మనబడును.

విషయములను సమీపింపజేసి యానందము (హ్లాదము) ను కలిగింప జేయుటకు కారణములగుటచే నింద్రియములు ఆనందమనబడును. అట్టి ఇంద్రియమునందు చిత్తము నిలుపగా నేర్పడు స్థూల సాత్విక పరిణామము ఆనంద మనబడును.

'పురుషుడే తాను' అను అహంకారముతో కూడిన బుద్ధి అస్మిత యనబడును. ఈ యస్మిత యనెడి సూక్ష్మవిషయమున చిత్తము నిలుపుట వలన

నేర్పడు సూక్ష్మ సాత్త్విక పరిణామము అస్మిత యనబడును.

ఇట్లు వితర్క సంబంధముచేత వితర్కానుగత సంప్రజ్ఞాత సమాధి విచార సంబంధమున విచారానుగత సంప్రజ్ఞాత సమాధి, ఆనంద సంబంధమున ఆనందానుగత సంప్రజ్ఞాత సమాధి, అస్మితాసంబంధమున అస్మితానుగత సంప్రజ్ఞాత సమాధి అని సంప్రజ్ఞాత సమాధి నాలుగు విధములు. ఇందు మొదటి రెండును బాహ్య విషయములకు సంబంధించినవి, మూడవది ఇంద్రియమునకు సంబంధించినది. నాలుగవది గ్రహీతృ(బుద్ధి) విషయకమని గ్రహింపవలయును.

మూలకారణమగు ప్రకృతి, దానిచే నేర్పడు బుద్ధి, అహంకారము పంచతన్మాత్రలు, ఇంద్రియములు, స్థూల భూతములు, శరీరము మున్నగు కార్యవిషయములనుండి పురుషుని వేఱుగా నెఱుగుటకై యోగ మభ్యసింపబడును. పాలు నీళ్లు కలిసియున్నట్లు భేదము గ్రహింప వీలులేని విధమున ప్రకృతి పురుషులు కలిసియుండుటచే తేలికగా వాని వివేకము కలుగజాలదు. అందువలన శరీరాదులు ఒక్కొక్కటిగా పురుషునికంటె వేఱని వివేకించి సాక్షాత్కారము చేసికొనవలయును. ఇందులకు యోగము మిక్కిలి యుపయుక్తమని యెంచి ఋషి మొదట సాలంబన (ఆధారముతో కూడిన) యోగము – సంప్రజ్ఞాత సమాధిని గూర్చి వివరించినాడు. సంప్రజ్ఞాతమే సబీజసమాధి యనబడును. ముక్తికాములు దీనిని హేయము (విడువదగినది) గా నెంతురు.

అవ॥ పరవైరాగ్యముచే కలుగు అసంప్రజ్ఞాత సమాధి, దాని లక్షణము, ఉపాయము :

విరామప్రత్యయాభ్యాసపూర్వః సంస్కారశేషోఽన్యః 18

విరామ ప్రత్యయాభ్యాసపూర్వః = పరవైరాగ్యము కారణముగాగల, సంస్కారశేషః = నిరోధ సంస్కారరూపమున నుండు చిత్తశుద్ధి, అన్యః = అసంప్రజ్ఞాత సమాధి – నిర్బీజసమాధి యనబడును.

సాత్త్విక రాజస తామస వృత్తులలో నొక్కటియు లేకుండుట (సర్వవృత్తుల యభావము) విరామము, దాని కే జ్ఞానము కారణమో అది పర వైరాగ్యము, అట్టి వైరాగ్యమును మాటిమాటికి అలవఱచుకొనుట వలన చిత్తము సంస్కార

రూపమున మిగిలియుండును. అనగా పర వైరాగ్యమును బాగుగ నభ్యసించుటవలన వృత్తులు, వృత్తుల సంస్కారములు నన్నియు నిరోధింప (నడ్డగింప) బడును. చివరకు చిత్తము నిరోధ సంస్కారరూపమున మాత్ర ముండును. ఇట్టి చిత్తస్థితియే అసంప్రజ్ఞాత –నిర్బీజ సమాధియని చెప్పబడును.

ఇట్టి సమాధిని పొందిన యోగులే బ్రహ్మవిద్వరిష్ఠ లనబడుదురు. యోగమునకు పరమావధియు నిదియే. వృత్తులు, వాని సంస్కారములు నన్నియు లేకుండుటచే చిత్తము నశించినట్లే యగును. కాబట్టి పురుషుడు స్వస్వరూపమున బ్రహ్మానందము (కైవల్యసుఖము) ననుభవించును.

అవ॥ ఈ నిర్బీజ సమాధి ఉపాయ ప్రత్యయము, భవ ప్రత్యయమునని రెండు విధములు. అందు భవ ప్రత్యయము :

భవ ప్రత్యయో విదేహ ప్రకృతిలయానాం **19**

విదేహ ప్రకృతి లయానామ్ = విదేహులకు, ప్రకృతి లయులకు కలుగు అసంప్రజ్ఞాత సమాధి, భవప్రత్యయః = అవివేకపూర్వకము - భవప్రత్యయ మనబడును.

పృథివ్యాది పంచభూతములలో కొండొకదానిని ఆత్మగా తలచి దానినుపాసించి కేవలము సంస్కారరూపమున మిగిలియున్న చిత్తము గలవారై, స్థూలదేహరహితులై మరణానంతరము తా ముపాసించిన భూతములందు లీనులై యుండువారు విదేహు లనబడుదురు.

పంచభూతములు కాక మిగిలిన అవ్యక్తము, మహత్తత్వము, అహంకారము, పంచతన్మాత్రములలో నేదేని యొక దాని నుపాసించి ఆయా వాసనలచే వాసితములగు నంతఃకరణములతో శరీరాపాతానంతరము అవ్యక్తాది ప్రకృతి వికారములలో లీనులై యుండువారు ప్రకృతి లయులనబడుదురు.

వీరికి దేహాదులలో విరక్తి కలిగినను పురుషఖ్యాతి కలుగదు. వైరాగ్యమువలన సమాధి యేర్పడినను చిత్తము బొత్తుగా నశింపక ప్రకృతియందు లీనమ్మై యుండును. వైరాగ్యమువలన నేర్పడిన సంస్కారనిరోధబల మున్నంతవఱకట్లే యుండి అనంతరమున జన్మహేతు వగును. ఇట్టి చిత్తము సాధికార చిత్తమనబడును. సాధికారమన ఆచరితార్థము వివేకఖ్యాతి – ప్రకృతి పురుష వివేక జ్ఞానము కలిగించిన చిత్తము చరితార్థమగును. వివేకఖ్యాతి కలిగింపని చిత్తము ఆచరితార్థమయి కొంతకాలమది ప్రకృతి మహత్తత్వాదులలో

లీనమైయుండి వృత్తిశూన్యతవలన సమాధిలో కలుగు కైవల్యసుఖమువంటి సుఖము కలిగించి నిరోధబలము నశింపగానే మరల జన్మహేతువగునని భావము. కాబట్టి భవప్రత్యయ సమాధి ముముక్షువులకు హేయమేకాని ఉపాదేయము కాదు.

'వివేకఖ్యాతి హీనస్య సంస్కార శ్చేతసో భవః'

వివేక ఖ్యాతి కలుగని చిత్త సంస్కారము జన్మహేతువు.

'దశ మన్వ స్తరాణీహ తిష్ఠ స్తీంద్రియచింతకాః

భౌతికాస్తు శతం పూర్ణం సహస్రం త్వాభిమానికాః

బౌద్ధా దశసహస్రాణి తిష్ఠన్తి విగతజ్వరాః

పూర్ణం శతసహస్రం తు తిష్ఠం త్యవ్యక్త చింతకాః

పురుషం నిర్గుణం ప్రాప్య కాలసంఖ్యా న విద్యతే'

అని వాయుపురాణమున చెప్పబడినది.

అవ॥ ఉపాయ ప్రత్యయ సమాధి :

శ్రద్ధా వీర్యస్మృతి సమాధి ప్రజ్ఞాపూర్వక ఇతరేషామ్ **20**

ఇతరేషామ్ = కైవల్యము నభిలషించు యోగులకు, శ్రద్ధా.....పూర్వకః = శ్రద్ధ, వీర్యము, స్మృతి, సమాధి, ప్రజ్ఞ యనెడి ఉపాయముల ద్వారా అసంప్రజ్ఞాత – నిర్బీజ సమాధి కలుగును.

ఐహికాముష్మిక విషయములందు తృష్ణారహితుడు కాగా చిత్తమునందు కలుగు యోగవిషయకమైన అభిరుచి – మిక్కిలి కోరిక శ్రద్ధ (చిత్త సంప్రసాదము) అనబడును. ఇట్టి చేతఃసంప్రసాదము (శ్రద్ధ) జనని వలె యోగిని కాపాడును. దేహేంద్రియాదుల నాత్మగా భావించువారి కిట్టి యభిరుచి – చిత్తప్రసాదము కలుగనేరదు.

శ్రద్ధావంతునకు వివేక సంపాదన కొఱకు గలుగు ఉత్సాహము వీర్యమనబడును. ఆగమములు, అనుమానము, ఆచార్యోపదేశాదుల ద్వారా తెలియబడిన యమనియమాది యోగాంగముల యనుష్ఠానము (ఆచరణ) కొఱకు వీర్యవంతునకు కలుగు స్మరణము స్మృతి యగును. ధ్యానమనియునందురు. యోగాంగానుష్ఠానమువలన కలుగు సంప్రజ్ఞాత సమాధి ఇట సమాధి యనబడును. సమాహితచిత్తునకు కలుగు వివేకజ్ఞానము ప్రజ్ఞయనబడును. దీనినే వస్తుయాథార్థ్యము బోధపడును.

ఇట్లు శ్రద్ధవలన వీర్యము, దాని వలన (ధ్యానము) స్మృతి, యద్దానివలన సంప్రజ్ఞాత సమాధి, అందున ప్రజ్ఞయు కలుగును. ఇట్టి యుపాయములచే కలుగు నిర్బీజ సమాధిని మోక్షాపేక్షకలవారు కామింతురు.

తీవ్రసంవేగానా మాసన్నః 21

పైన వర్ణించిన నిర్బీజసమాధి, తీవ్రసంవేగానామ్ = త్వరగా లభింప వలయునని నిరంతరము నభ్యసించుటలో నెక్కుడు కోరిక గలవారికి,ఆసన్నః = త్వరగా లభింపగలదు.

శ్రద్ధాద్యుపాయములందు తీవ్రత గలవారికి సమాధి త్వరగా లభింప గలదు.

ఉపాయములు మృదువులు, మధ్యమములు, ఆది మాత్రములు నని ముప్విధములు. ఆ యుపాయముల ననుష్ఠించు యోగులును ఆయా భేదములచే నవ విధముల పేర్కొనబడుదురు. 1. మృదూపాయ మృదుసంవేగము కలవారు, 2. మృదూపాయ మధ్యసంవేగము కలవారు, 3. మృదూపాయ – అధిమాత్ర సంవేగము కలవారు, 4. మధ్యోపాయ మృదుసంవేగము కలవారు, 5. మధ్యోపాయ మధ్య సంవేగము కలవారు, 6. మధ్యోపాయ – ఆదిమాత్ర సంవేగము కలవారు, 7. ఆదిమాత్రోపాయ మృదుసంవేగము కలవారు, 8. ఆది మాత్రోపాయ మధ్యసంవేగము కలవారు, 9. ఆదిమాత్రోపాయ – ఆది మాత్ర సంవేగము కలవారు.

మృదుమధ్యాధిమాత్రత్వా త్తతోఽపి విశేషః 22

పైన వర్ణించిన తీవ్రసంవేగమునందలి తీవ్రతయు, మృదు మధ్యాధి మాత్రత్వాత్ = మృదువు, మధ్యమము, అధిమాత్రమునని మూడు భేదములు కలదగుటవలన, తతోఽపి విశేషః = అంతకంటెను త్వరగా సమాధి లభింపగలదు.

ఎక్కుడు తీవ్రతతో శ్రద్ధాద్యుపాయముల ననుష్ఠించుటచే నతిత్వరలో సమాధి సిద్ధించును. కైవల్యప్రాప్తి కలుగగలదని భావము.

అవ॥ త్వరలో సమాధి సిద్ధించుటకు వేఱొండు ఉపాయముకలదాయన:

ఈశ్వర ప్రణిధానా ద్వా 23

ఈశ్వర ప్రణిధానా ద్వా = ఈశ్వరుని యెడ చూపబడు భక్తి విశేషము వలనను

భక్తి విశేషముచే నభిముఖమైన ఈశ్వరతత్త్వము తీవ్ర వేగముగల యోగికి సమాధి శీఘ్రముగా కలుగునట్లు అనుకూలించును. ఈశ్వర ధ్యానము వలన యోగి త్వరలో నిర్బీజ సమాధి లాభము నందగలడని భావము.

అవ॥ ప్రకృతియు పురుషుడును గాక యీశ్వరు డన నెవరన:

క్లేషకర్మ విపాకాశయై రవరామృష్టః
పురుషవిశేష ఈశ్వరః **24**

క్లేశకర్మ విపాకాశయైః = అవిద్యాది క్లేశములు, ధర్మాధర్మములనెడి కర్మములు, కర్మఫలములయిన జాతి ఆయువు భోగము ననెడి విపాకము, విపాకమున కనుగుణమైన వాసనలు, వీనిచే, అపరామృష్టః = సంబంధములేని, పురుషవిశేషః = పురుషోత్తముడు, ఈశ్వరః = ఈశ్వరు డనబడును.

క్లేశాదులు మనస్సునందుండి జీవునియందు చేరి వ్యవహరింపబడును. జీవుడే వాని ననుభవించును. ఇట్టి యనుభవముతో సంబంధము లేని పురుషుడు ఈశ్వరు డనబడునని భావము.

కైవల్య మనుభవించు జీవులును క్లేశాదులతో సంబంధము లేనివారెందరో ఉండగా వారికంటె భిన్నముగా ఒక ఈశ్వరు నంగీకరింపనేలయని సందేహింప వలను పడదు. కైవల్యము ననుభవింపకముందు జీవులకు క్లేశాదులతో సంబంధముండును. విదేహులకు, ప్రకృతి లయులకును కాలాంతరమున క్లేశాదులతో సంబంధము కలుగగలదు. కాని ఈశ్వరుడు పూర్వమునగాని పరమునగాని యెన్నడును క్లేశాదులతో సంబద్ధుడు కాక సదా ముక్తుడై యుండును. అతడాప్త కాముడు. సర్వజ్ఞుడు, సర్వశక్తి మంతుడును.

అవ॥ ఇట్టి లక్షణములుగల ఈశ్వర తత్త్వమొండు కలదనుటకు ప్రమాణమేమి?

తత్ర విరతిశయం సర్వజ్ఞ బీజమ్ **25**

తత్ర = ఈశ్వరునందుగల, నిరతిశయం = అతిశయము నుండి విడివడిన, సర్వజ్ఞబీజమ్= సర్వజ్ఞతకు నిమిత్త కారణమగు జ్ఞానము ప్రమాణము.

ఈశ్వర పదముచే చెప్పదగు తత్త్వమొకటి కలదనుట కీ సూత్రమున అనుమాన ప్రమాణము చూపబడినది.

మనుజులలో భూత భవిష్యద్వర్తమాన విషయములకు సంబంధించిన

జ్ఞానము ఒకనియందు స్వల్పముగాను, మఱియొకనియం దంతకంటె కొంచె మధికముగాను, వేఱొకనియం దంతకంటె నెక్కుడుగాను కనబడుచున్నది. ఇట్లు ప్రతివ్యక్తి యందు నుండు జ్ఞానము ఇతరుల జ్ఞానము కంటె కొంచెమెక్కుడుగానో లేక తక్కువగానో కనబడుట లోక సిద్ధము. విషమమైన యీ జ్ఞానమే సాతిశయ (జ్ఞాన) మని శాస్త్రమున చెప్పబడును. ఒకచో సాతిశయముగా తెలియబడునది మఱి యెటనేని ఒక్కయెడ నిరతిశయమైయుండుట నియమము. ఇందుల కుదాహరణము పరిణామము. ఉసిరికాయ, వెలగకాయ, గుమ్మడికాయ మున్నగు పదార్థములతో హెచ్చుతగ్గులుగా కనబడు పరిమాణము ఆకాశాది నిత్య విభుపదార్థములలో నిరతిశయమై యుండును. అట్లే నీవు, నేను, వాడు అని పేర్కొనబడు వ్యక్తులలో హెచ్చుతగ్గులుగా కనబడు జ్ఞానము సాతిశయము. అది యొకచో నెటనైనను నిరతిశయముగ (పూర్ణముగ – ఆ జ్ఞానమును మించిన జ్ఞానము మఱియొకచో నుండని విధముగ) నుండవలయును. అట్టి జ్ఞానాశ్రయ తత్త్వమే ఈశ్వరుడని భావము. ఇట్లే నిరతిశయమగు క్రియాశక్తియు ప్రమాణముగ గ్రహింపనగును. ఇట్టి పదార్థమునకు ఈశ్వరుడు,బ్రహ్మ, విష్ణువు, హిరణ్యగర్భుడు మున్నగు నామములు భారతీయ శాస్త్రములందు పేర్కొనబడినవి. ఈ నామముల వ్యుత్పత్త్యాదులను వివరముగా తెలిసికొనగోరువారు దయానంద మహర్షికృత సత్యార్థప్రకాశమున ప్రథమ సముల్లాసము చదువుట శ్రేయస్కరము.

అవ॥ సర్వజ్ఞానసమయమగు వేదమును ప్రకాశింప జేసిన ఋషులు నిరతిశయజ్ఞానవంతులై యుండ వేఱుగా నీశ్వరతత్త్వ మెుండేల యంగీకరింపవలయు ననః

పూర్వేషామపి గురుః కాలేవానవచ్ఛేదాత్ 26

ఈశ్వరుడు, పూర్వేషామపి = వేదప్రకాశకు లయిన పూర్వఋషులకును, గురుః = గురువు – ఉపదేశకుడు, కారణమేమన, కాలేనానవచ్ఛేదాత్ = ఆద్యంతములులేని వాడగుట వలన.

ఈశ్వరు డొకప్పు డుండి మఱియొకప్పుడు లేకుండువాడు కాడు. కాబట్టి కాలమతనిని నియమింపదు. కాలవ్యవధి లేక యెల్లకాలములందుండు వాడు కావున పూర్వ ఋషులకును జ్ఞానదాతగా నీశ్వరుడిట వర్ణింపబడెను.

పూర్వేషామపి = పూర్వ పూర్వ సర్గాదులలో నుత్పన్నములగు బ్రహ్మ, విష్ణు, మహేశ్వరాదులకును, గురుః = పిత – అంతర్యామి. విద్యాద్వారమున

జ్ఞానచక్షువు నొసంగువాడు. కారణమేమన, కాలేనానవచ్ఛేదాత్ = కాల పరిమితిగల బ్రహ్మాదులు కాలపరిమితిలేని గురువు లేక సంభవింపరని వార్తిక కారులు.

అవ॥ ఈశ్వర ప్రణిధానము చేయు విధమును వర్ణింపదలచి ముందుగా తద్వాచకము (నామము) ను వర్ణించుచున్నాడు.

తస్య వాచకః ప్రణవః 27

తస్య = ఆ యీశ్వరుని, వాచకః = నామము, ప్రణవః = ఓంకారము

ఓం కారము ఈశ్వరతత్త్వమును తెలుపును. కాబట్టి ఓంకారము వాచకము. ఈశ్వరుడు వాచ్యము. శబ్దార్థములకు గల సంబంధము నీశ్వర సంకేతము నియమించును. శబ్దార్థములకు స్వాభావిక సంబంధ మొండుండును. ప్రతి శబ్దము ప్రత్యర్థమును బోధించుటయే వానికి గల స్వాభావిక సంబంధము. ఒక శబ్ద మొక్కయర్థమునే బోధింపవలయునను నియమము లేక శబ్దములన్నియు పదార్థముల నన్నింటిని తెలుపుననుటయే శబ్దార్థములకుగల స్వాభావిక సంబంధమని భావము. 'ఈ శబ్దముచే నీ యర్థము తెలియునగున'ను నీశ్వర సంకేతము శబ్దార్థములకుగల స్వాభావిక సంబంధమునకు ద్యోతకము, నియామకము నగునని భావము. పితాపుత్రులకుగల జన్యజనకభావ సంబంధమును సంకేతము ద్వారా 'ఇత డితనికి పిత, ఇతడితనికి పుత్రుడు' అని తెలుపబడుట లోక విదితము. ఇట్లు వాచ్యవాచకత్వ సంబంధముచే ప్రణవము (ఓమ్) ఈశ్వరుని తెలుపునని భావము.

అవ॥ ఈశ్వర నామమును తెలిపి ప్రణిధానమును వర్ణించుచున్నాడు.

తజ్జప స్తదర్థ భావనమ్ 28

తజ్జపః = ప్రణవజపము, తదర్థ భావనమ్ = ప్రణవ శబ్దమున కర్థమైన ఈశ్వరుని భావించుటయు ప్రణిధాన మనబడును.

ప్రణవము (ఓమ్) ను మాటిమాటికి మనస్సున స్మరించుచు, సర్వజ్ఞమైన ఈశ్వర తత్త్వమును భావించు యోగికి చిత్త మేకాగ్ర మగును.

'స్వాధ్యాయాద్ యోగమాసీత
యోగాత్ స్వాధ్యాయ మామనేత్
స్వాధ్యాయ యోగసంపత్త్యా

పరమాత్మా ప్రకాశతే'

స్వాధ్యాయ మన ప్రణవజపము. యోగమన ఈశ్వరభావన. ప్రణవజపము, ఈశ్వరభావన యను నీ రెంటితో ఈశ్వరతత్త్వ మభిముఖమగును. యోగి చిత్త మనాకులమై సమాహితమగును. పురుషఖ్యాతి కలుగును. పరవైరాగ్యము ద్వారా అసంప్రజ్ఞాత సమాధి - నిర్బీజ సమాధి యేర్పడును.

అవ॥ ఈశ్వర ప్రణిధాన మొనర్చు యోగికి కలుగు లాభము సమాధి మాత్రమేనా? యన:

తతః ప్రత్యేక్చేతనాధిగమోఽప్యంతరాయాభావశ్చ **29**

తతః = ఈశ్వర ప్రణిధానము వలన, ప్రత్యక్‌చేతనాధిగమోపి = ప్రకృతి కంటె భిన్నుడైన జీవుని స్వరూప ప్రాప్తియును, అంతరాయాభావశ్చ = రాబోవు సూత్రమున వర్ణింపబడు వ్యాధి మున్నగు విఘ్నముల నివారణమును నేర్పడగలవు.

ప్రత్యక్ చేతనము :- ప్రత్యక్ = విపరీతముగ నెఱుగునట్టి, చేతనము = జీవపదార్థము. జీవుడు ప్రకృతి సంబంధముచే తన స్వరూపము నున్నదున్నట్లు తెలిసికొనక విపరీతముగ తెలిసికొనును. ఈశ్వర ప్రణిధానము వలన యోగి రోగాది విఘ్నములనుండి తొలగి క్రమముగా సంప్రజ్ఞాత సమాధి కలవడును. అటుపై తన స్వరూపమును గుర్తించును. అంతట పరమ వైరాగ్య మేర్పడి నిర్బీజ సమాధిని పొందును. అనంతరము పరమాత్మ ప్రకాశ మేర్పడును. జీవుడు కైవల్య సుఖము - బ్రహ్మానంద ప్రాప్తి నందును.

ఇందు ఈశ్వరుని కొఱకు యత్నించు యోగికి ఆత్మ స్వరూప (తనరూప) ప్రాప్తి యెట్లు కలుగ గలదని సందేహింప వలదు. జీవుడు కూటస్థుడు(జన్మ మరణములు లేనివాడు), ప్రసన్నుడు(అవిద్యాది క్లేశరహితుడు), కేవలుడు (ధర్మాధర్మ సంస్కార రహితుడు), మఱియు జాతి, ఆయువు, భోగము నను వానిచే రహితుడు నయినపుడు ఈశ్వరుని వలె నుండును. జీవేశ్వరులలో నొకింత భేదముతో సమానత యేర్పడును. సామ్యము వలన ఈశ్వరునకై యత్నించుచు స్వస్వరూపమునుగూడ తెలిసికొనును. కొండొక శాస్త్రము నభ్యసించువాడు దానికి సమానమైన మఱియొక శాస్త్రము నభ్యసింపకయే తెలిసికొనగలుగుట మన మెఱుగుదుము కదా!

అవ।। అంతరాయములు :

వ్యాధి స్త్యాన సంశయ ప్రమాదాలస్యానిరతి
భ్రాంతిదర్శ నాలబ్ధభూమిక త్వానవస్థితత్వాని
చిత్త విక్షేపాః తేఽ న్తరాయాః **30**

వ్యాధి....అనవస్థితత్వాని = వ్యాధి మున్నగునవి, చిత్తవిక్షేపాః = చిత్తమును చలింపజేయునవి. తే2న్తరాయాః = అవి యంతరాయములు – యోగమలములు అనబడును.

వ్యాధిః :– శరీరమునందలి వాతపిత్తాది ధాతువులయు, అవయవములయు వికారమువలన కలుగు జ్వరాదులు.

స్త్యానమ్: – కోరికయున్నను యోగసాధనకు తగిన సామర్థ్యము చిత్తమున లేకుండుట.

సంశయః :– యోగము తనకు సాధ్యమగునో కాదో యని సందేహము.

ప్రమాదః :– యమనియమాది యోగాంగముల ననుష్ఠింపకుండుట.

ఆలస్యమ్ :– యోగాంగములయిన యమనియమాదుల నాచరింప ప్రవృత్తి కలిగింపని శరీరస్థూలత, చిత్తమాలిన్యమును.

అవిరతి :– శబ్దస్పర్శాది విషయములందు అనురాగము కలిగియుండుట.

భ్రాంతిదర్శనమ్ :– ఆచార్యులచే బోధింపబడిన యోగాంగములను యోగాంగములు కావని యెంచుట.

అలబ్ధభూమికత్వమ్ : – యోగాంగముల నభ్యసించినను మధుమత్యాది నామములు గల చిత్త దశలను పొందకుండుట.

అవనస్థితత్వమ్:–చిత్త భూములను పొందియు నట నిలకడ లేకుండుట.

ఇవి యన్నియు యోగమునకు విరోధులు. సమాధి కంతరాయములు. ఇవి చిత్తమును విక్షిప్త మొనర్చి వృత్తి నిరోధ రూపమగు సమాధిని కలుగనీయవు. కాబట్టి యోగమలము లనియు వీని నందురు.

అవ।। ఈ యంతరాయములతో బాటు :

దుఃఖ దౌర్మన స్యాఙ్గమేజయత్వ శ్వాస
ప్రశ్వాసా విక్షేపసనహభువః **31**

దుఃఖ.... ప్రశ్వాసాః = దుఃఖాదులు, విక్షేపసహభువః = వ్యాధి మున్నగు విక్షేపము (అంతరాయము) లుండగా గలుగును.

ఆధ్యాత్మికము, ఆధిభౌతికము, ఆధిదైవికము నని ముప్విధములుగ చెప్పబడు బాధలు దుఃఖము, కోరికలు నెఱవేఱనందువలన కలుగు చిత్త వైకల్యము దౌర్మనస్యము. ఆసనము (కూర్చుండుస్థితి), మనస్సు వీని స్థిరతకు భంగము కలిగించు శరీరావయముల కంపనము అంగమేజయత్వము. ప్రయత్నము లేకయే వెలుపలి వాయువు లోపలికి తీసికొనబడుట శ్వాసము. ఇట్లే లోపలి వాయువు బయటికి విడుచుట ప్రశ్వాసము.

దుఃఖము, దౌర్మనస్యము, అంగమేజయత్వము, శ్వాసము, ప్రశ్వాసము నను నీ యైదును చిత్తము విక్షిప్తావస్థయం దుండగా కలుగును. సమాహితమై యున్నపుడు కలుగనేరవు.

అవ॥ సమాధికి విరోధులగు నీ విక్షేపములు (అంతరాయములు) వాని సహచరములయిన దుఃఖాదులు నివారింప నేమి చేయవలయు నన :

తత్ప్రతిషేధార్థ మేక తత్త్వాభ్యాసః **32**

తత్ప్రతిషేధార్థమ్ = ఆ యంతరాయముల నడ్డగించుటకు, ఏకతత్త్వాభ్యాసః = ఈశ్వరతత్త్వము నభ్యసింపవలయును.

లోకమునందలి విషయములను ఒకదాని తరువాత నొకటిగా మన మెఱుగుచున్నాము. అనగా చిత్తము ముందు ఒక వస్తువు(విషయము) ను చేరి దాని యాకృతిని బొంది యది గ్రహించి యటుపై వెంటనే మఱియొక వస్తువును చేరి దాని యాకృతిని బొంది యదియు గ్రహించును. ఇట్లే యొకదాని తరువాత నొకటిగా వస్తువులు గ్రహింపబడుచుండును.

చిత్త మెల్లపుడు నిలకడలేని ద్వైవస్త్వాకారముల నొందుచుండునని భావము. ఇట్టి చిత్తమును అభ్యాస వైరాగ్యముల ద్వారమున స్థిరమొనర్ప వలసియున్నది. దానిని వస్త్వాకారమున పరిణతి నొందకుండ జేయవలయును. అందుల కభ్యాసము ముఖ్య సాధనము. ఆ యభ్యాసమునకు విషయ మెయ్యదియో నిర్ణయింప దలచి ఋషి యేకతత్త్వమును బోధించుచున్నాడు. ఏకతత్త్వమిట యీశ్వర తత్త్వమే యని వాచస్పతిమిశ్రులు స్పష్టపఱచియున్నారు. 'ఈశ్వర ప్రణిధానా ద్వా' యని పూర్వ సూత్రమున వర్ణించిన ఈశ్వర విషయ మిట ప్రకృత మగుటయే యిందులకు కారణము.

కొందఱు (ధోజాదులు) ఏకతత్త్వమున ఏదేని యొక స్థూలతత్త్వమని వ్రాయుట చింత్యము.

బుద్ధ మతానుయాయి యగు యోగాచారుని (క్షణిక విజ్ఞానవాది) మతమున పదార్థము లన్నియు క్షణికములు. ఒక క్షణమున నుండి మఱియొక క్షణమున నశించును. కాబట్టి చిత్తము కూడ క్షణికమే యగును. మఱియు క్షణమున నొక వస్తువును గ్రహించి యాచిత్త మా వస్తువుతోబాటు నశించును. మఱియొక క్షణమున నా వస్తువుకానీ, ఆ చిత్తముకానీ యుండ నేరవని భావము. కాబట్టి చిత్తము క్షణికమే కాక ప్రత్యర్థనియతమనియు చెప్పవలసి వచ్చును. అట్టి యెడ చిత్తము సదా యేకాగ్రమే (ఏకవస్తు విషయకమే) యని తేలుచున్నది. వారి మతమున సమాధికై యభ్యాస మనవసరము. ఇంతేకాక చిత్తము క్షణికము. ప్రత్యర్థ నియతమనుటయును తగదు. చిత్తము ప్రత్యర్ణ నియతమై క్షణిక మగు నెడల ఒక క్షణమున తెలిసిన వస్తువు మఱియొక క్షణమున 'అదే యిది' యని గుర్తింపబడ కుండవలయును. కారణమేమన: మొదటి క్షణమున తెలిసికొనిన చిత్తముకానీ, వస్తువుకానీ రెండును రెండవ క్షణమున నుండ నేరవుకదా! కాబట్టి అనుభవ విరుద్ధము. క్షణికవాదుల మతమున బుద్ధ భగవానుని చిత్తనిరోధము నిమిత్త మొనర్చు ఉపదేశమును వ్యర్థము కాగలదు.

అవ॥ చిత్తము రాగద్వేషాది మాలిన్యములతో కూడియున్నపుడు ఏకతత్త్వాభ్యాసము (ఈశ్వర ప్రణిధానము) సాధ్యము కానేరదు. అందులకు చిత్తప్రసాద మవసరము. కాబట్టి చిత్తమునందలి మలినతను దూరమొనర్చి శుద్ధ మొనర్చుకొను విధ మెద్ది యన :

మైత్రీ కరుణా ముది తోపేక్షణాం సుఖదుఃఖపుణ్యా
పుణ్య విషయాణాం భావనాత శ్చిత్త ప్రసాదనమ్ 33

సుఖ....విషయాణామ్ = సుఖులు, దుఃఖులు, పుణ్యులు, పాపులు క్రమముగా విషయము గలవైన, మైత్రీ.... పేక్షాణామ్ = సుహృద్భావము, కృప, ముదము – సంతోషము, ఉపేక్ష – ఉదాసీనతలను, భావనాతః = భావించుటవలన – మాటిమాటికి చిత్తమున నిడుకొనుటవలన, చిత్తప్రసాదనమ్ = చిత్తనైర్మల్యము సంపాదింపనగును.

సుఖులయెడ సుహృద్భావము (మైత్రి)ను, దుఃఖులయిన వారియెడల కృపను, పుణ్యులయెడ ముదమును, పాపులయెడ నుదాసీనత (ఉపేక్ష)ను కలిగి

యున్నందున చిత్తము ప్రసన్నమగును. కాలుష్యము దూరమగును.

చిత్తమున ఈర్ష్య, పరాపకారబుద్ధి, అసూయ, అమర్షము – అసహనత యనెడి నాలుగు విధములయిన కాలుష్యము లుండును. ఇందు సుఖసంపన్నులైన వారిని జూచి వారియెడల మిత్రభావము కలిగియున్నందున ఈర్ష్యయనెడి కాలుష్యము తొలగును. సుఖియైన మిత్రునిజూచి యీర్ష్యపడువారుండరు. మిత్రుని సుఖము చిత్తప్రసన్నతకు కారణమగును. అట్లే సుఖులయిన ప్రాణులు మిత్రములా? అమిత్రములా? యని విచక్షణ చేయకయే యెల్లప్రాణులయెడను మిత్రభావన కలిగియున్నచో చిత్తముననీర్ష్య కలుగనేరదు. దుఃఖితులైన ప్రాణులనుజూచి వారియెడల జుగుప్స చెందక 'పాపము! వీరికీ దుఃఖమెట్లు పోగలదా!' యని యనుకంప..కరుణ కలిగియున్నందున పరాపకారబుద్ధి యనెడి కాలుష్యము తొలగును. పుణ్యవంతులు – సుకృతులయినవారియెడల (ముదము) హర్షము కలిగియున్నందున అసూయ నశించును. తనవలె సుకృతమొనర్చి తనకంటె నెక్కుడుగానో లేక తక్కువగానో పుణ్యసంపాదన మొనర్చువారిని జూచి యసూయపడుట లోకమున జూచుచున్నాము. అట్టి యెడల తనవలె నితరులును పుణ్యవంతులగుట శ్రేయస్కరమని సంతసించువారికి అసూయ కలుగనేరదు. పాపులను జూచినపుడు అసహనము (అమర్షము) కలుగుట సామాన్యము. కాబట్టి పాపులయెడల నుపేక్షాభావము (ఉదాసీనత) కలిగియున్నందున అసహనత యనెడి చిత్తమాలిన్యము దూరమగును.

యోగము నభ్యసించువారు ఈశ్వరప్రణిధానము (ఏకతత్త్వాభ్యాసము) కొఱకు తమ చిత్తమునందలి యీర్ష్యాది కాలుష్యములను నశింపజేయగోరి సదా మైత్ర్యాదుల నభ్యసింతురు. అందువలన వారి చిత్తము ప్రసన్నమగును. చిత్తమున శుక్లధర్మమేర్పడును – సత్వగుణము వర్ధిల్లును. ఈశ్వర ప్రణిధానము సులభమగునని భావము.

అవ॥ ప్రసన్న చిత్త మీశ్వర ప్రణిధానము వలన నేకాగ్రము – సమాహితమగునని వర్ణించి, చిత్తైకాగ్రత కుపకరింపగల యితరోపాయములను చెప్పుచున్నాడు.

ప్రచ్ఛర్దన విధారణాభ్యాం వా ప్రాణస్య 34

ప్రాణస్య = కోష్ఠమునందలి (లోపలి) వాయువుయొక్క ప్రచ్ఛర్దన విధారణాభ్యాం = రేచనకుంభకములద్వారా, చిత్తము స్థిరమగును.

కోష్ఠము (శ్వాసాశయము) నందలి వాయువును రెండు నాసికా పుటములద్వారమున బయటికి వెడలగ్రక్కుట ప్రచ్ఛర్దన మనబడును. విధారణమన ప్రాణాయామము. బయటికి తీసినవాయువు వెంటనే నాసికా పుటములద్వారమున శ్వాసాశయములందు ప్రవేశింపనీయకుండుట విధారణము – ప్రాణాయామ మనబడును. ఇట్లే శ్వాసాశయములను నెమ్మదినెమ్మదిగా వెలుపలి వాయువుతో పూరించి యటుపై కొంత తడ వా వాయువును కుంభించి యటనేయుంచుటకును యత్నింపవలయును. ఇట్లు చేయుటచేతను చిత్తము స్థితిపదమొందును– సమాహితము కాగలదు.

యోగము నభ్యసించువ్యక్తి నిత్యము నిశ్చిత సమయమున తనయభ్యాస స్థలమునచేరి యట నభ్యస్తమయిన ఆసనము (సిద్ధాసనము, పద్మాసనము) స్థిరముగా కూర్చుండవలయును. పరమేశ్వరునకును, యోగోపదేశకులైన పతంజలి ప్రభృతిఋషులకును – సిద్ధులకు భక్తితో మానసిక నమోవాకములొనర్చి యటుపై ప్రాణాయామమునకు గడంగవలయును. గుదద్వారమును గట్టిగా బిగించి, పైకిలాగి పట్టియుంచి, పొట్టనక్కళించి శ్వాసాశయములందలి వాయువును రెండు నాసికా పుటములద్వారమున నొక్కమాఱు బయటికి వెడలునట్లు బలపూర్వకముగాను, వేగముగాను, రేచింపవలయును – నిఃశ్వసింపవలయును. అట్లు బయటికి వెడలగ్రక్కిన వాయువు వెంటనే నాసికాపుటముల ద్వారమున లోపల ప్రవేశింపకుండునట్లు కొంతతడవు యత్నింపవలయును. శక్తికొలది యత్నించి యటుపై నెమ్మదిగా లోపలికి పోనిచ్చి శ్వాసాశయములు పూర్ణముగ నిండునట్లు పూరింపవలయును – ఉచ్ఛ్వసింపవలయును. అట్లు నింపి మరల యథాశక్తి కుంభించి యుంచవలయును. లోపలనే వాయువు నుంచవలయునని భావము. ఇట్లు అంతర్బాహ్య కుంభకములద్వారా నిత్యము ప్రాణాయామము నభ్యసించుట వలన చిత్తము సమాహితము కాగలదు. ఈ సూత్రమున చెప్పబడిన ప్రచ్ఛర్దన విధానమును వర్ణించుచు వ్యాసమహర్షి కోష్ఠగత వాయువును నాసికాపుటముల జంటతో ప్రయత్న విశేషమున వమనము చేయుట యని వ్యాఖ్యానము చేసియున్నాడు. ప్రయత్న విశేషమున కర్థము 'యోగశాస్త్రమున చెప్పినట్లు' అని వాచస్పతిమిశ్రులు. నాసికాపుటాభ్యాం (రెండు నాసికాపుటములతో) అను వ్యాసవచనమునకు కొందఱు అధునికులు ఒకే నాసికాపుటముతో నని యర్థము

వ్రాసియున్నారు. ఈ యుద్ధములు మూలము నెంతవఱ కనుసరించుచున్నవో పాఠకు లాలోచింతురుగాక!

విషయవతీవా ప్రవృత్తి రుత్పన్నామనసః స్థితి నిబంధినీ **35**

వా = లేక, విషయవతీ = శబ్దస్పర్శాది విషయములు గల, ప్రవృత్తిః = అయా విషయ సాక్షాత్కారమగు చిత్తవృత్తి, ఉత్పన్నా = జనింపనిదై, మనసః = చిత్తమునకు, స్థితిబంధినీ = నిలకడ గడిగించునదియగును.

నాసికాగ్రభాగమున చిత్తమును నిలిపి యట ధ్యానసమాధులను సంపాదించుటవలన దివ్యగంధజ్ఞానము కలుగును. ఇయ్యది గంధసంబంధమైన విషయవతీ ప్రవృత్తి యనబడును. ఇట్లే తాలువునందు, జిహ్వామధ్యమున, జిహ్వామూలమున చిత్తమును నిలిపి ధ్యానసమాధులను సంపాదించినందున క్రమముగా దివ్యములయిన రూప, స్పర్శ, శబ్దముల జ్ఞానము కలుగును. ఇట్టి దివ్యగంధప్రవృత్తి, దివ్యరూపప్రవృత్తి, దివ్యస్పర్శప్రవృత్తి, దివ్యశబ్ద ప్రవృత్తియును చిత్తస్థైర్యమునకు కారణములగును.

శాస్త్రములం దుపదేశింపబడిన కైవల్యాది సుఖవిషయములు యథార్థములయినను సూక్ష్మములగుటచే వానిస్థితియందు సందేహము కలుగవచ్చును. అట్టి సందేహము దివ్యములయిన ఉపర్యుక్తగంధాది విషయవతీప్రవృత్తులు తొలగించును. సమాధిప్రజ్ఞను కలిగించుటలో నివి ద్వారములగును. యోగి ప్రథమమున నాసికాగ్రాది స్థానములలో నొకయెడ చిత్తమును నిలిపి ధ్యానసమాధులు సంపాదించిన త్వరలోనే దివ్యగంధాదులు ప్రత్యక్షము కాగలవు. ఇట్టిగంధాది ప్రవృత్తి చిత్తమును స్థిరపఱచును. తదుపరి సూక్ష్మములయిన జీవేశ్వరాది విషయములందు శ్రద్ధాళువు కాగలడు. క్రమముగా నిర్బీజసమాధి సంపాదనకు గడంగి పురుషఖ్యాతిని సంపాదించి కైవల్యసుఖము నందగలడని భావము.

విశోకా వా జ్యోతిష్మతీ **36**

వా = లేక, విశోకా = శోకరహితమైన, జ్యోతిష్మతీ = ప్రకాశవంతమగు ప్రవృత్తి చిత్తస్థైర్యమునకు కారణమగును.

చిత్తసత్వము (మనస్సు) హృదయ పుండరీకమున నుండును. చిత్తసత్వమునకు కారణము అస్మిత. అదియును హృదయస్థానికమే. హృదయమున చిత్తమును స్థిరపఱచిన జ్యోతిష్మతీ (ప్రకాశవంతమగు) ప్రవృత్తి

యేర్పడును. చిత్తసత్వము విషయముగాగల ప్రవృత్తి (విషయవతీ విశోకా జ్యోతిష్మతీ) విషయవంతము, శోకరహితము, ప్రకాశవంతమునై యుండును. అస్మిత విషయముగాగల ప్రవృత్తి (విశోకా జ్యోతిష్మతీ) శోకరహితము, ప్రకాశవంతమునై యుండును. అట్టి ప్రవృత్తులున్నపుడు రజస్తమో గుణములకు సంబంధించిన దుఃఖము (శోకము) లుండవు. ఈ ప్రవృత్తులును చిత్తస్థిరతకు నుపయోగించునని భావము.

వీతరాగ విషయం వా చిత్తమ్ **37**

వా = లేక, వీతరాగవిషయం = రాగాదులులేని పుణ్యమూర్తులయిన మహర్షుల చిత్తము విషయముగాగల, చిత్తమ్ = మనస్సు, స్థితిపదమును బొందునని యర్థము.

రాగద్వేషాదులు లేని మహర్షుల చిత్తమును తన చిత్తమునకు విషయమొనర్చు యోగిచిత్తము సమాహిత మగునని భావము.

స్వప్ననిద్రా జ్ఞానాలంబనం వా **38**

వా = లేక, స్వప్న...బనమ్ = స్వప్నము (కల) లోని జ్ఞానము నిద్రించునపుడు జ్ఞానము విషయముగాగల చిత్తము స్థిరపడును.

కలలో నేదేని యొక విచిత్ర దృశ్యమును చూచుట సామాన్యము. అట్టి దృశ్యమునందు చిత్తమును నిలుపుటచేతను చిత్తము సమాహితము కాగలదు. అట్లే సుఖముగ నిద్రించి లేచిన తరువరి 'సుఖముగ నిద్రించితిన'ని తోచును. అట్టి జ్ఞానమునందు చిత్తమును నిలుపుటచేతను చిత్తము సమాహిత మగునని భావము.

యథాభిమతధ్యానా ద్వా **39**

వా = లేక, యథాభిమతధ్యానాత్ = ఏదేని ఇష్టమైన విషయమును ధ్యానించుటవలనను చిత్తము స్థితపదము నందును.

నాభిచక్రము, హృదయము, మూర్ధజ్యోతి మున్నగు విషయములందుగానీ, చంద్రసూర్యాది ప్రాకృతిక విషయములందుగానీ చిత్తము నిలిపి ధ్యానాదుల నొనర్చుటవలన నది సమాహితము కాగలదని భావము.

అవ॥ ఇట్లు చిత్తసమాహితమునకు పలయు నుపాయము లనేకములు చెప్పి, చిత్తస్థితియొక్క పరిపక్వావస్థను తెలిసికొనువిధమును వర్ణించుచున్నాడు.

పరమాణు పరమమహత్వాంతోఽస్య వశీకారః 40

అస్య = చిత్తము నిలుపుట కొఱకు ఉపాయముల ద్వారమున యత్నించుయోగియొక్క చిత్తమునకు, పరమాణుపరమ మహత్వాంతః = సూక్ష్మమున ప్రవేశింపజేసిన పరమాణువువఱకును, స్థూలమున ప్రవేశింపజేసిన పరమమహత్వ పరిమాణమునకు ఆశ్రయమయిన ఆకాశమువఱకును, వశీకారః = స్థిరత కలుగుటలో నాటంక ముండనేరదు.

ఏదో యొక విషయమున మాత్రము చిత్తము స్థిరమగును. మఱియొక విషయముకాదు, అను నియయములేక – స్థూలసూక్ష్మభేదము లేక – కోరిన విషయములందెల్ల చిత్తము స్థిరమై – సమాహితమయిననాడు చిత్తైకాగ్రత పరిపక్వమైన ట్లెంచవలయును. అటుపై యోగి చిత్తస్థితికై యత్నింపవలసిన యవసర ముండదని భావము.

అవ॥ ఇట్లా యా విషయములందు చిత్తము ఏకాగ్రము – సమాహితమైనపు డేవిషయమున నెట్టి సంప్రజ్ఞాతసమాధి కలుగగలదో వర్ణించుచున్నాడు.

క్షీణవృత్తే రభిజాతస్యేవ మణేర్ గ్రహీతృ గ్రహణ
గ్రాహ్యేషు తత్స్థ తదంజనతా సమాపత్తిః 41

అభిజాతస్య = కులీనమైన – సహజముగా నిర్మలమైన, మణేరివ = స్ఫటికమువలె, క్షీణవృత్తేః = అభ్యాస వైరాగ్యముల ద్వారమున తామస రాజస వృత్తుల నన్నింటిని దూరముచేసి నిర్మలముచేయబడిన చిత్తసత్వమునకు గ్రహీతృగ్రహణ గ్రాహ్యేషు = (అస్మిత, ఇంద్రియములు, విషయములు) అభ్యాసక్రమమున చెప్పినచో = శబ్దాది విషయములు, ఇంద్రియములు, అస్మితఅను నిట్టి విషయములందు, తత్స్థ తదంజనతా = పై విషయములందు స్థిరముగానుండుటవలన – ఆయా విషయాకారములు కలిగియుండుటవలన వానియాకారముగల, సమాపత్తిః = సంప్రజ్ఞాత సమాధి కలుగును.

స్వచ్ఛమైన స్ఫటికమునకు సమీపమున రంగులుగల పుష్పములున్నపుడా స్ఫటికము తన రూపమును విడిచి ఆయా పువ్వులరంగులతో కూడి యెఱుపుగాను, పసుపుగాను ప్రకాశించును. అట్లే అభ్యాసాదుల ద్వారమున చిత్తమునందలి రాజస తామసవృత్తులు నశింపగా నా చిత్తము సత్వగుణముతో క్రమముగా రూపరసాది విషయములందును, వానిని గ్రహింప సాధనములైన

యింద్రియములందును, గ్రహీత యనబడు అస్మితయందును నిలుపబడి వానియాకారముకలదై ప్రకాశించును. అట్టియెడ చిత్తమున రాజస తామస వృత్తులుండక సాత్త్వికవృత్తి మాత్రముండును. అభ్యాసి ముందు శబ్దాదిస్థూలవిషయములం దట్టి వృత్తి సంపాదించును. అటుపై సూక్ష్మములయిన యింద్రియములందు చిత్తమును నిలిపి వాని యాకృతిని సంపాదించును. అటు తరువాత నంతకంటె సూక్ష్మమైన అస్మిత (చిత్తవృత్తులు తనవే యనుకొనెడిస్థితి) యందు చిత్తమును నిలిపి చిత్తమునకు అస్మితాకారత సంపాదించును. ఇట్లాయా శబ్దాది విషయములకు, ఇంద్రియములకు, అస్మితకు సంబంధించిన చిత్తము యొక్క సాత్విక పరిణామమే సంప్రజ్ఞాత సమాధి యనబడును.

శబ్దాది విషయములు గ్రహింపదగినవి. కాబట్టి వీనిని గ్రాహ్యము లందురు. ఈ గ్రాహ్యములును స్థూలములు, సూక్ష్మములు నని రెండు విధములు. స్థూలములయిన గ్రాహ్య విషయములందు నేర్పడు చిత్తసాత్త్విక పరిణామము వితర్కానుగత సంప్రజ్ఞాత సమాధి యనబడును. సూక్ష్మగ్రాహ్య విషయములం దేర్పడు చిత్తసాత్త్విక పరిణామము విచారానుగత సంప్రజ్ఞాత సమాధి యనబడును.

విషయములను గ్రహించుట కుపయోగించును. కాబట్టి ఇంద్రియములు (చక్షురాదులు) గ్రహణము లనబడును. ఇట్లు చక్షురాది గ్రహణములందు చిత్తము నిలుపుటచే నట నేర్పడు చిత్తసాత్త్విక పరిణామము ఆనందానుగత సంప్రజ్ఞాతసమాధి యనబడును.

విషయాదులను గ్రహించు అస్మిత (దృక్దర్శన శక్తుల యేకాత్మత) గ్రహీత యనబడును. అట్టి గ్రహీతయనబడు అస్మితయందు చిత్తము నిలువగా నేర్పడు అస్మితాకార సాత్త్వికపరిణామము అస్మితానుగత సంప్రజ్ఞాత సమాధి యనబడును. ఇట్లు సంప్రజ్ఞాత సమాధి నాలుగు విధములు. ఈ పాదముననే పదునేడవ సూత్రమున (వితర్క...సంప్రజ్ఞాతః) సంప్రజ్ఞాత సమాధి నాలుగు విధములని చెప్పబడినది. ఈ సూత్రమున గ్రహీతృ, గ్రహణ, విషయభేదమున ముప్పిధములని చెప్పబడినట్లు సామాన్యముగ తోచును. కాని విషయములను స్థూల సూక్ష్మములుగ విభజించి ఆయా ఆకారపరిణితులను రెండుగ లెక్కించిన పూర్వాపరవిరోధముండజాలదు. శబ్దాది విషయములు గ్రాహ్యములయినట్లు

ఇంద్రియములును, అస్మితయుగూడ వానియందు చిత్తము నిలుపునపుడు గ్రాహ్యములేయగును. ఇట్లు గ్రహీతృ గ్రహణ, గ్రాహ్యములన్నియు గ్రాహ్యములే కాబట్టి సామాన్యముగ సంప్రజ్ఞాత సమాధి గ్రాహ్యవిషయకమై యొక్కటిగానే యెంచబడును. అవాంతరభేదములను గుర్తించినపుడు చతుర్విధము లగునని భావము.

అవ॥ గ్రాహ్యవిషయమునకు సంబంధించిన స్థూలసూక్ష్మభేదముల వలన సంప్రజ్ఞాత సమాధి రెండు విధములు. అందునను రెండు భేదము లుండుటచే సవితర్కము, నిర్వితర్కము, సవిచారము, నిర్విచారము నని నాలుగు విధములగుచున్నది. అఃదు స్థూల గ్రాహ్య విషయము గల సవితర్క సంప్రజ్ఞాత సమాధి లక్షణము వర్ణించుచున్నాడు.

శబ్దార్థ జ్ఞానవికల్పైః సంకీర్ణా సవితర్కా సమాపత్తిః 42

శబ్దార్థజ్ఞానవికల్పైః = శబ్దము, అర్థము, జ్ఞానము అను నీ మూడును (అభిన్నములు) ఒకటిగా తోచినందున, సంకీర్ణా = మిశ్రమముగా – అభిన్న విషయకమైన, సమాపత్తిః = సమాధి, సవితర్కా = సవితర్క మనబడును.

శ్రోత్రేంద్రియముచే గ్రహింపదగు ధ్వనియొక్క పరిణామభేదము శబ్దము. సామాన్యమునకు (ఘటత్వగోత్వాదులకు) ఆశ్రయమైన వ్యక్తి అర్థము. అట్టి వ్యక్తి విషయకమైన శబ్దమువలన జనించిన బుద్ధివృత్తి జ్ఞానమనబడును.

సంప్రజ్ఞాత సమాధి చిత్తముయొక్క సాత్వికవృత్తియని పూర్వమే చెప్పబడినది. ఇట్టి చిత్తవృత్తికి బాహ్యమున గ్రాహ్యములనబడు స్థూలములయిన గోవు, ఘటము మున్నగు వస్తువులు విషయములయినపుడు ఆయా గో ఘటాది విషయములు మున్నగు స్వవాచకశబ్దము, శబ్దసంకేతస్మృతి, స్వవిషయకజ్ఞానము నను వానితో గూడి జలదుగ్ధములవలె నభిన్నములై మిశ్రమములుగా భాసించును. అట్టి చిత్తస్థితి సవితర్క సంప్రజ్ఞాత సమాధి యనబడును.

లోకమునగల వస్తువులన్నియు శబ్దములచే వ్యవహరింప బడుచుండును. వ్యవహరించువారి కా వస్తువులకు, శబ్దములగుగల సంబంధమును తెలిసియుండును. నిత్య వ్యవహారమువలన వస్తువు తెలియుటతోబాటు దాని తెలుపు పదము, ఆ పదమున కా వస్తువుతోగల సంబంధము, ఈ వస్తువియ్యది యనుజ్ఞానము నన్నియు కలుగుచుండును. ఇయ్యవి వేఱువేఱుగా నుండక అన్నియు కలిసి యొకే క్షణమున భాసించుచున్న ట్లుండును. రాజస తామస

వృత్తులు లేక కేవలము సాత్వికవృత్తి చిత్తమున నున్నపు డిట్టి శబ్దార్థ జ్ఞానములతో గూడిన బాహ్యస్థూలవస్తువిషయక భావము సవితర్క సంప్రజ్ఞాత సమాధి యనబడునని భావము.

అవ॥ స్థూలగ్రాహ్య విషయమునకు సంబంధించిన నిర్వితర్క సంప్రజ్ఞాత సమాధి :

స్మృతిపరిశుద్ధౌ స్వరూపశూన్యే
వార్థమాత్రనిర్భాసా నిర్వితర్కా **43**

'సమాపత్తిః' అను పద మీ సూత్రమున అన్వయించును. స్మృతి పరిశుద్ధౌ = శబ్దసంకేతమునకు సంబంధించినస్మృతి తొలగిపోగా, (శబ్దమును, జ్ఞానమును ఉపస్థితములుకావు) అట్టియెడ, అర్థమాత్రనిర్భాసా = గోవు, ఘటము మున్నగు వస్తువులు మాత్రము ప్రకాశించుస్థితి, స్వరూపశూన్యేవ = వస్తువుయొక్క (ఈ వస్తు వియ్యది యను జ్ఞాన) స్వరూపము గూడ లేనట్లుండునది నిర్వతర్క సంప్రజ్ఞాతసమాధి యనబడును.

సవితర్క సమాధియందు ప్రతిభాసించు స్థూలవస్తువు (గో ఘటాదులు) నందు వృద్ధవ్యవహారాదులవలన తెలియు శబ్దశక్తికి సంబంధించిన స్మృతితోబాటు శబ్దమును, జ్ఞానమును గలిసియుండును. నిర్వతర్క సమాధియందు అభిధావృత్తియనెడి సాంకేతికస్మృతి యుండదు. అట్టియెడ వస్తుబోధక శబ్దమును, 'ఈ వస్తు వియ్యది' యను జ్ఞానమును రెండునుగూడ అస్ఫుటముగా భాసించును. ఉండియు లేనట్లుండునని భావము. కాబట్టి వస్తువు మాత్రము స్ఫుటముగా భాసించును. ఇట్టి శుద్ధసాత్విక చిత్తవృత్తియే నిర్వితర్క సమాధి యనబడునని తాత్పర్యము.

ఈ సమాపత్తి (సంప్రజ్ఞాత సమాధి), నిర్వికల్పమై (శబ్దముతోను, జ్ఞానముతోను, మిశ్రితముకాక) అర్థము (వస్తువు) మాత్రము భాసించును కాబట్టి పరప్రత్యక్షమనబడును. సమాధి సిద్ధులైన ఆచార్యు లీ సమాపత్తి ద్వారమున సద్రూపమయిన అర్థమును (వస్తువు) ప్రత్యక్షమొనర్చుకొని శబ్దజ్ఞానములతో చేర్చి యుపదేశింతురు.

అవ॥ సూక్ష్మగ్రాహ్య విషయకములైన సవిచార, నిర్విచార, సంప్రజ్ఞాత సమాధుల లక్షణములు:

ఏతయైవ సవిచారా నిర్విచారా
చ సూక్ష్మవిషయా వ్యాఖ్యాతా **44**

ఏతయైవ = పూర్వము వర్ణింపబడిన సవితర్క నిర్వితర్క సంప్రజ్ఞాతసమాధి లక్షణముల ద్వారముననే, సూక్ష్మ విషయా = సూక్ష్మవిషయములు ఆలంబనముగా గల, సవిచారా నిర్విచారా చ = సవిచార సంప్రజ్ఞాత సమాధియు, నిర్విచార సంప్రజ్ఞాత సమాధియును, వ్యాఖ్యాతా = లక్షణపూర్వకముగా వ్యాఖ్యానము చేయబడిన ట్లెంచవలయును.

స్థూలగ్రాహ్య వస్తువులకు కారణములు స్థూలములయిన పంచ భూతములు. అట్టి స్థూల పంచభూతములకు సూక్ష్మకారణములు పంచతన్మాత్రములు, పంచతన్మాత్రములవలన నాయా దేశకాలములందు స్థూలములయిన ఘటపటాది వస్తువులు అభివ్యక్తములు – ప్రకటములు – ఉత్పన్నములగును కాబట్టి సూక్ష్మగ్రాహ్యములగు తన్మాత్రలు దేశ, కాల, కారణముల యనుభవములతో గూడి, అభివ్యక్తములగు ఘటపటాదులు ధర్మములుగా గలిగియుండును. ఆ తన్మాత్రలయందు ఏర్పడు శబ్దార్థజ్ఞానములతో గూడిన శుద్ధసాత్త్విక చిత్తవృత్తి సవిచార సంప్రజ్ఞాతసమాధి యనబడును. దేశకాల కారణముల యనుభవములతో నసంబద్ధములయి, అభివ్యక్తములగు ఘటపటాదులు ధర్మముగాగల సూక్ష్మగ్రాహ్య విషయము (తన్మాత్ర) లందు శబ్దార్థజ్ఞాన మిశ్రమముకాక కేవల తన్మాత్ర రూపమైన అర్థమును భాసింపజేయు సాత్త్విక చిత్తవృత్తి నిర్విచార సంప్రజ్ఞాత సమాధి యనబడును.

సవిచార, నిర్విచార సంప్రజ్ఞాత సమాధులందు చిత్తమునకు ఆలంబనము సూక్ష్మవిషయములని యీ సూత్రమున నిర్దేశింపబడినది. దీనిని బట్టి సవితర్క నిర్వతర్క సంప్రజ్ఞాత సమాధులు స్థూల విషయములు గలవిగా పూర్వసూత్రమున వ్యాఖ్యానము చేయబడినట్లు తెలియనగును.

అవ॥ సవిచార నిర్విచార సంప్రజ్ఞాత సమాధులందు గ్రహింపబడు సూక్ష్మ విషయము లెంతవఱకు గ్రహించవలయునన్న :

సూక్ష్మవిషయత్వం చాలిఙ్గ పర్యవసానమ్ **45**

సూక్ష్మ విషయత్వం చ = సవిచార నిర్విచార సమాధులకు చెప్పబడిన సూక్ష్మవిషయత్వం, అలిఙ్గ పర్యవసానమ్ = ప్రకృతి యంతముగా గలదిగ నెంచవలయును.

సవిచారనిర్విచార సంప్రజ్ఞాతసమాధి యందు చిత్తమునకు గ్రాహ్యములుగా పంచతన్మాత్రములు (సూక్ష్మ భూతములు) చెప్పబడినవి. చిత్తము సూక్ష్మభూతములనబడు పంచతన్మాత్రములందు నిలుపబడునని భావము. పంచతన్మాత్రముల కంటెను సూక్ష్మమైనది అహంకారము. దానికంటెను సూక్ష్మము మహత్తత్త్వము అంతకంటెను సూక్ష్మము ప్రధానము – అలింగము – ప్రకృతి. ఇట్లు యోగి పంచతన్మాత్రములకంటెను క్రమముగా సూక్ష్మాతి సూక్ష్మములయిన అహంకారాదులందు చిత్తమును నిలుపుచు నన్నిటికంటెను సూక్ష్మమైన ప్రధానమునందును చిత్తమును నిలుపుచు నన్నింటికంటెను సూక్ష్మమైన ప్రధానమునందును చిత్తము నిలిపి సంప్రజ్ఞాత సమాధిని సంపాదించును. చిత్తమున కాలంబనముగా (గ్రాహ్యముగా) నుండు వస్తువులలో ప్రధానము కంటె సూక్ష్మమైన వస్తువు మఱియొకటి లేదని భావము.

తా ఏవ సబీజః సమాధిః **46**

తా ఏవ = పూర్వము వర్ణించిన నాలుగు విధములయిన (సవితర్క, నిర్వితర్క, సవిచార, నిర్విచార) సమాపత్తులు – సమాధులు, సబీజః = సమాధిః = సంప్రజ్ఞాత సమాధి – సంప్రజ్ఞాత యోగము.

సవితర్కాది చతుర్విద సమాధులు సంప్రజ్ఞాత సమాధి యనబడునని భావము.

సంప్రజ్ఞాత సమాధియే సబీజ సమాధి యనబడును. బీజమనగా ధ్యేయము. సంప్రజ్ఞాత సమాధి యందు ధ్యేయము – ఆలంబము – ఒకటి యుండును. కాబట్టి సబీజసమాధి యనబడునని తెలియునది.

అవ॥ అట్టి చతుర్విద సమానపత్తులలో :

నిర్విచార వైశారద్యేஉధ్యాత్మ ప్రసాదః **48**

నిర్విచార వైశారద్యే = నిర్విచార సమాపత్తికి సంబంధించిన విశారదత్వ మేర్పడినపుడు, అధ్యాత్మ ప్రసాదః = ప్రజ్ఞాప్రసాద మేర్పడును.

రజస్తమోగుణముల యాధిక్యము అశుద్ధి యనబడును. అయ్యదియే యావరణమనెడి చిత్తమలము. ఈ మలము తొలగగా చిత్తసత్త్వము ప్రకాశాత్మకమగును. రజస్తమములచే నభిభూతముకాని – ఆవరింపబడని ప్రకాశాత్మక చిత్తసత్త్వము యొక్క స్వచ్ఛమైన స్థితి ప్రవాహము వైశారద్య మనబడును.

తన్మాత్రములు మొదలుకొని క్రమముగా ప్రధాన పర్యంతము సూక్ష్మ విషయములందు రాజస తామస రూప మాలిన్య రహితమైన (బుద్ధి) చిత్తసత్త్వ ప్రవాహము స్థిరమైనపుడు – నిర్విచారవైశారద్య మేర్పడినపుడు యోగికి వ్యవహితము (అడ్డంకు కలిగిన వస్తువు) విప్రకృష్టము (దూరమున నుండునది), స్థూలము, సూక్ష్మము, సామాన్యము, విశేషము నను భేదము లేక ఉన్న వస్తువులన్నియు సాక్షాత్కారములగును. ఇదియొక విశిష్ట చిత్తవృత్తి. దీనినే 'స్ఫుట ప్రజ్ఞాలోక' మందురు. ఇది 'ప్రజ్ఞాప్రసాద' మనియు ననబడును.

'ప్రజ్ఞా ప్రసాద మారుహ్యాశోచ్యః శోచతోజనాన్
భూమిష్ఠానివ శైలస్థః సర్వాన్ప్రాజ్ఞోఽనుపశ్యతి'

పర్వతము నెక్కినవాడు భూమిపై నుండు జనులను చూచునట్లు, ప్రాజ్ఞుడు (యోగి) ప్రజ్ఞాప్రసాదమునుపొంది శోకరహితుడై యితర ప్రాణులను తాపత్రయపరీతులనుగా తెలిసికొనును.

ఈ నిర్విచార సమాధివలన నేర్పడు వైశారద్యమే 'సత్త్వపురుషా న్యతా ఖ్యాతికి' పరమోపాయము. దీనికంటె పురుష ప్రకృతి వివేకమునకు వేఱొకండుపాయము లేదు. నిర్విచార వైశారద్యమును పొంది, యధ్యాత్మ ప్రసాదము కలవాడై, యోగి ప్రకృతిని, దాని కార్యజాతమును వేఱువేఱుగా తెలిసికొని వానికంటె పురుషుడు (జీవాత్మ) భిన్నుడని యెఱుగును. అందు వలననే యధ్యాత్మ ప్రసాదము స్ఫుటప్రజ్ఞాలోకమనియు, ప్రజ్ఞాప్రసాదమనియు, సమాధి ప్రజ్ఞయనియు, ఋతంభరా ప్రజ్ఞయనియు, సత్త్వపురుషాన్యతా ఖ్యాతి యనియు ననేక నామములతో చెప్పబడును. ఇయ్యది నిర్విచార సంప్రజ్ఞాత సమాపత్తి వలననే కలుగును. కాబట్టి నిర్వచార సమాపత్తి యితర సమాపత్తులకంటె శోభనమని భావము.

ఋతంభరా తత్ర ప్రజ్ఞా **48**

తత్ర = నిర్విచార వైశారద్యము కలిగినపుడు, యోగికి కలుగు, ప్రజ్ఞా = సమాధి ప్రజ్ఞ, ఋతంభరా = ఋతంభర యనబడును, ఋతం = శబ్ద జ్ఞానాదులతో మిశ్రమముకాని సద్వస్తువును, బిభర్తి = విషయముగా ధరించునది ఋతంభర యనబడును. సత్యమునే తెలుపునది కావున విపర్యాస మొకింతయు నుండదని భావము.

అవ॥ నిర్విచారసమాపత్తి శబ్దమునకును, అనుమానమునకును, విషయములగు వస్తువులకు సంబంధించిన భావన యగుటచే దానివలన నేర్పడు సమాధిప్రజ్ఞయు నా యా విషయములకు సంబంధించినదేయగును. కాని ప్రత్యక్ష విషయమెట్లు కాగల దన:

శ్రుతానుమాన ప్రజ్ఞాభ్యా మన్యవిషయా విశేషార్థత్వాత్ 49

శ్రుతానుమాన ప్రజ్ఞాభ్యామ్ = శాస్త్ర శ్రవణము వలన కలిగిన ప్రజ్ఞ శ్రుత ప్రజ్ఞ. అనుమానమువలన కలిగిన ప్రజ్ఞ అనుమానప్రజ్ఞ. వీని రెంటికంటె సమాధి ప్రజ్ఞ, అన్యవిషయా = భిన్న విషయము కలదిగా నెంచవలయును. కారణమేమన, విశేషార్థత్వాత్ = అర్థవిశేషము విషయముగా కలదగుటవలన

శ్రుతానుమానము లన నిట శబ్ద ప్రమాణము, అనుమాన ప్రమాణము నని భావము. ఈ రెండు ప్రమాణముల వలన తెలియు జ్ఞానము వస్తు సామాన్య విషయకమై యుండును. శాస్త్రముగానీ, అనుమానముగానీ విశేష వస్తువును బోధింపక వస్తు సామాన్యమును బోధించునని భావము. 'ఈ శబ్దము వలన నీ యర్థము (వస్తువు) తెలిసికొనదగును' అను శబ్ద సంకేతము ఏదో యొక వస్తువును మాత్రము తెలుపక ఆ వస్తు సామాన్యమును (జాతిని) తెలుపును. గో శబ్దము వలన గోజాతి గ్రహింపబడును కాని ఏదో ఒక గోవు కాదు. ఇట్లే అనుమానము (హేతువు) వలన కలుగు జ్ఞానమును సామాన్య విషయకమై యుండును. ధూమప్రాప్తి వలన (ధూమ హేతుజ్ఞానమున్న) కలుగు అగ్నిజ్ఞానము సామాన్య విషయకమే కాని యేదో యొక విశిష్టమగు అగ్ని విషయకము కాజాలదు. ఇట్లు శబ్దానుమాన ప్రజ్ఞలు రెండును సామాన్య (జాతి) విషయకములని తేలుచున్నది. కాని, సమాధిప్రజ్ఞ యట్లుకాక ఏ వస్తువున చిత్త సమాపత్తి కలుగునో ఆ వస్తు విశేషము నయ్యది సాక్షాత్కరింపజేయుచు శ్రుతానుమానముల కంటె భిన్నవిషయకమగుచున్నది. ఇట్లు సమాధి ప్రజ్ఞ ప్రత్యక్షాత్మకమగుటచే ప్రత్యక్ష విషయమని భావము.

అవ॥ శబ్దాది విషయముల ననుభవించుటచే నేర్పడిన అనాది వాసనలు శత్రువులుగా నుండగా సమాధి ప్రజ్ఞ స్థితి పదము నెట్లు పొందగలదు? సంసారమునకు నిమిత్తములయిన క్లేశకర్మాశయముల నెట్లు నిరోధింపగలదు? అనగా :

తజ్జః సంస్కారోఽన్య సంస్కార ప్రతిబంధీ 50

తజ్జః = నిర్విచార సంప్రజ్ఞాత సమాధి వలన కలిగిన, సంస్కారః = సంస్కారము, అన్యసంస్కార ప్రతిబంధీ = ఇతర సంస్కారములను రేకెత్తనీయదు.

చిరకాలమునుండి శబ్దాది విషయముల ననుభవించుటచే నేర్పడిన సంస్కారములు ఆయా ప్రమాణాది వృత్తుల ద్వారా రేకెత్తుచుండును. కాని వస్తుతత్త్వము నెఱుగక యేర్పడిన సంస్కారముగుటచే నయ్యవి బలహీనములై సమాధి ప్రజ్ఞవలన (వస్తుతత్త్వము ప్రత్యక్షమగుటచే) గలిగిన సబల సంస్కారముచే జయింపబడును. అందువలన నవి రేకెత్తజాలవు. వాని వలన కలుగు జ్ఞానములిట్లు నిరుద్ధములగును. సమాధి ప్రజ్ఞవలన గలిగిన సంస్కారము క్రమముగా స్థిరపడి సంసారమునకు నిమిత్తములయిన క్లేశకర్మాది వాసనలు బొత్తిగా నిరోధింపబడును. క్లేషకర్మాది వాసనలు నిరోధింపబడినను, సమాధి ప్రజ్ఞ వలననేర్పడిన సంస్కారముండును. కాబట్టి యది సంసారహేతు వేల కాదు? అన జనదు. సంస్కారవంతమగు చిత్త కార్యములు రెండు. ఒకటి శబ్దాది విషయ భోగములను కలిగించుట. రెండు వివేక ఖ్యాతిని కలిగించుట. క్లేశకర్మాది సంస్కారయుక్తమైన చిత్తము శబ్దాది విషయముల ననుభవింపజేయును. అట్టి వాసనలు నిరుద్ధములగుటచేత (సమాధి ప్రజ్ఞవలన జనించిన సంస్కారమువలన) శబ్దాదుల ననుభవింప జేయజాలక సంసార హేతువు కాజాలదు. సమాధి ప్రజ్ఞాజన్య సంస్కారముతో గూడిన చిత్తము వివేకఖ్యాతిని కలిగించును. ఇట్లు చిత్త కార్యములు రెండును ముగియుటచే చిత్తము సాధికారము కాదు. సాధికార చిత్తమే సంసారహేతువని పూర్వమే వర్ణించియున్నాము.

అవ॥ సమాధి ప్రజ్ఞయును, దాని సంస్కారమును నుండగా నిర్బీజ సమాధి కలుగు విధ మెద్ది? అన :

తస్యాపి నిరోధే సర్వనిరోధాత్ నిర్బీజః సమాధిః 51

తస్యాపి = ప్రజ్ఞ, దాని వలన నేర్పడిన సంస్కారము అను రెండును, నిరోధే = విలయము కాగా, సర్వనిరోధాత్ = వ్యుత్థాన సంస్కారములును, ప్రజ్ఞయు ప్రజ్ఞాజన్య సంస్కారములును నన్నియు నిరోధింపబడుటవలన, నిర్బీజః = వాసనలనెడి బీజములేని –నిరాలంబనమయిన, సమాధిః = చిత్తము యొక్క

యవస్థావిశేషము - అసంప్రజ్ఞాత సమాధి యేర్పడును.

నిర్విచార వైశారద్యము - (జ్ఞాన ప్రసాదము) వలన పరవైరాగ్యమేర్పడును. దానివలన సంప్రజ్ఞాతసమాధి కలుగు ప్రజ్ఞ, ఆ ప్రజ్ఞవలన కలిగిన సంస్కారము రెండును నశించును. ఇట్లు సంస్కారములన్నియు విలయముకాగా నేర్పడు చిత్తస్థితి అసంప్రజ్ఞాత సమాధి యనబడును. ఇయ్యదియే నిర్వికల్ప సమాధి. కైవల్యము నభిలషించువారి కియ్యది సర్వదా ఉపాదేయము.

నిర్వికల్ప సమాధిని సంపాదించినవారి చిత్తము ప్రకృతియందు లీనమైపోవును. జీవాత్మ స్వస్వరూపముననుండి, పరమాత్మను సాక్షాత్కారము చేసికొని, పరమాత్మ స్వరూపమగు నానందము ననుభవించుచు శుద్ధుడు, ముక్తుడు, కేవలుడు నగును.

'యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం
కర్తార మీశం పురుషం బ్రహ్మ యోనిమ్
తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ
నిరంజనః పరమం సామ్య ముపైతిః

(ముం. 3.1.3,)

సమాధి పాదము

యోగ దర్శనము

సాధన పాదము

చిత్తశుద్ధిగలవారు ప్రథమ (సమాధి) పాదమున చెప్పబడిన యోగమును సాధింపగలుగుదురు. చిత్తశుద్ధిగలవారికే యోగసాధనములైన అభ్యాస వైరాగ్యములు రెండును సాధ్యములు. కాని విక్షిప్త చిత్తులకు రాగద్వేషాది చిత్తకషాయము లెక్కుడుగా గలవారికి అభ్యాసవైరాగ్యములు సులభములు కావు. కాగా వారికి సమాధిపాదమున వర్ణించిన యోగము లభింపదు. కాబట్టి చిత్తశుద్ధిలేని మందబుద్ధులు యోగయుక్తులగుటకును, అందులకై యభ్యాస వైరాగ్యములను సంపాదించుటకును ననువగు చిత్తశుద్ధి సాధనములనీ పాదమునందు మహర్షి వివరముగా వర్ణింవదలచి ముందుగా నల్పాయాససాధ్యమగు క్రియాయోగమును చెప్పుచున్నాడు.

తపః స్వాధ్యాయేశ్వర ప్రణిధానాని క్రియాయోగః **1**

తపః........నాని = తపస్సు, స్వాధ్యాయము, ఈశ్వర ప్రణిధానము, క్రియాయోగః = క్రియాయోగమనబడును.

శీతోష్ణాది ద్వందములను సహించుట, హితము మితము నైన ఆహారమును గ్రహించుట మున్నగునవి తపస్సు. ఇట్టి తపస్సు చేయని వానికి యోగము సిద్ధింపదు. అనాది కర్మ క్లేశవాసనలచే చిత్రవిచిత్రముగా నుపస్థితమగు విషయజాలము వలన నేర్పడు చిత్త మాలిన్యము తపస్సు చేయని వారికి తొలగనేరదు. కాబట్టి తపస్సు క్రియాయోగమున చెప్పబడినది. ఈ తపశ్చరణమును శరీరమునందలి ధాతువులు విషమింపని విధమున నాచరింపవలయును. ధాతువైషమ్య మేర్పడు విధమున మితిమీఱి తపశ్చరణ మొనర్చిన నయ్యది చిత్త ప్రసాదము కలిగించుటకు బదులు యోగమునకు ప్రతిబంధకమగును.

పవిత్రులైన ప్రణవాదుల జపముగానీ, మోక్షశాస్త్రములయిన వేద - ఉపనిషదాదులు పఠించుటగానీ స్వాధ్యాయ మనబడును.

పరమగురువైన జగదీశ్వరునందు సర్వకర్మల నర్పించి, కర్మఫలమును త్యజించుట యీశ్వర ప్రణిధాన మనబడును.

ఇట్టి తపస్సు, స్వాధ్యాయము, ఈశ్వర ప్రణిధానము నను మూడును క్రియాయోగమని భావము. వీని వలన చిత్తశుద్ధి యేర్పడును. యోగము సాధింప వీలగును. ఈ క్రియా యోగము వ్యుత్థిత చిత్తులకు (చిత్తశుద్ధిలేని వారికి) సులభ సాధనము.

అవ॥ క్రియా యోగ ప్రయోజన మేమన :

సమాధిభావనార్థః క్లేశతమాకరణార్థ శ్చ **2**

క్రియాయోగము, సమాధిభావనార్థః = పూర్వపాదమున వర్ణించిన సమాధిని చిత్తశుద్ధిద్వారమున నుత్పన్నము చేయుటయే ప్రయోజనముగా గలది. క్లేశతనూకరణార్థశ్చ = మఱియు సమాధికి విరోధములై, వివేకఖ్యాతి గలుగనీయని అవిద్యాది క్లేశములను తగ్గించుటయే ప్రయోజనముగా గలది.

ఫలము నపేక్షింపకజేయు క్రియా యోగము అనాదిక్లేశకర్మవాసనలతో చిత్రమై యుండు చిత్తమాలిన్యము (పాపము) ను తొలగించును. చిత్తైకాగ్రత యనెడి సమాధిని సంపాదించును. సమాధి ప్రతిపక్షము (విరోధు) లైన అవిద్యాది క్లేశములను శిథిలమొనర్చి, వివేకఖ్యాతి వలన దగ్ధబీజములవలె వానిని ప్రసవధర్ములుకాకుండ చేయును. కాబట్టి విక్షిప్త చిత్తు డీ క్రియాయోగమును తప్పక యభ్యసింపవలయునని భావము.

అవ॥ క్రియాయోగమువలన శిథిలములగు క్లేశము లెయ్యవియన :

అవిద్యాఽస్మితా రాగద్వేషాభినివేశాః (పంచ) క్లేశాః **3**

అవిద్యా..........క్లేశాః = అవిద్య, అస్మిత, రాగము, ద్వేషము, అభినివేశమునని క్లేశములైదు. వీనిని విపర్యములనియు నందురు. క్లేశము (కష్టము) ను కలిగించునవి కాబట్టి క్లేశములు.

అవిద్యాది క్లేశములు వర్థిల్లి గుణాధికారము (కార్యరంభ సామర్థ్యము) ను బలపఱచును. కార్యకారణ స్రోతస్సు నుద్భవింప జేయును. క్లేశకర్మములు పరస్పరము తోడ్పాడుతో జాతి, ఆయువు, భోగము ననెడి కర్మవిపాక (ఫల)ములను గలిగించును. కాబట్టి యత్నపూర్వకముగ క్లేశములను శిథిల మొనర్పవలయు నని భావము.

అవ॥ ఈ క్లేశములలో మూలమెద్ది యన :

అవిద్యా క్షేత్ర ముత్తరేషాం ప్రసుప్తతను విచ్ఛిన్నోదారాణామ్ **4**

ప్రసుప్తతను విచ్ఛిన్నోదారాణామ్ = ప్రభోదకములు లేనందున చిత్తమున శక్తి (సంస్కార) రూపమున నుండునవి 'ప్రసుప్తములు' క్రియా యోగము చేత శిథిలము చేయబడినవి 'తనువులు'; సజాతీయమో లేక విజాతీయమో యైన క్లేశాంతరముచే నభిభూతములయినవి (అణగి యుండునవి) 'విచ్ఛిన్నములు' (ఇయ్యవి భవిష్యత్కాలమున మరల వృత్తిరూపము నందుచుండును); విషయప్రాప్తి గలిగినపుడు వృత్తి రూపములనంది 'ఉదారములు' ననబడును. ఇట్లు ప్రసుప్తములు, తనువులు, విచ్ఛిన్నములు,ఉదారములు నని చతుర్విధ భేదములచే భిన్నములయిన, ఉత్తరేషామ్ = అస్మిత, రాగము, ద్వేషము, అభినివేషము నను నాలుగింటికి, క్షేత్రం = ఉత్పత్తిస్థానము, మూలము, అవిద్యా = అవిద్య,

అస్మితారాగద్వేషాభినివేశము లను నాలుగు క్లేశములును అవిద్యయున్న నుండును. అవిద్య లేనపు డవి యుండవు. కాబట్టి యవిద్య అస్మితాదులకు మూలమని భావము.

వివేకఖ్యాతి యేర్పడని కారణమున విదేహ ప్రకృతిలయులయిన వారి చిత్తమున అస్మితాది క్లేశములు ప్రసుప్తములై యుండును(బీజభావమున నుండును) ఆలంబనము లభింపగానే మరల ప్రబుద్ధములగును. ప్రసంఖ్యానము (వివేకఖ్యాతి) కలిగినవారి క్లేశములు, దగ్ధబీజము లంకురింప యోగ్యములు గానట్లు వస్తువుల యాలంబనము లభించినను ప్రబుద్ధములు కావు.

ప్రతిపక్షభావనలవలన అవిద్యాది క్లేశములు క్షీణములయి తనుత్వము నందును. ప్రతిపక్షభావన యన నిట క్రియాయోగము నభ్యసించుటయే లేక, సమ్యక్ జ్ఞానము (యథార్థజ్ఞానము) అవిద్యకు, భేదదర్శనము (ప్రకృతిపురుష వివేకము) అస్మితకు, ఉదాసీనత రాగద్వేషములకు, ఉపకారబుద్ధి అభినివేషమునకును ప్రతిపక్షములని యెంచి వానిని సదా భావించుటవలన నవిద్యాది క్లేశములు క్షీణములగునని భావము. అవిద్యాదులలో ఒక క్లేశము సజాతీయమో విజాతీయమో యైన మఱియొక క్లేశ మావిర్భవించుటచే విచ్ఛిన్నమగును. రాగమున్నపుడు క్రోధము విచ్ఛిన్నమగును. ఇట్లే క్రోధమున్నపుడు రాగము విచ్ఛిన్నమగును. 'ఒకానొక విషయమున రాగమున్నచో మఱియొక విషయమున రాగము లేద'నరాదు. అట భవిష్యత్తున గలుగగలదని భావము. చైత్రుడొక స్త్రీయందు రక్తుడై యున్నాడనిన అన్యస్త్రీలయందు

విరక్తుడనికాదు. అనురక్త స్త్రీయం దతని రాగములబ్ధవృత్తి కలదనియు, అన్యస్త్రీలయం దది భవిష్యదృత్తి కలదనియు నెంచవలయును. ఇట్లు భవిష్యదృత్తిగల క్లేశములు ఆ సమయమున ప్రసుప్తతను విచ్ఛిన్నరూపములలో నొక రూపమున నుండిన ట్లెంచవలయును. క్లేశములు విషయములందు వృత్తిని పొందినపుడు ఉదారము లనబడును.

క్లేశములన్నియు అవిద్యాభేదములే. అవిద్యచే వ్యాప్తముకాని క్లేశమెండును లేదని భావము. అవిద్య (విపర్యయజ్ఞానము) ఉన్నపుడు క్లేశములుండి, అది లేకున్న నవి లేకుండుటయే యిందులకు ప్రమాణము.

'ప్రసుప్తా స్తత్త్వలీనానామ్ తన్వవస్థాశ్చ యోగినామ్
విచ్ఛిన్నోదారరూపాశ్చ క్లేశా విషయసంగినామ్'

ప్రకృత్యాది సూక్ష్మతత్వములందు లీనులయిన విదేహ ప్రకృతిలయుల క్లేశములు ప్రసుప్తస్థితియందుండు ననియు, క్రియా యోగుల క్లేశములు క్షీణములయి యుండునినియు, విషయాసక్తుల క్లేశములు విచ్ఛిన్నో దార స్థితియందుండు ననియు వివేకము.

అవ॥ అవిద్యా స్వరూప మెట్టిదన:

అని త్యాశుచిదుః ఖానాత్మసు
నిత్యశుచిసుఖాత్మ ఖ్యాతి రవిద్యా 5

అనిత్యా....నాత్మసు = అనిత్యము, అశుచి, దుఃఖము, అనాత్మ. వీనియందు గలుగు, నిత్య...ఖ్యాతిః = నిత్యము, శుచి, సుఖము, ఆత్మయను జ్ఞానము, అవిద్యా = అవిద్యయనబడును.

ఖ్యాతి, బుద్ధి, జ్ఞానము సమానార్థకములు. అట్టిది కానిదానియం దట్టిదియని కలుగు జ్ఞానము అవిద్య యనబడును. నిత్యము కాని కార్యజగత్తును నిత్యమనియు, అశుచియైన దేహమును శుచి యనియు, సుఖములేని విషయభోగాదులను సుఖమనియు, ఆత్మకాని బుద్ధి, స్త్రీ, పుత్రాదులను ఆత్మయనియు నెంచుట (తెలిసికొనుట) యవిద్యయని భావము. ధ్రువములుకాని పృథివిని, చంద్రనక్షత్రాదులతో గూడిన దినమును, దేవతలను ధ్రువములని యెంచుట అవిద్య.

'స్థానాద్ బీజాదుసష్టంభా న్నిస్యందాన్నిధనాదపి
కాయమాధేయ శౌచత్వాత్ పండితా హ్యశుచిం విదుః'

దేహమును శుచియని లోకమెంచును. కాని, ఉత్పత్తిస్థానము ఉత్పత్తికి కారణమైన బీజము, పోషకరసములయిన అన్నపానాదులు, స్వేదాదులు, నిధనము మున్నగునవన్నియు శరీరమెంత జుగుప్సాకరమో తెలుపును. స్వభావమున నశుచియైన దేహమునకు శుచిత్వము జలాదులతో సంపాదింపవలసి యున్నందున పండితులు శరీరము నశుచిగా నెంచుదురు. ఇట్లే అపుణ్యమును పుణ్యమనియు, అనర్థమును అర్థమనియు నెంచుటయు అవిద్య యనబడును.

అవిద్య యనేకవిధముల లోకమున రూపొందుచున్నను నాలుగు విధములైన యవిద్యయే యీ సూత్రమున వర్ణింపబడినది. ఇయ్యదియే ముఖ్యముగ క్లేశ సంతానమునకు మూలము. దీనిని కర్మాశయములకు కారణముగా నెంచవలయునని భావము.

అవ॥ అవిద్యా స్వరూపమును జెప్పి యనంతరము రాగాదులకు హేతువైన అస్మితను వర్ణించుచున్నాడు.

దృగ్దర్శనశక్త్యో రేకాత్మతే వాస్మితా **6**

దృగ్దర్శనశక్త్యోః = జీవాత్మ, బుద్ధి వీని రెంటియొక్క, ఏకాత్మతేవ = ఏకాకారత, అస్మితా = అస్మిత యనబడును.

దృక్శక్తిః = జీవాత్మ – పురుషుడు, దర్శనశక్తిః = బుద్ధి, ఈరెండు పదార్థములు అత్యంత విభిన్నములు. ఒకటి ఆత్మ. మఱియొకటి అనాత్మ. అవిద్యవలన ననాత్మయైన బుద్ధియం దాత్మజ్ఞానము గలుగును. వాస్తవమునకు బుద్ధి యాత్మకాకున్నను ఆత్మవలె వ్యవహరింపబడును. ఇట్లు బుద్ధి పురుషుల యేకాత్మత – ఏకాకారత – వాస్తవముగాక యవిద్యా మూలకమని తెలుపుటచే సూత్రమున ఏకాత్మతా ఇవ అని ఇవ శబ్దము ప్రయోగింపబడినది.

పురుషుడు భోక్తః బుద్ధి భోగ్యము: అని తెలుపుట కొఱకు దృగ్దర్శన శబ్దములతోబాటు సూత్రమున శక్తిశబ్దము ప్రయోగింపబడినది.

'అస్మిత' యనెడి క్లేశమువలననే పురుషుడు తాను సుఖిననియు, దుఃఖిననియు, కర్తననియు, భోక్తననియు ననుకొనును. వివేకఖ్యాతి వలన అస్మిత తొలగి జీవాత్మ తన్ను బుద్ధికంటె సర్వదా భిన్నుడనని గుర్తించినపుడు ముక్తిపదము నందును. ఈ యస్మితా క్లేశమునే ఉపనిషత్కారులు హృదయగ్రంధి యందురు. వివేక ఖ్యాతిచే నీ గ్రంధి విడివడును.

'భిద్యతే హృదయగ్రంథి శ్ఛిద్యంతే సర్వసంశయాః
క్షీయంతే చాస్యకర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరాపరే'

అవ॥ రాగ లక్షణము :

సుఖామశయీ రాగః **7**

సుఖానుశయీ = సుఖము నెఱిగిన పురుషునకు, సుఖమునుగానీ, సుఖసాధనములనుగానీ పొందుటకుగాను సుఖసర్మణ పూర్వకముగా నేర్పడు చిత్తవృత్తి – అభిలాష, రాగః = రాగ మనబడును.

ఈ సూత్రమునందును, రాబోవు సూత్రమునందును గల సుఖదుఃఖ శబ్దములు సుఖదుఃఖముల యనుభవమును తెలుపునని యెంచవలయును. సుఖము నెఱుగని వానికి సుఖస్మృతి కలుగదు. స్మరింపబడు సుఖము నందు కలుగు నభిలాష సుఖానుస్మృతి పూర్వకముగా నుండును. సుఖము ననుభవించునపుడు అనుస్మృతి కలుగదు.

అవ॥ దుఃఖ లక్షణము :

దుఃఖానుశయీ ద్వేషః **8**

దుఃఖానుశయీ = దుఃఖము ననుభవించువలన గలుగు, దుఃఖమునకు, దుఃఖసాధనమునకు సంబంధించిన క్రోధమనెడి చిత్తవృత్తి విశేషము, ద్వేషః = ద్వేష మనబడును.

దుఃఖము నొకమాటు అనుభవించిన మీదట నట్టి దుఃఖమును స్మరించుటచేత దుఃఖము ననుభవించిన పురుషుని చిత్తమున క్రోధమనెడి వికారము కలుగును. ఇయ్యదియే ద్వేషము. దీనివలన గష్టము కలుగును. కాబట్టి క్లేశ మనబడును.

అవ॥ అభినివేశ లక్షణము :

స్వరసవాహీవిదుషోఽపి తథారూఢోఽభినివేశః **9**

స్వరసవాహీ = పూర్వ పూర్వ జన్మములందు అనుభవించిన మరణ దుఃఖమువలన గలిగిన వాసనాసముదాయము స్వరస మనబడును. అట్టి స్వరసరూపమున నెల్లపుడు నుండు, విదుషోఽపితథా = మూఢునకు వలె జ్ఞానియైన విద్వాంసునకును, రూఢః = ప్రసిద్ధమైన, 'నేను చావకుందును గాక, జీవింతునుగాక' అను మరణ భయము, అభినివేశః = అభినివేశ మనబడును.

ప్రతి ప్రాణియు 'నేను చావకుందునుగాక', జీవింతునుగాకః' అని నిత్యము కోరుచుండును. మరణమననేమో యెన్నడు నెఱుగని ప్రాణికిట్టి యాశ – కోరిక – కలుగజాలదు. కాబట్టి ప్రతి ప్రాణియందును కనబడు నీ కోరిక లేక మరణభీతి పూర్వ జన్మానుభవమును తెలియజేయును. ఈ మరణ త్రాసము విశేషజ్ఞానముగల ప్రాణులందేకాక క్రిమికీటకాదులందును మనము చూడగలుగుచున్నాము.

ఇప్పుడిపుడు జన్మించిన క్రిమికి మరణత్రాసమెట్లు కలుగుచున్నది? అట ప్రత్యక్షానుమానాగమ ప్రమాణములలో దేనివలనను అట్టి జ్ఞానము కలుగుట కవకాశములేదు. జ్ఞానము లేని కోరిక యొండు కలుగనేరదు. మరణ దుఃఖజ్ఞాన మొకమాటు కలిగిన నట్టి దుఃఖము మరల రాకుండ వలయునను కోరిక జనించుట యుచితము. కాబట్టి ప్రాణులకు కలుగు నీ మరణ భయము – పూర్వ జన్మమందనుభవించిన దుఃఖము ననుమానింప జేయుచున్నదనక తప్పదు.

మిక్కిలి మూఢులైన వారియం దెట్లు మరణ భయము కనబడుచున్నదో యట్లే జ్ఞానులయిన విద్వాంసులందును నీ క్లేశము సమానముగా కనబడుచున్నది. మరణ దుఃఖానుభవ మెల్లరికి సమానమని భావము.

ఈ యైదు విధములగు క్లేశములే యన్య శాస్త్రములందు తమస్సు, మోహము, మహా మోహము, తామిస్రము, అంధతామిస్రము నని వర్ణింపబడినవి.

'తమో మోహో మహామోహ స్తామిస్రోహ్యంధసంజ్ఞకః

అవిద్యా పంచపర్వైషా సాంఖ్యయోగేషు కీర్తితాః'

అవ।। క్లేశములు, వాని లక్షణములు చెప్పబడినవి. ఇయ్యవి హేయములు. వీనికిగల ప్రసుప్త – తను – విచ్ఛిన్న – ఉదార రూపములయిన యవస్థలును వర్ణింపబడినవి. ప్రస్తుతము వాని దగ్ధబీజ భావమనెడి సూక్ష్మమగు పంచమావస్థ వర్ణింపబడుచున్నది.

తే ప్రతి ప్రసవహేయాః సూక్ష్మాః **10**

తే = పూర్వోక్త పంచక్లేశములు, సూక్ష్మాః = మైత్ర్యాది భావనలతో గూడిన క్రియా యోగము ద్వారమున క్షీణమొనర్పబడి, యనంతరము ప్రసంఖ్యానాగ్ని (వివేకఖ్యాతి)తో దగ్ధబీజములవలె నయి, ప్రతి ప్రసవహేయాః

= భోగము, నపవర్గము ననెడి యుభయవిధకార్యముల నొనర్చి చిత్తము తనకు కారణమైన ప్రకృతియందు లీనమగుట ప్రతి ప్రసవ మనబడును. అట్టి స్వకారణమున లయమైన చిత్తముతోబాటు క్లేశములు హేయములు - విడువదగినవి - అగును.

ఈ సమాధిపాదమున వర్ణింపబడిన మైత్రి, కరుణ మున్నగు భావనలతోబాటు క్రియాయోగము నభ్యసించుటచే అవిద్యాది క్లేశములు క్షీణములయి సూక్ష్మములగును. అనగా బీజరూపము నొందును. వివేకఖ్యాతి కలుగగా నయ్యవి దగ్ధ బీజములవలె కొఱగానివై చిత్తముతోబాటు హేయము లగును. ప్రకృతియందు లీనమగునని భావము.

అవ॥ క్లేశములు సూక్ష్మములై బీజభావము నొందియుండును గదా! వాని వృత్తులెట్లు హేయము లన :

ధ్యాన హేయా స్తద్వృత్తయః 11

తత్ వృత్తయః = బీజభావమును బొంది దగ్ధముకాని క్లేశముల స్థూలవృత్తులు - ఉదారావస్థలను, క్రియాయోగము ద్వారమున సూక్ష్మములొనర్చి, ధ్యానహేయాః = ధ్యాన మన ప్రసంఖ్యానము - వివేకఖ్యాతి, అధ్యాత్మ ప్రసాదము. దాని వలన దగ్ధ బీజభావము కలవిగా చేయవలయును.

క్లేశములకు ప్రసుప్తతను - విచ్ఛిన్న - ఉదారములనెడు నాలుగు అవస్థలు పూర్వము చెప్పియుంటిమి. అందు ఉదారావస్థ క్లేశముల స్థూల స్థితి. అప్పుడు చిత్తము విషయాసక్తమై యుండును. క్రియాయోగము ద్వారమున నీ యవస్థ సూక్ష్మము చేయబడును. అటుపై ప్రసంఖ్యాన బలమున బొత్తిగా నశించును. వివేకఖ్యాతి జనించిన పిదప క్లేశములు నిరుపద్రవములై చిత్తముతోబాటు విలయము నందునని భావము.

అవ॥ ఈ క్లేశముల నేల వర్జింప వలయు నన :

క్లేశమూలః కర్మాశయో దృష్టాదృష్ట జన్మవేదనీయః 12

దృష్టా....నీయః = ఐహిక అముష్మిక జన్మములలో ననుభవింపదగు, కర్మాశయః = శుభాశుభ కర్మముల ననుష్ఠించుటచే నేర్పడు పుణ్య పాపాత్మక ఆశయము - సంస్కారము. క్లేశమూలః = అవిద్యాది క్లేశములు నిమిత్తముగా గలది.

దృష్ట జన్మము వర్తమానము - ఐహికము అదృష్ట జన్మము

భవిష్యజ్జన్మము. ఈ యైహికాముష్మిక జన్మములలో సుఖదుఃఖముల ననుభవింపజేయు కర్మాశయములు క్లేశములున్న కలుగును. లేకున్న కలుగవు. కాబట్టి కర్మాశయమేర్పడకుండ వలయుననిన క్లేశములు హేయములగును.

అవ॥ కర్మాశయములకు హేతువులైన క్లేశములు తొలగినను, పూర్వజన్మ పరంపరయందు సంచితమయిన కర్మాశయము లనంతముగా నుండుటచే నవి పరిపక్వములు గాక తప్పదు. కాబట్టి క్లేశములున్న నేమియనః

సతి మూలే తద్విపాకో జాత్యాయుర్భోగాః 13

మూలే = కర్మాశయమునకు మూలకారణమైన క్లేశములు, సతి = ఉండగా, జాత్యాయుర్భోగాః = జన్మము, జీవనకాలము, సుఖదుఃఖానుభవము నీ మూడును, తద్విపాకః = కర్మాశయమునకు విపాకమగును. విపాకమున కర్మసాధ్యఫలము అట్టి ఫల మేర్పడునని భావము.

కర్మాశయమునకు క్లేశములు మూలము. మూలమున్నంతకాలము కర్మాశయము విపాకము నారంభించును – ఫలజనకమగును. (ఛిన్నే మూలే నైవ సత్రం న శాఖా) మూలము ఛిన్నమైన వృక్షము చిగురింపనట్లు వివేక ఖ్యాతి వలన క్లేశ మూలము నశింప కర్మాశయ మనంతమయ్యు నకించిత్కరమే – నిష్ప్రయోజనమే యగునని భావము.

'జాత్యాయుర్భోగములు కర్మఫలములని చెప్పుటచే కర్మము జన్మము (జాతి) నకు హేతువని తెలియుచున్నది. ఇట నొక కర్మమొక జన్మమునకు కారణమా? లేక యనేక జన్మములకు కారణమా? యని విచారింప ననువగును. మఱియు ననేక కర్మము లనేక జన్మములను కలిగించునా? లేక యొక జన్మమును కలిగించునా? యని విచారింప వీలగును. ఇందు ఒక్క కర్మ మొక్క జన్మమునకు కారణ మన వీలుపడదు. అనాది కాలము నుండియు సంచితకర్మము లెన్నియో యుండును. ఈ జన్మమునందు చేయబడుననియు ననేకము లగును. ఇవి యన్నియు క్రమముగా నొక్కటొక్కటి యొక్కొక్క జన్మమునకు కారణములయిన జన్మముల కంతముండదు. కావున ముక్తి కామన యసంభవము నవిష్టము నగును. ఇట్లే యొక్క కర్మ మనేక జన్మములకు కారణమనుట మిక్కిలి యసంభవమగును. ఒక్క కర్మము ఫలమే యనేక జన్మములయిన మిగిలిన కర్మముల ఫలానుభవమునకు కాలమే లేకుండును గదా! ఇక ననేక కర్మము లనేక జన్మముల నొక్కసారి కలిగించునందుమా

యదియును పొసగదు. ఒకే క్షణమున ననేక జన్మములు కలుగునెట్లు? కలుగ వలను పడదు. అందు వలన క్రమముగా నొకదాని తరువాత మఱియొక జన్మము కలుగవలసియుండును. అప్పుడొక్క కర్మమున కొక్క జన్మమనియే తేలును. అందువలన పూర్వ దోషమే వాటిల్లును. కాబట్టి యనేక కర్మములు కలిసి యొక్క జన్మమును కలిగించుననియే యూహింపనగును. ఒక జన్మమున మరణించుటకు పూర్వము చేయబడు పుణ్యాపుణ్యకర్మముల వాసనలు (జీవాత్మ విశిష్ట చిత్తమునం దేర్పడినవి) చిత్రములై ప్రాయణ (మరణ) సమయమున కొన్ని ప్రధాన భావమును, మఱికొన్ని యప్రధాన భావమును పొంది యభివ్యక్తములగును. అందుకొన్ని వెంటనే ఫలమునిచ్చునవిగాను, మఱికొన్ని కాలాంతరమున ఫలమొసంగునవిగాను నుండును. వానికి కారణభూతములయిన కర్మముల స్వభావమే యిందులకు కారణము. కాలభేదముచే ఫలము నొసంగుటను బట్టి వీనికి ప్రధాన అప్రధాన భావమును కల్పింప వీలగును. తమ తమ ఫలములను జన్మాదిరూపమున ననుభవింపజేయుటలో లోలములైన ఈ సంస్కారములు ఒక్కటిగా కలిసి మరణమును సాధించి జన్మమును కలిగించును. ఆ జన్మము లబ్ధాయుష్కమగుటకు నా విచిత్రవాసనాప్రచయమే కారణము. భోగము నా కర్మ సముదాయము వలననే సంభవించును. కాబట్టి కర్మాశయము జన్మాయుర్భోగహేతువై త్రివిపాకమని చెప్పబడుచున్నది. అని వ్యాస మహర్షి యాశయము.

అవ॥ పుణ్యపాప కర్మాశయములకు మూలమగుటచే నవిద్యాది క్లేశములు హేయములు కావచ్చును; కాని కర్మాశయ విపాకములయిన జాత్యాయుర్భోగములు వేనికి మూలములై హేయము లగుచున్న వన :

తే హ్లాద పరితాసఫలాః పుణ్యాపుణ్య హేతుత్వాత్ 14

పుణ్యాపుణ్య హేతుత్వాత్ = ధర్మాధర్మములు హేతువులుగా గలవగుట వలన, తే = జన్మము, ఆయువు, భోగము నీ మూడును, హ్లాదపరితాపఫలాః = సుఖదుఃఖములనెడి ఫలముల నిచ్చును.

ధర్మమూలకములైన జన్మాదులు సుఖదాయకములగును. అధర్మ మూలకములైన జన్మాదులు దుఃఖదాయకము లగునని భావము.

అవ॥ అట్లయిన దుఃఖదాయకములైన కర్మాశయములు హేయములగును; సరే, సుఖదాయకముల నేల విడువలయును నన:

పరిణామతాప సంస్కారదుఃఖై గుణవృత్తి
విరోధాచ్చ, దుఃఖమేవ సర్వం వివేకినః **15**

వివేకినః = సుఖదుఃఖములను వివేకించుయోగికి, పరిణామ తాప సంస్కార దుఃఖైః = పరిణామ, తాప, సంస్కారరూప దుఃఖము చేతను, గుణవృత్తి విరోధాచ్చ = సుఖజ్ఞానమునకు హేతువులయిన చిత్తరూపమున పరిణామమునొందు సత్త్వరజోస్తమో గుణములలోగల వైరుధ్యము వలనను, సర్వం = దృష్టానుశ్రవిక విషయమువలన కలుగు సమస్త సుఖము, దుఃఖమేవ = దుఃఖమే యగును – ప్రతికూలమే యగును – అనుకూలముకాదని భావము.

చేతన పదార్థముల వలనగానీ, యచేతన పదార్థముల వలనగానీ, లభించు సుఖము రాగముతో కూడియుండును. అనురక్తిలేని యెడల సుఖానుభవముండనేరదు. రాగము ప్రవృత్తికి కారణము. ప్రవృత్తివలన పుణ్య పాపముల నొనరింతురు. కాబట్టి రాగము వలన నేర్పడు కర్మాశయము (వాసన) కాయికము, వాచికము, మానసికము నని ముప్విధములు. సుఖము కొఱకిది యాచరింప వలయునని సంకల్పించుటచే నేర్పడు వాసన మానసికము. చెప్పుటచే నేర్పడునది వాచికము. చేయుటచే కలుగునది కాయికము. 'నానుపహత్య భూతాన్యుపభోగః సంభవతి' భూతములను హింసింపక భోగము లభింపదు – కాగా కాయిక కర్మాశయము హింసాకృతమగును. ఇట్లు సక్తుడై మనుజుడు సుఖము ననుభవించు నెడ ఎవడేని సుఖవిచ్ఛిత్తి కలిగిన దానికి కారణమైన దుఃఖ సాధనములను ద్వేషింప సాగును. అట్టి దుఃఖ సాధనములను పరిహరింప నసమర్థుడై మోహము నందును. ఇట్లు ద్వేష మోహములకు సంబంధించిన కర్మాశయములును కాయికవాచిక మానసిక భేదములతో ముప్విధముల నేర్పడును. ఇట్టి కర్మాశయముల పరిణతియే దుఃఖము. ఇదియే పరిణామ దుఃఖము.

మానవుడు సుఖము ననుభవించునపుడు తనకెన్నడును సుఖవిచ్ఛిత్తి కలుగకుండవలయునని యెంచి సుఖవ్యతిరేక సాధనములను ద్వేషించుచు నంతువ్మడగును. అంతట నా సాధనములను వారింవదలచి ప్రయత్నపరుడగును. అట్టియెడ ద్వేషమునకు సంబంధించిన కాయిక, వాచిక, మానసిక సంస్కారములు (కర్మాశయములు) కలుగును. దుఃఖసాధనములను పరిహరింప ససమర్థుడై మోహితుడగును. కాగా మోహజనిత కర్మాశయములు

నేర్పడును. ఇట్లే సుఖమునం దనురక్తుడైన వ్యక్తి సుఖము నభిలషించుచు నితరుల ననుగ్రహించును. దుఃఖసాధనముల నుపహననము చేయును. కాబట్టి రాగజన్య కర్మాశయములు నేర్పడును. వానివలన దుఃఖమేర్పడును. ఇదియే తాపదుఃఖము.

సుఖదుఃఖముల ననుభవించుట వలన నాయా విషయములకు సంబంధించిన సంస్కారము లేర్పడును. సుఖ విషయక సంస్కారము వలన మరల స్మృతి కలుగును. స్మృతి వలన రాగమేర్పడును. రాగము వలన మనోవాక్కాయములందు ప్రవృత్తి కలుగును. ప్రవృత్తి వలన మరల సంస్కారములు (కర్మాశయములు) అందువలన సుఖదుఃఖములు, వాని యనుభవము వలన సంస్కారములు; వాని వలన మరల స్మరణము, మరల రాగము, మరల ప్రవృత్తి, మరల కర్మాశయములు, మరల సుఖము, మరల దుఃఖమునని సంస్కార చక్రము వలన నేర్పడు దుఃఖమునకు మేరయుండదు. ఇదియే సంస్కార దుఃఖము.

ఇట్టి పరిణామ, తాప, సంస్కార దుఃఖత్రయముతో కూడియుండుట చేత విషయసుఖము దుఃఖమే యగుచున్నది.

ఇక సత్త్వరజస్తమో గుణములు స్వభావముచే పరస్పర విరుద్ధములు. సత్వగుణము ప్రఖ్యా (ప్రకాశ) స్వభావము, రజోగుణము ప్రవృత్తి స్వభావము. తమోగుణము స్థితిశీలమని పూర్వమే చెప్పియున్నాము. గుణములిట్లు విరుద్ధ స్వభావము కలవైనను పరస్పరము గుణప్రధాన భావముతో కలిసి (జీవాత్మ కొఱకు) శాంత, ఘోర, మూఢ స్వరూపము గల కార్యజాతమును సృష్టించుచుండును. ఇందొకటి ప్రధానమైన మిగిలిన రెండును గౌణము (అప్రధానము) లగును. ఇట్లు ప్రతి కార్య వస్తువు త్రిగుణమైనను, ప్రధాన గుణశబ్దముచే వ్యవహరింపబడుచు సాత్త్వికి రాజస తామసము లనబడును. కాబట్టి కొండొక వస్తువిషయకమైన సుఖ ప్రత్యయము సైతము ప్రధానముగ సాత్వికమైనను రజస్తమో గుణాత్మకము నగుటలో సంశయముండదు. అందువలన సుఖానుభవము కేవల సుఖానుభవము కాక దుఃఖమోహములతో కూడియుండుట నిశ్చితము. పరస్పర విరోధాత్మకములగు నీ గుణముల వృత్తము నతి చంచలము. విషయములకు సంబంధించిన వృత్తులు (జ్ఞానము) క్షణక్షణము మాఱుచుండును. ఒక వృత్తిచే మఱియొకవృత్తి యభిభూత మగుచుండును.

కాబట్టి వైషయిక సుఖము క్షణమాత్రమై యస్థిరమే యగును. ఇట్లు గుణవృత్తులలోగల వైరుధ్యము వలన విషయసుఖము దుఃఖమయమే యని భావము.

అందు పరిణామ దుఃఖము భవిష్యద్దుఃఖము తాపదుఃఖము భవిష్యద్వర్తమానములకు సంబంధించినది. సంస్కారముల యానంత్యమున నేర్పడు సంస్కార దుఃఖము భవిష్యద్దుఃఖమగునని వివేకము.

ఇట్లు వివేకియైన యోగికి విషయజన్య సుఖమంతయు దుఃఖమే యగును. కాబట్టి యదియు హేయము యగుచున్నదని భావము.

అవ॥ ఇంతవఱకు శాస్త్ర ప్రతిపాద్య విషయమును సంక్షేపముగ చెప్పి యిప్పుడు హేయము, హేయ హేతువు, హానము, హానోపాయమునని నాలుగు విధములుగ విభజించి వివరముగా శాస్త్రమును చెప్పదలచినవాడై ఋషి ముందుగా హేయ పదార్థ మననేమో చెప్పుచున్నాడు.

హేయం దుఃఖ మనాగతమ్ 16

అనాగతం = రాబోవు, దుఃఖం = త్రివిధ దుఃఖము, హేయమ్ = విడువదగినది.

భూతకాలిక దుఃఖము భోగము ద్వారమున నశించియుండును. వర్తమానదుఃఖము అనుభవింపబడుచు కాలాంతరమున నదియు విడువబడును. కాగా మిగిలినది అనాగత దుఃఖమే. అయ్యది రాకుండ చేసికొనవలయునని భావము.

అవ॥ ఈ హేయ దుఃఖమునకు కారణ మేమైయుండు ననః

ద్రష్టృదృశ్యయోః సంయోగో హేయహేతుః 17

ద్రష్టృదృశ్యయోః = ద్రష్ట, దృశ్యము నను నీ రెంటియొక్క, సంయోగః = సంబంధము, హేయహేతుః = హేయమగు సాంసారిక దుఃఖత్రయమునకు హేతువు – కారణము.

బుద్ధిసంవేది పురుషుడు ద్రష్టయనబడును. బుద్ధిగత ధర్మములను తనవిగా భావించు జీవాత్మ ద్రష్టయని భావము. బుద్ధి, అహంకారము మున్నగు రూపముల పరిణమించు ప్రకృతి దృశ్యమనబడును. అవిద్య వలన నీ జీవాత్మ ప్రకృతులకు స్వస్వామి భావాత్మకమగు ననాది సంబంధము కలదు. ఈ సంబంధమే దుఃఖములకు మూలమని భావము.

బుద్ధిసత్త్వము స్వచ్ఛమై విషయాకారతను పరిణామముల నొందుచు పురుష సమీపముననుండి యుపకరించును - దృశ్యమగును. ద్రష్టయైన పురుషునకిది 'స్వమ్' పురుషుడు స్వామి. ఇదియే వీనికిగల స్వస్వామి భావసంబంధము. పురుషుని భోగమునకు విషయమై - పురుషునిచే భుజ్యమానమగుచు - బుద్ధి 'స్వమ్' (ధనము) అగుచున్నది. బుద్ధిసత్త్వము స్వయం ప్రకాశముగదా! పురుష భోగమునకు విషయమెట్లగు నన జనదు. బుద్ధి చైతన్యమయినచో స్వయం ప్రకాశమయ్యెడిది. అది జడమగుటచే చైతన్యస్వరూపుడైన పురుషుని సామీప్యము వలన స్వరూపమొంది - విషయాకారతను పొంది - యతని యనుభవమునకు విషయమగుచున్నదని భావము.

ప్రకృతి పురుషునకుగల వాసనారూపమైన యవిద్యచే నేర్పడిన సంబంధము వలన దుఃఖము లేర్పడుచున్నవి. దుఃఖకారణమైన సంబంధమును త్యజించుటచే అత్యంతిక దుఃఖ ప్రతీకారము కలుగునని పంచశిఖాచార్యుడును వర్ణించియున్నాడు.

'తత్సంయోగ హేతు వివర్జనాత్
స్యాదయ మాత్యంతికో దుఃఖ ప్రతీకారః'

అవ॥ దృశ్యస్వరూప మెట్టిదన;

ప్రకాశ క్రియా స్థితి శీలం భూతేంద్రియాత్మకం
భోగాపవర్గార్థం దృశ్యమ్ 18

భోగాపవపర్గార్థం = భోగము, అపవర్గము, ప్రయోజనములుగా గలది, భూతేంద్రియాత్మకం = పృథివ్యాది భూతముల, శ్రోత్రాదీంద్రియముల రూపమున పరిణమించునది, ప్రకాశ క్రియా స్థితిశీలం = ప్రకాశము, క్రియ, స్థితి స్వభావముగాగలది, దృశ్యమ్ = దృశ్య మనబడును.

భోగాపవర్గములు ప్రయోజనముగా గలిగి భూతేంద్రియాది రూపమున పరిణతి నొందునట్టిదియు, ప్రకాశక్రియాస్థితులు స్వభావముగా గలిగినట్టిదియునగు కొండొక పదార్థము దృశ్యమని భావము.

ఈ సూత్రమున సుఖము, దుఃఖము ననెడి విషయానుభవము భోగమనబడును. ప్రకృతి పురుష వివేకఖ్యాతి అపవర్గ మనబడును. దృశ్యపదార్థము భోగము కొఱకు అపవర్గము కొఱకు నగుటచే భోగాపవర్గములు

ప్రయోజనముగా చెప్పబడినవి.

దృశ్య పదార్థము (ప్రకృతి) పంచతన్మాత్రములు, ఇంద్రియములు. సూక్ష్మ భూతములు, స్థూల భూతములుగా పరిణమించును. దృశ్య స్వభావముగా చెప్పబడిన ప్రకాశమనగా బుద్ధివృత్తులనబడు జ్ఞానమును, లోకమున గల వెలుతురునని గ్రహింపవలయును. ఇట్లే యత్నమును, చలనాదులను క్రియయనియు, ప్రకాశమునకు, క్రియగలుగు ప్రతిబంధకమును స్థితియనియు, తెలియవలయును. ప్రకాశము, క్రియ, స్థితి, యనునవి క్రమముగా సత్వరజస్తమో గుణముల స్వభావమని పూర్వమనేక పర్యాయములు వర్ణింపబడినది. ఇట్టి త్రిగుణాత్మకమే ప్రకృతి – దృశ్యము.

ప్రకృతి, ప్రధానము అను శబ్దములచే వ్యవహరింపబడు గుణత్రయము పురుషుని భోగాపవర్గముల కొఱకే బుద్ధి రూపమున పరిణమించును. కాని యా భోగాపవర్గములు రెండును పురుషునకు వాస్తవములు కావు. పురుషుడు బద్ధముక్త స్వభావుడయ్యు స్వరూపమున నట్లు కాదని యభియుక్తుల మతము. కాబట్టి భోగాపవర్గములు వాస్తవమున బుద్ధిగతములై పురుషునివిగా వ్యవహరింపబడునని భావము. యోధులయెడ గలుగు జయాపజయములు రాజునందు వర్తించునట్లని యిట నుదాహరింతురు.

పురుషార్థము పరిసమాప్తము కానంతవరకు బుద్ధికి బంధము, వివేకఖ్యాతి యనెడి పరమపురుషార్థము సిద్ధించుటయే మోక్షము నని భావము. మఱియు వాస్తవమున బుద్ధిగతములైన, గ్రహణము, దారణము, ఊహ, అపోహ, తత్త్వజ్ఞానాభివేశాదులు పురుషారోపితములై వ్యవహరింపబడునని గ్రహింపవలయును. (గహణము = స్వరూపమాత్రమున వస్తువులను తెలిసికొనుట, దారణము = స్మృతి)

విశేషావిశేషలింగమాత్రాలింగాని గుణపర్వాణి **19**

విశేషా .... లింగాని = విశేషములు, అవిశేషములు, లింగమాత్రము, అలింగము నను నాలుగు, గుణసర్వాణి = దృశ్యములయిన సత్వరజస్తమస్సులను గుణముల యవస్థలు.

1. విశేషములు :– పృథివి, జలము, అగ్ని, వాయువు, ఆకాశము నను నైదు భూతములు; త్వక్కు, చక్షువు, శ్రోత్రము, జిహ్వా, ఘ్రాణేంద్రియమునను జ్ఞానేంద్రియములైదు, వాక్కు, పాణి, పాదము, పాయువు,

ఉపస్థము నను నైదు కర్మేంద్రియములు, మనస్సు, ఈ పదునాఱు పదార్థములు విశేషము లనబడును.

2. అవిశేషములు :- శబ్దతన్మాత్రము, స్పర్శతన్మాత్రము, రూపతన్మాత్రము; రసతన్మాత్రము గంధతన్మాత్రము అను నైదు తన్మాత్రములు, ఇయ్యవి యాకాశాది పంచమహాభూతములకు కారణములు. ఈ శబ్దాది తన్మాత్రములు మిళితములై యుండుటచేతను, పూర్వ తన్మాత్రముత్తర తన్మాత్రమునకు కారణమగుటచేతను ఏకద్విత్రిచతుష్పంచ లక్షణములు కలవిగా చెప్పబడును. ఇట లక్షణము ధర్మవాచకము. శబ్దతన్మాత్రమున్నింటికంటె పూర్వము కాబట్టి యది యేకలక్షణము ఏకధర్మకము - శబ్దలక్షణము. స్వర్శతన్మాత్రము ద్విలక్షణము - శబ్దస్పర్శ లక్షణము. రూపతన్మాత్రము శబ్దస్పర్శ రూపలక్షణమై త్రిలక్షణము. రసతన్మాత్రము చతుర్లక్షణము - శబ్దస్పర్శ రూపలక్షణమై త్రిలక్షణము. రసతన్మాత్రము చతుర్లక్షణము - శబ్ధస్పర్శ రూపరస లక్షణము. గంధతన్మాత్రము పంచలక్షణము. శబ్ద స్పర్శరూప రసగంధలక్షణము. ఇట్టి శబ్దాది తన్మాత్రములైదు; శ్రోత్రాది ఏకాదశ ఇంద్రియములకు కారణమైన అహంకారమొకటి కలిసి ఆఱును అవిశేషము లనబడును.

3. లింగమాత్రము :- పంచతన్మాత్రములకు, అహంకారమునకు కారణమైన మహత్తత్త్వము లింగమాత్ర మనబడును.

4. అలింగము :- మహత్తత్త్వమునకు కారణమైన సత్వరజస్తమో గుణాత్మకమగు ప్రకృతి - ప్రధానము అలింగ మనబడును. లయమును బొందునది లింగము లయము పొందనిది - నాశము కానిది కాబట్టి ప్రధాన మలింగమనబడును.

సత్త్వరజస్తమోగుణముల సామ్యావస్థ ప్రకృతి ప్రధానము అవ్యక్తము అనబడును. మహత్తత్త్వము మొదలు పంచమహాభూతముల వఱకు చెప్పబడిన లింగమాత్ర, అవిశేష, విశేషములన్నియు గుణముల విషమావస్థలని వివేకము.

ఇందు విశేషములన వికారములు - కార్యములు. అయ్యవి శాంతఘోరమూఢతా లక్షణములతో కూడియుండును. ఇట్టి లక్షణములు లేని తన్మాత్రముల వికారములే కాబట్టి యివి విశేషము లనబడునని భావము. శ్రోత్రాది జ్ఞానేంద్రియములు సత్వప్రధానమైన అహంకారము (అస్మిత) యొక్క వికారములు - విశేషములు. వాగాది కర్మేంద్రియములు రజోగుణ ప్రధానమైన

అహంకారము యొక్క విశేషములు - వికారములు - కార్యములు, మనస్సు మాత్ర ముభయ ప్రధానమని తెలియవలయును.

ప్రకృతి విశేషములు మహదహంకారములు అహంకార విశేషములు ఏకాదశేంద్రియములు మహత్తత్త్వముయొక్క విశేషములు పంచతన్మాత్రములు. పంచతన్మాత్రముల విశేషములు పంచమహాభూతములు.

ప్రకృతినుండి మహదహంకారములు, మహత్తత్త్వమునుండి పంచతన్మాత్రములు, అహంకారమునుండి ఏకాదశేంద్రియములు, పంచతన్మాత్రములనుండి పంచమహాభూతములు జనించినవని యోగుల మతము. పంచతన్మాత్రములును మహత్తత్త్వమునుండి జనించినట్లు సాంఖ్యులు చెప్పుదురు.

అవ॥ దృశ్యము దాని స్వరూప పరిణామములు నన్నియు వర్ణించి ద్రష్టృ స్వరూపము చెప్పుచున్నాడు.

ద్రష్టా దృశిమాత్రః శుద్ధోఽపి ప్రత్యయానుపశ్యః 20

దృశిమాత్రః = జ్ఞానమే స్వరూపముగాగల పురుషుడు, ద్రష్టా = ద్రష్టయనబడును, శుద్ధోఽపి = జ్ఞానమున కాశ్రయము కాకున్నను, ప్రత్యయానుపశ్యః = బుద్ధియందలి ప్రత్యయము - జ్ఞానము ననుసరించి చూచువాడు.

జ్ఞానమాత్రుడైన పురుషునందు స్వరూపమున ద్రష్టృత్వములేదు. కాని, శబ్దాది విషయాకారతను పరిణమించి వృత్త్యాత్మకమైయున్న బుద్ధియందు పురుషుడు (జీవాత్మ) ప్రతిబింబించి. బుద్ధి సమానమైన యాకారమునుపొంది, వివేకము లేనందున శబ్దాదుల నెఱుగు బుద్ధివృత్తులను తనయం దారోపించుకొని, తానే శబ్దాదులను తెలిసికొనుచున్నట్లు - దర్శించు చున్నట్లెంచును. ఇట్లు పురుషుడు శుద్ధుడయ్యు దృష్టికాశ్రయు డగుచున్నాడు. ఇట్టివాడే ద్రష్టయని భావము.

పురుషుడు దృక్ శక్తి మాత్రమే. ఇతర విశేషణ రహితుడని భావము. అట్టి పురుషుడు బుద్ధి ప్రతిసంవేదియై ద్రష్ట యనబడును. బుద్ధియనెడి దర్పణమున పురుషుని ప్రతిబింబ సంక్రమణమే బుద్ధి ప్రతి సంవేదిత్వము. దృక్ శక్తి ఛాయతో కూడిన బుద్ధితో సంసృష్టములయి శబ్దాదులు దృశ్యములగును కాబట్టి పురుషునందు ద్రష్టృత్వమారోపితమేకాని స్వాభావికము కాదని భావము.

స్వాభావిక ద్రష్టృత్వ మంగీకరించినచో పురుషుడు పరిణామియగును. శబ్దాది జ్ఞానము కలిగిన రూపమొకటియు, లేని రూప మొకటియు నగునని భావము. పురుషుడు పరిణామి కాదు. బుద్ధి పరిణామి. గవాదిరూపమున పరిణమించినపుడు బుద్ధికి గవాదుల జ్ఞానము కలుగును. పరిణామము లేనపుడు కలుగదు. పురుష డట్లుకాక సదా జ్ఞాత. అతనికి విషయము బుద్ధియే. బుద్ధి యొకప్పుడు తెలియబడి, మఱియొకప్పుడు తెలియబడకుండుట యనునది యుండదు. కాబట్టి పురుషుడు సదా జ్ఞాతయై – దృక్ శక్తిగా – అపరిణామియై యుండునని తాత్పర్యము.

అవ॥ ద్రష్టృదృశ్యముల స్వరూపమును చెప్పి దృశ్యము ద్రష్ట కొఱకేయని చెప్పుచున్నాడు.

తదర్థ ఏవ దృశ్య స్యాత్మా **21**

దృశ్యస్యాత్మా = దృశ్యము యొక్క స్వరూపము, తదర్థ ఏవ = పురుషార్థమే ప్రయోజనముగా గలది.

దృశ్యము యొక్క స్వరూపము తనకొఱకుకాక దృక్‌శక్తి = పురుషుని – యొక్క భోగాపవర్గములనెడి ప్రయోజనము కొఱకేయని భావము.

అవ॥ అటులయిన ద్రష్ట యొక్క ప్రయోజనము సిద్ధింపగానే దృశ్యము నశించును. అటుపై ప్రపంచము చిన్నము కాగల దన:

కృతార్థం ప్రతి నష్ట మన్యనష్టం తదన్యసాధారణత్వాత్ **22**

తత్ = బుద్ధి రూపమున పరిణమించు గుణత్రయాత్మకమగు దృశ్యము (ప్రధానము), కృతార్థం ప్రతి = భోగాపవర్గలక్షణ ప్రయోజనము సిద్ధించిన పురుషుని విషయమున, నష్టమపి = నాశమునొందియు, అన్యసాధారణత్వాత్ = అకృతార్థుడైన పురుషుని విషయమునను సమానమగుటవలన, అనష్టం = నష్టము కాదు. స్వరూపనాశము నందదు.

గుణత్రయాత్మకమగు ప్రకృతి యొక్కటే. పురుషులు అనేకులు. ప్రకృతి పరమాత్మని మూలమున పురుషులందఱియెడ సమాన భావముతో వారి భోగాపవర్గార్థము సదా ప్రవర్తించుచుండును. కొండొక పురుషుని భోగాప వర్గములు సిద్ధించి యతనికి నష్టమయ్యు నితరుల – అకృతార్థుల – కొఱకది నష్టము కాజాలదు. కాబట్టి యొకానొకడు ముక్తుడైనందున సంసారము (ప్రపంచము) ఛిన్నము కావలసిన యగత్యముండదు.

మఱియు ప్రకృతి నిత్యము. దాని స్థితి పురుషార్థము కొఱకు కాదు. ప్రకృతి యొక్క పరిణామ స్వరూపము మాత్రము పురుషార్థ నిమిత్తము. కాబట్టి యట్టి దృశ్యరూపము కొండొకయెడ నాశమందినను ప్రకృతితత్త్వతః నశింపదని భావము.

అవ॥ ద్రష్టృ దృశ్యములను వివరించి వాని సంయోగమును వర్ణించు చున్నాడు.

స్వస్వామిశక్త్యోః స్వరూపోపలబ్ధి హేతుః సంయోగ ః **23**

స్వస్వామిశక్త్యోః = స్వశక్తి ప్రకృతి, స్వామిశక్తి పురుషుడు, వీని రెంటియొక్క, స్వరూపోపలబ్ధిహేతుః = స్వరూప సాక్షాత్కారమునకు కారణమైన స్వస్వామిభావ లక్షణమైన సంబంధము, సంయోగః = సంయోగమనబడును.

దృశ్యము ద్రష్ట కొఱకు, దృశ్యము వలన కలిగిన భోగము, అపవర్గము ననెడి ఉపకారమును పొంది పురుషుడు స్వామి యగుచున్నాడు. దృశ్యము 'స్వమ్' అతని ధనమగుచున్నది. శబ్దాది విషయ రూపమున పరిణమించి సుఖ దుఃఖములు కలదియైన బుద్ధి – ప్రకృతి స్వరూప జ్ఞానము లేని పురుషున కుపలబ్ధమై భోగమగును. ద్రష్టయొక్క స్వరూపజ్ఞానముకంటె – బుద్ధ్యాది ప్రకృతికంటె పురుషుడు తన స్వరూపమును వేఱుగా నెఱుగుట – అపవర్గ మనబడును. భోగాపవర్గములకు హేతువైన స్వస్వామిభావదృశ్య ద్రష్టభావ – భోగ్యభోక్తృభావ – లక్షణమైన సంబంధము సంయోగ మనబడునని భావము.

భోగాపవర్గములకు హేతువైన ప్రకృతిపురుష సంయోగము ఘటపటముల సంయోగములవంటిది కాదు. ఇది యోగ్యత లక్షణముగా గల సంయోగము. దృశ్యమున జడత్వము, విషయత్వము ననెడి భోగ్యత్వ యోగ్యత కలదు. ద్రష్టయైన పురుషునందు చేతనత్వమనెడి భోక్తృత్వయోగ్యత కలదు.

ఇట్టి యోగ్యతలు లక్షణములుగాగల ప్రకృతి పురుషుల సంయోగము అనాది విపర్యయ జ్ఞానవాసనచే జనించి యవిద్యా నిమిత్తము తొలగగానే నశించును. ఈ యవిద్యా నిమిత్తము తొలగుటకు సమ్యక్ జ్ఞానము తక్క వేఱొండు సాధనము లేదు. సమ్యక్ జ్ఞానమే విపర్యయ జ్ఞానమునకు ప్రతిద్వంద్వి – విరోధి.

అవ॥ భోగాపవర్గములకు హేతువైన ప్రకృతి పురుష సంయోగమునకు కారణమే మన:

తస్య హేతు రవిద్యా 24

తస్య = ఆ సంయోగమునకు, హేతుః = కారణము - నిమిత్తము, అవిద్యా = అవిద్య

అవిద్య, విపర్యయ జ్ఞానము, మిథ్యాజ్ఞానము, భ్రాంతి జ్ఞానము, అజ్ఞానము, అవివేకము, భ్రమ ఈ శబ్దము లన్నియు నొకే యర్థమును బోధించును.

అవ॥ హేయమగు దుఃఖమును, హేయ కారణమైన సంయోగము, దాని నిమిత్తమును చెప్పి హానమన నేమో చెప్పుచున్నాడు.

తదభావాత్ సంయోగాభావో హానం తద్దృశేః కైవల్యమ్ 25

తదభావాత్ = అవిద్యా నాశమువలన కలుగు, సంయోగాభావః = ప్రకృతి పురుష సంయోగనాశము, హానం = హాన మనబడును, తత్ = ఆ హానమే, దృశ్యేః = జ్ఞానస్వరూపుడైన పురుషుని, కైవల్యమ్ = నిః శ్రేయసము - మోక్ష మనబడును.

పురుషుడు బద్ధుడు, ముక్తుడు నని యనబడినను స్వరూపముతో నతడు బద్ధుడుకాడు. స్వరూపముతో బద్ధుడైనచో ముక్తి యసంభవమగును. కాబట్టి యవిద్యా నిమిత్తమున దుఃఖహేతువగు బుద్ధి సంయోగమే యతనికి బంధము. సమ్యక్ జానము - వివేక ఖ్యాతి వలన - నవిద్య తొలగగా అవిద్యచే నేర్పడిన బుద్ధి సంయోగమును తొలగును. బుద్ధి సంబంధము తొలగుటయే మోక్షము. ఇంతకుమించి మోక్షమున పురుష స్వరూపమునందు కలుగు మార్పు ఒండేమియు నుండదు. సంయోగ నివృత్తియే దుఃఖనివృత్తి. దుఃఖనివృత్తియే బ్రహ్మానందానుభవము. కాబట్టి సంయోగము నశించుటయే హాన మనియు, ఆ హానమే కైవల్యమనియు సూత్రమున చెప్పబడినదని భావము.

అవ॥ హాన ప్రాప్తికి నుపాయమే మన:

వివేకఖ్యాతి రవిప్లవా హానోపాయః 26

అవిప్లవా = నిర్మలమైన, వివేకఖ్యాతిః = ప్రకృతి పురుషు లత్యంత భిన్నులను వివేకము, హనోపాయః = కైవల్యమున కుపాయము.

వాసనతో కూడిన మిథ్యాజ్ఞాన మనెడి కాలుష్యము విప్లవ మనబడును. ఇట్టి కాలుష్యము - మాలిన్యము - లేని ఖ్యాతి అవిప్లవ ఖ్యాతి యగును.

ఆచార్యోపదేశమువలన వివేకము నెఱిగి, మననము ద్వారమున దానిని

స్థిరపఱచుకొని, దీర్ఘకాలమువఱకు నిరంతరము శ్రద్ధతో సేవించుటవలన నేర్పడిన భావనా ప్రకర్షము వలన నుత్పన్నమైన ప్రత్యక్షాత్మకమగు సమాధిప్రజ్ఞ – ఆధ్యాత్మ ప్రసాదము – వివేకఖ్యాతి వాసనాసహిత మిథ్యాజ్ఞానమునకు దగ్ధబీజభావము కల్పించి నిర్విప్లవమై కైవల్యప్రాప్తి కుపాయమగునని భావము. వివేకఖ్యాతి వలన మిథ్యాజ్ఞానము నశించును. అటుపై ప్రకృతి పురుష సంయోగము నశించును. అందువలన దుఃఖత్రయ విఘాత మనెడి కైవల్యా మొదవును.

తస్య సప్తధా ప్రాంతభూమిః ప్రజ్ఞా **27**

తస్య = వివేక ఖ్యాతియందు నిష్ఠగల యోగికి, సప్తధా = ఏడువిధములయిన, ప్రాంతభూమిః = ప్రాంత భూములుగల, ప్రజ్ఞా = బుద్ధి కలుగును.

వివేకఖ్యాతి కలిగిన యోగికి తామస జ్ఞానములు కలుగక యతని వివేకఖ్యాతి నిర్విప్లవమగును. అట్టివాడే ధర్మమేఘయోగి యనబడును. అతనికి సప్త విధములయిన ప్రజ్ఞ యేర్పడును. ఆ ప్రజ్ఞ జిజ్ఞాస, జిహాస, ప్రేప్స, చికీర్ష శోకము, భయము, వికల్పము నను నేడును తొలగిపోవుటయే ఫలముగా గలిగియుండును. అందు (1). హేయమననేమో తెలిసినది, హేయమున తెలిసికొనదగిన యంశ మొండులేదు అను జ్ఞానము కలుగుటచే జిజ్ఞాస యుండదు, (2). హేయమునకు కారణములైన అవిద్యాది పంచక్లేశములు త్యజింపబడినవి. వీనిలో నిక త్యజింప దగినది లేదు అను జిహాస తొలగును, (3). హానము – కైవల్యము ప్రాప్తించినది ప్రాప్తవ్యమొకింతయు నికలేదు అను ప్రేప్స – ప్రాప్తి కోరిక యుండదు. (4) వివేకఖ్యాతి రూపమగు హానోపాయము లభించినది. ఇక సంపాదింప వలసినది లేదు అను చికీర్ష – కర్తవ్యేచ్ఛ తొలగిపోవును. ఈ నాలుగు విధములయిన ప్రజ్ఞయు కర్తవ్య సమాప్తి రూపమగుటచే కార్యవిముక్తి నామకప్రజ్ఞ యనబడును, (5). నా బుద్ధి సత్త్వము కృతార్థమైనది (6). బుద్ధి రూపమున పరిణమించిన గుణములును పర్వత శిఖరమునుండి పడిన రాళ్లవలె స్థానరహితములై స్వకారణమైన ప్రకృతియందు లీనమై బుద్ధిసత్త్వముతోబాటు విలయమొందును. ఇయ్యవి మరల నుత్పన్నము కావు (7) త్రిగుణాతీతుడై స్వరూపమాత్రమున స్థితిగల కేవల పురుషుడు పరమాత్మ సాక్షాత్కారము నొందును అను నీ మూడును చిత్తవిముక్తి

రూపములగుటచే చిత్తవిముక్తి నామకప్రజ్ఞ యనిపించుకొనును. ఇట్లు కార్యవిముక్తి సంజ్ఞగల ప్రజ్ఞయు, చిత్తవిముక్తి సంజ్ఞగల ప్రజ్ఞయు కలిసి సప్తవిధప్రజ్ఞగా వ్యవహరింపబడునని భావము. భూములన నవస్థలు; ప్రాంతభూము లన అవసానముగల యవస్థలని భావము.

ఉపర్యుక్త సప్త విధప్రాంతభూమి ప్రజ్ఞగల పురుషుడు నిర్వికల్పుడు, జీవన్ముక్తుడు - కుశలుడు నని చెప్పబడును.

అవ॥ వివేకఖ్యాతి కలుగుట కనుష్ఠింపవలసిన దేమన:

యోగాంగానుష్ఠానా దశుద్ధిక్షయే జ్ఞాన దీప్తి రావివేకఖ్యాతేః 28

యోగాంగానుష్ఠానాత్ = ముందు సూత్రమున చెప్పబడు యోగసాధనములను సరిగా సంపాదించినందువలన, అశుద్ధిక్షయే = అవిద్యా రూపమైన అశుద్ధి నశింపగా, ఆ వివేకఖ్యాతేః = వివేకజ్ఞానపర్యంతమైన, జ్ఞానదీప్తిః = సమ్యక్ జ్ఞానము ప్రకాశించును.

యోగాంగములను సాధించిన కొలది యశుద్ధి - అవిద్య - క్షీణించును.అవిద్య క్షయించినకొలది సమ్యక్ జ్ఞానము వర్థిల్లును. వివేకఖ్యాతి కలుగునప్పటికి జ్ఞానప్రకాశము వర్థిల్లును. కాబట్టి సాంగయోగానుష్ఠానమే వివేకఖ్యాతిని కలిగింపగలదని భావము. గొడ్డలి ఖండింపదగిన కాష్ఠమును ఖండించి వేఱు చేయునట్లు యోగాంగానుష్ఠానము అశుద్ధిని వేఱుచేయును. ధర్మము సుఖమును ప్రాప్తింపజేయునట్లు వివేకఖ్యాతికి యోగాంగానుష్ఠానము ప్రాప్తి కారణము.

అవ॥ ఆ యోగాంగము లెవ్వి: మఱియు నెన్ని యన :

యమ నియ మాసన ప్రాణాయామ ప్రత్యాహార
ధారణా ధ్యాన సమాధయోஉష్టావంగాని 29

యమ.....ధయః = యమములు, నియమములు, ఆసనము, ప్రాణాయామము, ప్రత్యాహారము, ధారణ, ధ్యానము, సమాధి అను అష్టౌ = ఎనిమిది, అంగాని = యోగమున కుపాయములు.

వీని లక్షణాదులు ముందుసూత్రములందు వర్ణింపబడును. సమాధి పాదమున చెప్పబడిన అభ్యాసాదులు నీ యుపాయములందే చేరిపోవును. అందు అభ్యాసము సమాధియందును, వైరాగ్యము సంతోషమునందును, శ్రద్ధ, వీర్యము మున్నగునవి నియమాంతర్గత తపః స్వాధ్యాయాదులందును, మైత్రీ,

కరుణాదులు ధారణాదులందును చేరునని గ్రహింపవలయును.

అవ॥ యమములు :

అహింసా సత్య మస్తేయ బ్రహ్మచ ర్యాపరిగ్రహా యమాః 30

అహింసా = మనో వాక్కాయములతో నెల్లపుడు నే ప్రాణికి పీడ కలిగింపకుండుట, సత్యమ్ = చెప్పదలచినపుడు (త్రికరణశుద్ధిగా) చూచినది చూచినట్లు, విన్నది వినినట్లు, ఊహించినది ఊహించినట్లు చెప్పుట, ఆలోచించుటయు, అస్తేయమ్ = సర్వదా పరద్రవ్యము నపేక్షింపకుండుట, బ్రహ్మచర్యమ్ = గుప్తేంద్రియమైన ఉపస్థయొక్క సంయమము, అపరిగ్రహాః = దేహయాత్రకు కావలసినవానికి మించి భోగసాధనములను స్వీకరింపకుండుట అను నీ యైదును, యమాః = యమములు.

అహింస, సత్యము, అస్తేయము, బ్రహ్మచర్యము, అపరిగ్రహము నను నీ యైదును మనస్సుతోపాటు ఇంద్రియములను విషయములనుండి యమింప – ఉపరమింప జేయును కాబట్టి యమము లనబడును.

ఇందు అహింస ముఖ్యము. మిగిలిన సత్యము మున్నగునవన్నియు నా యహింసాశుద్ధికొఱకే యనుష్ఠింపవలయును. సత్యాదుల ననుష్ఠింపకున్న నహింసావ్రతము మలినమగును. అవదాతము కానేరదు. ఆగమికులు నిట్లేయనిరి.

'స ఖల్వయం బ్రాహ్మణో యథా యథా వ్రతాని బహూని సమాదిత్సతే తథాతథా ప్రమాదకృత్యేభ్యో హింసానిదానేభ్యో నివర్తమాన స్తామే వావదాత రూపామ్ అహింసాం కరోతి'

సత్యాది వ్రతముల నాచరించిన కొలది మానవుడు ప్రమాదకృత హింసా కారణములనుండి తొలగి యహింసను శుద్ధము చేయునని భావము.

తనకు తెలిసిన దానిని ఇతరులకు దెలుపదలచి ప్రయోగించు వాక్యము అస్పష్టముగా నుండరాదు. అనగా నా వాక్కు వలన గలుగు జ్ఞానము వంచితముగానీ, భ్రాంతముగానీ యుండరాదు. వాక్కు సర్వభూతోపకారకము కావలయునుకాని భూతోపఘాతము కొఱకు గారాదు. ఇట్లు ప్రయుక్తమయ్యు వాక్కు భూతోపఘాతము – భూతహాని – కొఱకగునేని అది సత్యముకాదు. పాపమేయగును. పుణ్యమువలె తోచును. కాని యది పుణ్యాభాసము. దాని

వలన కష్టము సంభవించును. కాబట్టి పరీక్షించి సర్వభూత హితమగు సత్యము పలుకవలయునని వ్యాసమహర్షి

అవ॥ ఇందు యోగులచే గ్రహింపదగు విశేషము :

జాతి దేశ కాల సమయావ సచ్ఛిన్నాః
సార్వభౌమా మహావ్రతమ్ 31

పూర్వసూత్రమున జెప్పబడిన యమములు, జాతి...చ్ఛిన్నాః = జాతి, దేశ, కాల, సమయములచే సంకుచితము కాని పక్షమున, సార్వభౌమాః = పై జెప్పిన జాత్యాది స్థానములలో నెక్కడను ఖండితములు కానివై, మహావ్రతమ్ = మహావ్రతమనబడును.

జాతిసంకుచితము : కొందరు మత్స్యజాతి ప్రాణులను హింసింతురు. మఱికొందరు మేక, లేడి మున్నగు జాతికి చెందిన ప్రాణులను హింసించి భక్షింతురు. అట్టివారు 'మత్స్యములను తక్క వేనిని హింహింపన'నియు, 'మేకలనో', లేళ్లనో తక్క మఱివేనిని హింసింపన'నియు నని యట్లు వర్తించుట జాత్యవచ్ఛిన్న హింస యనబడును. అట్టిది మహావ్రతము కాజాలదు.

దేశసంకుచితము :- 'కురుక్షేత్రమున ప్రాణహింస చేయను' 'కాశియందు ప్రాణిహింస చేయను'. అని కొన్ని ప్రదేశములలో హింసను వర్ణించుట.

కాలసంకుచితము :- 'ఏకాదశినాడు ప్రాణి హింసను చేయను'. 'పూర్ణిమనాడు హింసింపను' అనుట

సమయ సంకుచితము :- సమయమున ప్రతిజ్ఞ లేక సంకేతము. ఇతరుల కొఱకు హింసింతును కాని నా కొఱకు హింసింపననియో 'ఇతరులు హింసింపుమనియు హింసింతును లేకున్న హింసింపను' అనియో ప్రతిజ్ఞచేసి హింస నుండి విరమించుట.

ఇట్టి యపవాదములు లేక యేప్రాణిని నెన్నడు నెక్కడ నే విధముగను హింసింపకుండుట మహావ్రతమగును. ఇట్లే సత్యాదులును పాటింపవలయును. యోగి యిట్టి వ్రతములనే యాచరింపవలయునని భావము.

అవ॥ ఇక నియమములు :

శౌచ సంతోష తపః స్వాధ్యా యేశ్వర
ప్రణిధానాని నియమాః 32

శౌచ...నాని = శౌచము, సంతోషము, తపస్సు, స్వాధ్యాయము, ఈశ్వరప్రణిధానము నను నైదును, నియమాః = నియయములు, శౌచము = శుద్ధి. ఇది రెండు విధములు, బాహ్యము – అభ్యంతరము, మృత్తిక, జలము మున్నగువానితో శరీరమును, సాత్వికాహారాదుల భక్షణమువలన నుదరమును శుద్ధిచేసికొనుట బాహ్యమనబడును. మైత్రి, కరుణ మున్నగువాని ద్వారమున చిత్తములయిన రాగద్వేషములను పోగొట్టుకొనుట అభ్యంతరశుచి యనబడును.

సంతోషము :– జీవనయాత్రకు కావలసిన పరికరములకు మించి సాధనసామగ్రిని సంపాదింపకుండుట, ప్రాప్తించిన సాధనములతో తృప్తిపడవలయును. సంగ్రహేచ్ఛ యుండరాదని భావము.

తపస్సు :– శీతోష్ణములు, మానావమానములు, ఆకలిదప్పులు, మున్నగు ద్వంద్వములను సహించుట హితము మితము నైన భోజనము చేయుట.

స్వాధ్యాయము :– పవిత్రములైన ప్రణవాదులను జపించుట, మోక్షశాస్త్రములగు వేదోపనిషదాదులను పఠించుట

ఈశ్వర ప్రణిధానము :– పరమగురువైన పరమేశ్వరునందు సర్వకర్మల నర్పించి కర్మఫలమును త్యజించుట.

ఇయ్యవి తప్పక చేయదగినవని నియమింపబడుట – విధింపబడుట చేత నియమము లనబడుచున్నవి.

అవ॥ శ్రేయాంసి బహువిఘ్నాని మంచికెన్నో యాటంకములు అను సామెత ననుసరించి యమనియమాదుల నాచరింపబూనినపుడు హింసాదులచే బాధ యుపస్థితమైనచో చేయవలసిన దేమన:

వితర్కబాధనే ప్రతిపక్షభావనమ్ **33**

హింసాదులు వితర్కము లనబడును. యమనియమములను పాటించు యోగికి వితర్కబాధనే = హింసాదుల వలన విఘ్న ముపస్థితమైనచో, ప్రతి పక్షభావనమ్ = ప్రతిపక్షమును భావింపవలయును.

యమ నియమములను పాటించు యోగికి అపకారిని హింసింతును, అనృతము పలుకుదును, పరుల ధనము నపహరింతును, పరదారల నభిగ మింతును శుద్ధిని విడుతును అను నిట్టి తలంపులు కలిగి బాధించుచో వానికి విపరీతమైన ప్రతిపక్షభావనములు చేయవలయును. ఘోరమైన సంసారాగ్ని యందు తపించుచు సర్వభూతముల కభయమిచ్చు యోగధర్మము

నా(శయించితిని. దుఃఖఫలకములైన హింసామిథ్యా భాషణాదులను త్యజించి సుఖఫలకములయిన అహింసాది యమనియమముల నా(శయించితిని, అట్టి నేను, (క్కినకూటి కాసపడు కుక్కవలె హింసాది వితర్కములను త్యజించి మరల (గహించుటచే నీవృత్తము కలవాడనగుదును. అయ్యది నాకు తగదు అని యిట్లు భావించుట (పతిపక్షభావన మనబడును.

అవ॥ ఆ వితర్కము లెయ్యవి? వానివిధ మెట్టిది? వాని ధర్మమేమి? వానికి కారణము లేమి? వానిఫలము లెయ్యవి? (పతిపక్షభావన మెట్టిది అన:

వితర్కా హింసాదయః కృతకారి తామమోదితా
లోభ (క్రోధ మోహ పూర్వకా మృదు మధ్యాధి
మా(త్రా దుఃఖాజ్ఞానానంతఫలా ఇతి (పతిపక్ష భావనమ్ 34

హింసాదయః = ఏ యనృతాదులకుముందు హింస పేర్కొనబడునో అట్టి హింసాదులు, వితర్కాః = వితర్కములనబడి, దుఃఖాజ్ఞానానంతఫలాః = అనంతమైన దుఃఖము; అజ్ఞానము, ఫలముగాగలవి; ఇతి = అవి, (పతిపక్షభావనమ్ = (పతిపక్షభావనము చేయవలయును. మఱియు నవి యెట్టివన, కృతాకారితాను మోదితాః = స్వయముగా చేసినవి కృతములు, ఇతరుల (పేరణచేత చేసినవి కారితములు, మేలు మేలుఅని యితరులచే ననుమోదింపబడినవి యనుమోదితములు మఱియు నెట్టివన, లోభ(క్రోధ మోహపూర్వకాః = లోభము, (క్రోధము, మోహముచే చేయబడునవి. ఇంకను నెట్టివియన, మృదుమధ్యాధిమా(త్రాః = లోభాదులలోగల మృదుమధ్యాధి మా(త్రభేదములచే నయ్యవి యొక్కటొక్కటి తొమ్మిది విధములగును. ఇట్లు కృతాకారితాది భేదములచే హింసాదులు ముప్విధములయ్యు లోభాది భేదములచే తొమ్మిది విధములగును. ఆ లోభాదులు మృద్వాది భేదములచే నొక్కటొక్కటి మరల తొమ్మిది విధములయి మొత్తము ఎనుబది యొక్క విధములగును. ఇట్లు వితర్కములు అనంతదుఃఖము, ననంతమైన యజ్ఞానమును నుదయింపజేయును. (పతిపక్షభావన మొనరింపవలయును.

కృతము, కారితము అనుమోదితము నని హింస ముప్విధములు, మరల నయ్యది మాంసచర్మాదులందలి లోభము చేతను, తన కపకార మొనరించెనను (క్రోధముచేతను, గీని నిట్లు హింసించినందున ధర్మము కలుగగలదను మోహము చేతను చేయబడి తొమ్మిది విధములగును. ఆ

లోభక్రోధ మోహములలోగల మృదు – మధ్య – అధిమాత్రభేదములచే నిరువది యేడు విధములగును. అందునను తీవ్రతలోగల మృదు –మధ్య – అది మాత్రభేదములచే మరల ముప్విధములై యెనుబది యొక్క విధములగును. ఇట్లే అసత్యభాషణాదులు నూహింపవలయును.

యమనియమపరుడైన యోగి హింసాది వితర్కములు తన నడ్డగించునపుడు ఇయ్యవి దుఃఖమును కలిగించునవి కాబట్టి యనిష్టములని విపక్షముగా భావించినచో వానియెడ నతనికి ద్వేషము కలుగును. అందువలన వానినుండి విరతుడగును. విఘ్నములు తొలగును. యమనియమముల నిట్లు నిరాటంకముగా నాచరించి సఫలుడగును. చిత్తము నిర్మలమగును. కైవల్యము సిద్ధింపగలదు. కాబట్టి ఆ యా సమయములందు యోగి ప్రయత్నపూర్వకముగా విపక్షభావన మొనరింపవలయునని భావము.

అవ॥ యమనియమములు పాలించు యోగికి అవి సిద్ధించినట్లు తెలిసికొనుటకు చిహ్నము లెయ్యవి యన:

అహింసా ప్రతిష్ఠాయాం తత్సన్నిధౌ వైరత్యాగః 35

అహింసాప్రతిష్ఠాయాం = అహింస సిద్ధించిన, తత్సన్నిధౌ = యోగి సమీపమున, వైరత్యాగః = సదావిరోధులైన, అహి నకులాదుల వైరముండదు.

విరోధస్వభావముగల జంతువులు సైతము అహింసను సాధించిన యోగి సమీపమున తమ పారస్పరిక వైరమును విడుచును. ఒండొరులను హింసంపనేరవని భావము.

సత్య ప్రతిష్ఠాయాం క్రియాఫలాశ్రయత్వమ్ 36

సత్యప్రతిష్ఠాయాం = సత్యము సిద్ధించిన, యోగివాక్కు, క్రియాఫలాశ్రయత్వమ్ = ధర్మాధర్మములనెడి క్రియకు, సుఖదుఃఖములనెడి ఫలమునకు నాశ్రయమగును.

సత్యనిష్ఠగల యోగివాక్కు అమోఘమగును. ధార్మికుడ వగుమనిన పాపియు ధార్మికుడగును. సుఖపడుము అనిన దుఃఖితుడును సుఖియగునని భావము.

అస్తేయ ప్రతిష్ఠాయాం సర్వరత్నోపస్థానమ్ 37

అస్తేయప్రతిష్ఠాయాం = అస్తేయము సిద్ధించిన యోగికి, సర్వరత్నోపస్థానమ్ = సంకల్పమాత్రమున సర్వరత్నములు చేకూరును.

బ్రహ్మచర్య ప్రతిష్ఠాయాం వీర్యలాభః **38**

బ్రహ్మచర్య ప్రతిష్ఠాయా = బ్రహ్మచర్యముసిద్ధించిన యోగికి, వీర్యలాభః = మిక్కిలి సామర్థ్యము కలుగును.

బ్రహ్మచర్యము సిద్ధించిన యోగికి అణిమాద్యష్ట గుణములు ప్రాప్తించును. తారము, సుతారము, తారతారము, రమ్యకము, సదాముదితము, ప్రమోదము, ప్రముదితము, ప్రమోదమానము నను సిద్ధులును గలవాడై యోగి తన శిష్యులకు యోగవిషయక జ్ఞానము కలుగజేయగలడు. మృత్యువును జయింపగలడు.

బ్రహ్మచర్యేణ తపసా దేవా మృత్యు ముపాఘ్నత
ఇంద్రోహ బ్రహ్మచర్యేణ దేవేభ్యః స్వరారభత

(అథ. 11.3.5.19)

దేవాః = ఇంద్రియములు, బ్రహ్మచర్యేణ తపసా = బ్రహ్మచర్యమనెడి తపస్సుతో, మృత్యుమ్ = విషయ గ్రహణశక్తిని నశింపజేయు రోగజాతమును, ఉపాఘ్నత = నశింపజేసినవి, ఇంద్రః = జీవాత్మ, బ్రహ్మచర్యేణ = బ్రహ్మచర్యముతో, దేవేభ్యః = ఇంద్రియముల ద్వారమున, దేహమును, స్వః = సుఖమయము, ఆరభత = చేసెను.

అపరిగ్రహస్థైర్యే జన్మకథంతాసంబోధః **39**

అపరిగ్రహస్థైర్యే = అపరిగ్రహమునందు స్థిరత యేర్పడిన యోగికి, జన్మకథంతాసంబోధః = జన్మముయొక్క కింప్రకారత (విధానము) బోధపడును.

అపూర్వములైన దేహేంద్రియాదులతో (జ్ఞానహేతుకమగు) సంబంధము జన్మమనబడును. (కోఽహమాసమ్ః కథమహమాసమ్ః కిం స్విదిదమ్? కథంస్విదిదమ్? కేవాభవిష్యామః కథంవా భవిష్యామః?) నేనెవడను? ఎట్లయితిని? ఇది యేమి? ఇది యెట్టిది? ఎవరమగుదుము? ఎట్లగుదుము? అను నిట్టిది కథంత – కథంభావ మనబడును.

అపరిగ్రహమున స్థిరుడైన యోగి తన జన్మోదంతమును తెలియగోరిన నతనికంతయు సాక్షాత్కారము కాగలదని భావము.

శౌచాత్ స్వాంగజుగుప్సా పరై రసంసర్గః **40**

శౌచాత్ = బాహ్యశౌచము సిద్ధించిన యోగికి, స్వాంగ జుగుప్సా = తన శరీరమునందు ఘృణయేర్పడును, పరైః = ఇతరుల శరీరములతో, అసంసర్గః

= అసంబంధము కలుగును.

శరీరోత్పత్తి స్థానాదుల పర్యాలోచనవలన బాహ్యశౌచము సిద్ధించిన యోగికి తన శరీరమునందు ఘృణ (ఏవగింపు) కలుగుటయేకాక యితరుల శరీరములతో కలుగు సంబంధము (ఏకాంతవాసాదులవలన) బొత్తిగా గిట్టదు. ఇందువలన దేహధ్యానము తొలగునని భావము.

అవ॥ బాహ్యశౌచముతోబాటు అభ్యంతర శౌచసిద్ధివలన కలుగు విశేషము లిందు తెలుపుచున్నాడు.

సత్వశుద్ధి సౌమనస్యైకాగ్ర్యేంద్రియ
జయాత్మదర్శన యోగ్యత్వాని చ **41**

శౌచసిద్ధివలన యోగికి, సత్వ... యోగ్యత్వాని = బుద్ధిసత్త్వము శుద్ధమగును, సౌమనస్యము, ఏకాగ్రత, ఇంద్రియజయము, ఆత్మదర్శన యోగ్యత యనునివి క్రమముగా కలుగును.

మైత్రి, కరుణ మున్నగువాని భావనవలన రాగాదులయిన చిత్తమలములు క్షాళితములుకాగా బుద్ధిసత్త్వము నిర్మలమగును. అటుపై సత్వగుణోత్కర్షమువలన సౌమనస్యము – స్వచ్ఛత యేర్పడును. అందువలన నియత విషయమున ఏకాగ్రత యేర్పడును. దానివలన బాహ్యేంద్రియములు మనస్సున కధీనములై యుండునవి కాబట్టి యవి కట్టుపడును. అటుపై పురుషఖ్యాతి కలిగి ఆత్మదర్శన యోగ్యత కలుగునని భావము.

సంతోషా దనుత్తమ సుఖలాభః **42**

సంతోషాత్ = సంతుష్టచిత్తుడైన యోగికి, అనుత్తమ సుఖలాభః = మిక్కిలి సుఖప్రాప్తి కలుగును.

'సంతోషం పరమాస్థాయ సుఖార్థీ సంయతో భవేత్
సంతోషమూలం హి సుఖం దుఃఖమూలం విపర్యయః' (మ4.12)

సుఖార్థి పరమసంతోషము కలవాడై సంయతుడు కావలయును. సుఖము సంతోషమూలకము. దుఃఖము అసంతోషమున కలుగునని మనువు. కాబట్టి తప్పక యోగి సంతోషి కావలయునని యుపదేశము.

కాయేంద్రియసిద్ధి రశుద్ధిక్షయాత్ తపసః **43**

తపసః = తపస్సు సిద్ధించిన యోగికి, అశుద్ధిక్షయాత్ = పాపక్షయము వలన, కాయేంద్రియసిద్ధిః = శరీరసంపద, ప్రతిభ మున్నగు నింద్రియసిద్ధి

కలుగును.

కాయసిద్ధియన అణిమాది సిద్ధులనియు, ఇంద్రియసిద్ధియన దూరశ్రవణాదులనియు వ్యాసమహర్షి భాష్యము.

స్వాధ్యాయా దిష్టదేవతాసంప్రయోగః 44

స్వాధ్యాయాత్ = స్వాధ్యాయము - ప్రణవజపాదులు - సిద్ధించిన యోగికి, ఇష్టదేవతాసంప్రయోగః = అభీష్టులైన దివ్యగుణులగు దేవతల ఋషుల -సిద్ధుల దర్శనము లభించును.

స్వాధ్యాయశీలుడైన యోగికి సిద్ధులు దర్శనమిత్తురు. అతని కార్యమున సాహాయ్య మొనర్తురు.

సమాధిసిద్ధిరీశ్వర ప్రణిధానాత్ 45

ఈశ్వర ప్రణిధానాత్ = ఈశ్వరప్రణిధానము సిద్ధించిన యోగికి సమాధిసిద్ధిః = సంప్రజ్ఞాత సమాధి సిద్ధింపగలదు.

అవ॥ ఇట్లు సిద్ధిని తెలుపు చిహ్నములతోబాటు యమనియమములను వర్ణించి తరువాతిదియైన ఆసనమన నేమో చెప్పుచున్నాడు.

స్థిరసుఖ మాసనమ్ 46.

స్థిరసుఖమ్ = నిశ్చలమై సుఖము కలిగించునది, ఆసనమ్ = ఆసనమనబడును.

(అస్యతేఽత్ర నా అనేన వా ఇత్యాసనమ్) ఆసనము బాహ్యము, శారీరము నని ద్వివిధము. అందు చైలాజినకుశోత్తర మనునది బాహ్యము. యోగి తన యభ్యాసము నిమిత్తమొకచో కూర్చుండుటకై సమప్రదేశము దర్భాసన మొండుపఱచి దానిపై మృగచర్మమో లేక యున్ని వస్త్రమో వేసి యటుపై నొకగుడ్డ పఱచి యాసన మేర్పఱచుకొనును. ఇట్టిది బాహ్యాసనము. యోగము నభ్యసించుటకై దానిపై సిద్ధాసనము, పద్మాసనము, భద్రాసనము, వీరాసనము నని చెప్పబడు కూర్చుండు పద్ధతులు శారీరములు - శరీరమునకు సంబంధించిన ఆసనము లనబడును. అందెట్లు కూర్చుండిన స్థిరతయు, సుఖము నేర్పడునో యదియే యోగమున కుపకరించు ఆసనమని గ్రహింపవలయును.

అవ॥ ఈ యాసన మెట్లు సిద్ధించు ననః

ప్రయత్నశైథిల్యానంత సమాపత్తిభ్యామ్ 47

ప్రయత్న... భ్యామ్ = ప్రయత్న శిథిలత - ప్రయత్నోపరతి -

చేష్టాభావము వలనను, అయత్నసిద్ధములైన ఆసనములుగల సర్పాదిప్రాణి జాతమును జూచి వాని ననుకరించుటచేతను ఆసనము సిద్ధించును.

స్వభావసిద్ధముగా నుండు శారీరకచేష్ట ప్రయత్నమనబడును. అట్టి ప్రయత్నము వలన శరీరమున కదలిక కలుగును. అది లేకున్న శరీరము స్థిరపడగలదు. పశువులు, పక్షులు, సరీసృపాదులు నేర్వకయే ఆసనసిద్ధి కలవై యున్నవి. వానిని చూచి యట్లనుకరించుటచేతను ఆసనము సిద్ధింపగలదని భావము.

అవ।। ఆసనము సిద్ధించినదని తెలుసుకొనుటెట్లన:

తతో ద్వంద్వానభిఘాతః **48**

తతః = ఆసనము సిద్ధించిన, ద్వంద్వానభిఘాతః = శీతోష్ణాది ద్వంద్వముల వలన బాధ కలుగదు.

ఆసనసిద్ధి యేర్పడిన యోగికి శీతోష్ణాది ద్వంద్వముల వలన బాధ కలుగనేరదని భావము.

అవ।। తరువాత ప్రాణాయామము:

తస్మిన్‌పతి శ్వాసప్రశ్వాసయో ర్గతివిచ్ఛేదః ప్రాణాయామః **49**

తస్మిన్‌పతి = ఆసనసిద్ధి కలిగిన మీదట, శ్వాసప్రశ్వాసయోః = బాహ్య వాయువును లోపలికి తీసికొనుట శ్వాసము, కోష్ఠమునందలి వాయువును బయటికి విడుచుట ప్రశ్వాసము. ఇట్టి శ్వాసప్రశ్వాసముల – ఉచ్ఛ్వాస నిః శ్వాసముల యొక్క, గతివిచ్ఛేదః = స్వాభావికగతి విరోధము, ప్రాణాయామః = ప్రాణాయామ మనబడును.

రేచకము, పూరకము, కుంభకము, కేవల కుంభకమునని ప్రాణాయామము నాలుగు విధములు. కుంభకమునందు, కేవల కుంభకమునందు శ్వాసప్రశ్వాసము లుండవు కాబట్టి రెండే నిజమైన ప్రాణాయామము లనవచ్చును. కాని, రేచక ప్రాణాయామమున శ్వాసముండదు; ప్రశ్వాస ముండును. పూరక ప్రాణాయామమున ప్రశ్వాసముండదు; శ్వాసము మాత్రముండును. కాబట్టి యొకటి యున్నను రెండుండవు గనుక యొకవిధమగు గతివిచ్ఛేద ముండుటచేత ననియు ప్రాణాయామము లనదగును.

శ్వాస ప్రశ్వాసముల గతివిచ్ఛేదము ప్రాణాయామమునకు లక్షణము. ప్రాణాయామము లక్ష్యము.

అవ॥ ఇట్లు సామాన్యముగ లక్షణము చెప్పి విశేష లక్షణము నిట వర్ణించుచున్నాడు.

బాహ్యాభ్యంతర స్తంభవృత్తి ర్దేశకాల సంఖ్యాభిః
పరిదృష్టో దీర్ఘ సూక్ష్మః 50

ఆ ప్రాణాయామము, బాహ్యాభ్యంతర స్తంభవృత్తిః = బాహ్యావృత్తి కలది, అభ్యంతరవృత్తి కలది, స్తంభవృత్తి కలదియని ముప్విధములు. ఈ ముప్విధములైన ప్రాణాయామమును, దేశకాల సంఖ్యాభిః = దేశకాల సంఖ్యలతో, పరిదృష్టః = చక్కగా తెలియబడినదై, దీర్ఘసూక్ష్మః = దీర్ఘము, సూక్ష్మము నగును.

(1). లోపలి వాయువును బయటికి తీసి యట స్తంభింపజేయుట బాహ్యావృత్తి ప్రాణాయామమగును. ప్రశ్వాసపూర్వక గత్యభావముగల ప్రాణాయామమని భావము. ఇదియే రేచక ప్రాణాయామము.

(2). శ్వాసపూర్వక గత్యభావాత్మక ప్రాణాయామము. ఇందు బాహ్య వాయువు లోపలికి తీసికొని యట స్తంభింప జేయబడును. అభ్యంతరవృత్తి లేక పూరక ప్రాణాయామ మనబడును.

(3). స్తంభవృత్తి ప్రాణాయామము. ఇందు శ్వాసప్రశ్వాసములు రెండు నుండవు. ఎక్కడి వాయువు నక్కడనే నిలుచునట్లు చేసి లోపలికి వాయువు వెలుపలికికానీ వెలుపలి వాయువు లోపలికిగాని పోకుండ చేయవలయును. బాగుగా కాలిన రాతిమీద వేయబడిన నీటిబిందువు క్రమముగా నయ్యది యన్నివైపులనుండి సంకుచించుచు చివరకు లేకుండపోవును. అట్లే శ్వాసప్రశ్వాసములగతి నొక్కమాటు నడ్డగించుటచే ప్రాణగతి సంకుచించి విరుద్ధమగును. ఇదియే స్తంభవృత్తి – కుంభక ప్రాణాయామ మనబడును. కుంభములోని జలము కదలకుండునట్లుండును. కాబట్టి కుంభకమని భావము.

ఇట్టి ప్రాణాయామము దేశకాల సంఖ్యలతో కూడి దీనికింత ప్రదేశము విషయము, దీనికిన్ని క్షణముల స్థిరత యనియు, ఇన్ని శ్వాసప్రశ్వాసములతో ప్రథమ ఉద్ఘాతము ఇన్ని శ్వాసప్రశ్వాసములతో ద్వితీయ ఉద్ఘాతము, ఇన్నిటితోతృతీయ ఉద్ఘాతము ననియు, ఇది మృదువు, ఇది మధ్యము, ఇది తీవ్రము ననియు తెలియనగును.

దేశపరిమితి :– సాధకుడు రేచించునపుడు నాసికాగ్రమునకు ఎదురుగా నుండు లొడితెడో లేక జేనెడో లేక మూరెడో పరిమితి దూరముగల బాహ్య

ప్రదేశము రేచకమునకు విషయమగును. నాసిక కెదురుగా నుంచబడిన చిన్న దూదిపింజ కదలికవలన దూరపరిమితి తెలిసికొనవచ్చును. ఇట్లే పూరకమునకు శరీరమున నాపాదతల మస్తకపర్యంతము లోపలి ప్రదేశము విషయము, వాయుపూరణ సమయమున లోపల చీమలు ప్రాకునట్లు స్పర్శ కలుగుటచే నాభ్యంతర దేశపరిమితి తెలియనగును. కుంభక ప్రాణాయామమునకు లోపలి వెలుపలి ప్రదేశమంతయు విషయమగును. ఇందు పిపీలికాస్పర్శకాని, తూలికా చలనముకాని తెలియబడ కుండుటయే గుర్తు.

కాలపరిమితి :- మోకాటి చిప్పను చేతితో ముమ్మాటు బాగుగా స్పృశించియొక చిటికె వేయుట కెంతకాలము పట్టునో యంతకాలమొక మాత్రయనబడును. అట్టి పండ్రెండు మాత్రలకాలము కుంభకమునకు స్థిరత యేర్పడిన ఉద్ఘాతమనబడును. అదిప్రథమ ఉద్ఘాతము – మృదువు. ఇరువది నాలుగు మాత్రల కాలము స్థిరత కలిగిన ద్వితీయ ఉద్ఘాతము – మధ్యము. ముప్పది యాఱుమాత్రల కాలము స్థిరమయిన తృతీయ ఉద్ఘాతము – తీవ్రము అనబడును.

అవ॥ నాలుగవ ప్రాణాయామ లక్షణము :

బాహ్యాభ్యంతర విషయాక్షేపీ చతుర్థః **51**

ఈ సూత్రమునందలి విషయ శబ్దము దేశమును తెలుపును. దానింబట్టి కాలము సంఖ్యయు నిందు గ్రహింపబడును. బాహ్యాభ్యన్తర విషయాక్షేపీ = రేచకపూరకముల నపేక్షించని శ్వాసప్రశ్వాసముల గత్యభావమనెడి కేవల కుంభక ప్రాణాయామము, చతుర్థః = నాలుగవది.

పూర్వసూత్రమున చెప్పబడిన కుంభక ప్రాణాయమమునకును, ఈ కేవల కుంభక ప్రాణాయమమునకును స్వల్ప భేదమున్నది. కుంభకము శ్వాసప్రశ్వాసముల నపేక్షించును. కేవల కుంభకము శ్వాసప్రశ్వాసముల నపేక్షింపదు. దేశకాల సంఖ్యా పరిదృష్టత్వము మాత్ర ముభయత్ర సమానమే. నిద్ర, ఆలస్యము మున్నగు వృత్తులచే బాధింపబడు సాధకులు శ్వాసప్రశ్వాసముల నపేక్షించు కుంభకము నభ్యసించుట శ్రేయస్కరము. అట్టిబాధలు లేనివారు కేవల కుంభకము నభ్యసించిన చాలును.

అవ॥ ప్రాణాయామము సిద్ధించినదని తెలిసికొను టెట్లన :

తతః క్షీయతే ప్రకాశావరణమ్ 52

తతః = ప్రాణాయామము సిద్ధించిన, ప్రకాశావరణమ్ = బుద్ధిసత్వ ప్రకాశమునకు ఆవరణమైన క్లేశము, క్లేశజన్య మాలిన్యము – పాపము, క్షీయతే = దుర్బలమై తొలగిపోవును.

ప్రాణాయామము సిద్ధించినకొలది యోగికి సత్వప్రకాశ మెక్కుడగును. అవిద్యాది క్లేశములు, వానివలన కలుగు తామస వృత్తులు నశించును. అతనికి కలుగు స్వప్నాది వృత్తులును సత్వప్రకాశయములై యుండును. ఈ స్థితియే ప్రాణాయామ సిద్ధికి చిహ్నమని భావము.

ధారణాసు చ యోగ్యతా మనసః 53

మఱియు, ప్రాణాయామము సిద్ధించుట వలన ధారణాసు = ముందు చెప్పబడు ధారణలందు – చిత్తము నిలకడలందు, మనసః = చిత్తసత్త్వమునకు, యోగ్యతా = సామర్థ్యము కలుగును.

ప్రాణాయామము ద్వారమున ఆవరణము క్షీణింప బుద్ధిసత్త్వమునెట నిలిపిన నట నిలుచును. విక్షేపము కలుగదని భావము.

అవ॥ ప్రాణాయామము తరువాత ప్రత్యాహార లక్షణము :

స్వవిషయా సంప్రయోగే చిత్తస్వరూపానుకార
ఇవేంద్రియాణాం ప్రత్యాహారః 54

స్వవిష యా సంప్రయోగే = శబ్దాదులైన స్వవిషయములతో సంయోగము లేనందున కలిగిన, ఇంద్రియాణామ్ = చక్షురాదీంద్రియముల యొక్క, చిత్తస్వరూపానుకార ఇవ = చిత్తస్వరూపము ననుకరించినట్లుండు ఉనికి, ప్రత్యాహారః = ప్రత్యాహార మనబడును.

యమనియమాదుల ద్వారమున సంస్కరింపబడి చిత్తసత్త్వము విషయ దోషములను గుర్తించి విరక్తమగును. మోహము, రాగము, ద్వేషము కలిగించు శబ్దాది విషయములతో సంబద్ధముకాదు. విరుద్ధమై తత్త్వాభిముఖమగను. ఇందువలన చిత్తమునకు లోబడియుండు నింద్రియములును శబ్దాదులైన స్వస్వవిషయములతో సంబద్ధములుకాక స్వయముగానే విరుద్ధములగును. ఇట్లు చిత్తమువలెనే ఇంద్రియములును విషయములతో సంప్రయుక్తములు కాకుండుటయే ప్రత్యాహార మనబడునని భావము.

అవ॥ ప్రత్యాహారము వలన కలుగు ప్రయోజన మేమన:

తతః పరమావశ్యతేంద్రియాణామ్ **55**

తతః = ప్రత్యాహారము సిద్ధించినందువలన, ఇంద్రియాణామ్ = ఇంద్రియములయొక్క, పరమమా = ఉత్కృష్టమైన – మిక్కిలి, పశ్యతా = వశీకరణము కలుగును.

ప్రత్యాహారము సిద్ధించినచో నింద్రియములు బాగుగ జయింపబడునని భావము. ఇంద్రియ జయ విషయమున ననేక భిన్నాభిప్రాయములు కలవు. కొందఱు విషయములయిన శబ్దాదులందు అసక్తి – వ్యసన రాహిత్యము ఇంద్రియజయ మందురు. వేదవిరుద్ధముకాని విషయములను సేవించుచు, విరుద్ధములైన విషయములందు ప్రవర్తించకుండుట ఇంద్రియజయమని మఱికొందరు. శబ్దాది విషయములందు ఇంద్రియములను విషయాధీనులై కాక స్వేచ్ఛగా ప్రవర్తింపజేయుట ఇంద్రియ జయమని వేఱొక కొందరు. రాగద్వేషములు లేక సుఖదుఃఖశూన్యమైన శబ్దాదుల జ్ఞానము ఇంద్రియ జయమని ఇతరులు. చిత్తైకాగ్రతవలన చిత్తమింద్రియములతోబాటు విషయములందు ప్రవర్తింప కుండుటయే ఇంద్రియ జయమని జైగీషవ్య మహర్షి. చిత్తవిరోధమున నింద్రియములు విరుద్ధములగుటయే ఇంద్రియముల పరమ వశీకారత, జైగీషవ్య మహర్షి చెప్పిన ఇంద్రియ జయమునకే యోగులు యత్నింతురు.

సాధన పాదము

యోగదర్శనము

విభూతి పాదము

ప్రథమ ద్వితీయ పాదములలో సమాధి, దాని సాధనములు వర్ణింపబడినవి. ఇందు – తృతీయ పాదమున యోగసాధన విషయమున మందబుద్ధులకు శ్రద్ధ కలిగించుటకుగాను విభూతులు చెప్పవలసియున్నవి. ఆ విభూతులు సంయమమువలనగాని సంపాదింప వలనుపడదు. ధారణ, ధ్యానము, సమాధి యను నీ మూటి సముదాయమే సంయమము. ఇంతకు పూర్వము వర్ణించిన యమనియమాసన ప్రాణాయామ ప్రత్యాహారము లను నైదు యోగాంగములు బహిరంగ సాధనములు. ధారణాది సాధనత్రయము అంతరంగ సాధనములు. ఇందు ధారణ యననేమో వర్ణించుచున్నాడు.

దేశబంధ శ్చిత్తస్య ధారణా **1**

చిత్తస్య = బాహ్యవిషయములను విడిచి తత్త్వమున కభిముఖమైన చిత్తముయొక్క, దేశబంధః = నాభిచక్రాది స్థానములందు వృత్తరూపమున నేర్పడు సంబంధము, ధారణా = ధారణయనబడును.

యమాదుల ననుష్ఠించుటచే నిర్మలమై చిత్తసత్త్వము విషయవిముఖమై తత్త్వాభిముఖ మగును. అట్టి చిత్తము జీవేశ్వరులకు స్థానభూతములైన హృదయ పుండరీకము, మూర్ధజ్యోతి మున్నగువానియందు కానీ, దివ్యములైన ప్రాకృతిక పదార్థములందు (చంద్రసూర్యాదులందు) కానీ నిలుపబడి వాని యాకారములను పొందును. ఇట్లొకచో చిత్తము నిలువబడుట ధారణ యనబడునని భావము. అవ॥ ధ్యాన లక్షణము :

తత్ర ప్రత్యయైక తానతా ధ్యానమ్ **2**

తత్ర = చిత్తస్థితికి విషయమైన ధ్యేయవస్తువునందు, కలుగు ప్రత్యయైకతానతా = జ్ఞానప్రవాహము, ధ్యానమ్ = ధ్యానమనబడును.

ధ్యేయవస్తువునందెట చిత్తసత్త్వము నిలువబడినదో యట బుద్ధియందు ఆ ధ్యేయవస్తువునకు సంబంధించిన ప్రత్యయము – జ్ఞానము తక్క యితర వృత్తి – ప్రత్యయము కలుగక యున్నచో నట్టి చిత్తస్థితి ధ్యాన మనబడును.

అవ॥ సమాధి లక్షణము :

తదేవార్థమాత్రనిర్భాసం స్వరూప శూన్యమివ సమాధిః 3

తదేవ = ఆధ్యానవేం, అర్థమాత్ర నిర్భానం = కేవలము ధ్యేయవస్తురూపమున భాసించుచు, స్వరూపశూన్యమివ = ధ్యేయరూపము మాత్రము వ్యక్తమగుటచేత జ్ఞానరూపము - ప్రత్యయ రూపము - లేనట్లుండుట, సమాధిః = సమాధి యనబడును.

పుష్ప స్వభావావేశమున స్ఫటికమణి తన స్వరూపమును విడిచి పుష్పరూపమును పొందునట్లు ధ్యాన మభ్యసించినకొలది ప్రత్యయాత్మకమైన స్వస్వరూపమును విడిచి కేవల ధ్యేయాకారమున భాసించును. ధ్యేయవస్తు జ్ఞాన మటనుండక ధ్యేయము మాత్రము భాసించునని భావము. ఇయ్యదియే సమాధి యనబడును. చిత్తైకాగ్రత కలిగిన మీదట ధ్యాత, ధ్యానము, ధ్యేయము వేఱువేఱుగా తెలియబడుచున్నపుడు - యోగి తా నొక వస్తువును తెలిసికొనుచున్నాడని గుర్తించునపుడు - ఉండు స్థితి ధ్యానమనబడును. అట్టి ధ్యానము కేవలము ధ్యేయావభాసముగా మాఱిన సమాధి యనబడునని భావము.

అవ॥ ముందు శాస్త్రమున సులభముగా ప్రయోగింప వీలగునట్లు ధారణా ధ్యాన సమాధులకు మూటికి నొక సంజ్ఞ యేర్పఱచుచున్నాడు.

త్రయ మేకత్ర సంయమః 4

ఏకత్ర = ఒక వస్తువు విషయముగాగల, త్రయమ్ = ధారణాదిత్రయము, సంయమః = సంయమ మనబడును.

సమాన విషయముగల ధారణాధ్యాన సమాధులు సంయమ మనబడును. ఇయ్యది శాస్త్రీయ పరిభాష.

అవ॥ ఇట్టి సంయమసిద్ధివలన కలుగున దేమన:

తజ్జయాత్ ప్రజ్ఞాఽఽలోకః 5

తజ్జయాత్ = సంయమ స్థిరత వలన, ప్రజ్ఞాఽఽలోకః = సమాధి ప్రజ్ఞ నిర్మల మగును.

సంయమ స్థిరత సంపాదించిన కొలది సమాధి ప్రజ్ఞ విశదమగునని భావము.

అవ॥ ఇట్టి ఫలమును వినియోగించు స్థాన మెయ్యదియనః

తస్య భూమిషు వినియోగః 6

తస్య = పూర్వము నిర్దేశింపబడిన ఫలము గల సంయమము, భూమిషు = సంప్రజ్ఞాత యోగభూములందు, వినియోగః = విజిత భూమిని విడిచి యవిజిత భూమియందు వినియోగింపబడ వలయును.

ముందుగా స్థూల విషయమునకు సంబంధించిన సమాధి పాదమున చెప్పబడిన సవితర్క సంప్రజ్ఞాత సమాధియందు సంయమము వినియోగింప వలయును. అక్కడ విజయము లభించిన తదుపరి నిర్వితర్క సమాధియందు వినియోగింపవలయును. అట విజయము కలిగిన సూక్ష్మవిషయక సవితర్క సమాధియందును అటుపై సూక్ష్మ విషయక నిర్వితర్క సమాధియందును క్రమముగా సంయమమును వినియోగింపవలయును. ఇట్లు వినియోగింపగా నందు కుశలత యేర్పడును. ప్రజ్ఞాఽ ఽ లోకము సంపాదింప బడును.

అవ॥ యమనియమాది యోగాంగములలో ధారణా ధ్యాన సమాధులకే యోగభూములందు వినియోగ మేల చెప్పబడిన దన:

త్రయ మంతరంగం పూర్వేభ్యః 7

పూ ర్వే భ్యః = యమనియమాది పంచయోగాంగములకంటె త్రయమ్ = ధారణాది త్రయము, అంతరంగమ్ = యోగమున కంతరంగ సాధనము; కాబట్టి వీని వినియోగము చెప్పబడినది. యమాదులైదు చిత్తమాలిన్యమును దూరమొనర్చి చిత్తైకాగ్రతకు సాధనములై యోగాంగములైనను నయ్యవి భిన్నభిన్న విషయకములు. అందువలన నవి బహిరంగ సాధనములనియు, ధారణాదులు మూడును ఏక విషయకములై యోగాంగము లనబడుటచే నంతరంగము లనియు చెప్పబడునని భావము.

అవ॥ అసంప్రజ్ఞాత సమాధియందు విషయమే నుండదు. సమాన విషయత్వ మట నుండదు, కాబట్టి ధారణాదుల కట అంతరంగత్వ మెట్లు పొసగు నన:

తదపి బహిరంగం నిర్బీజస్య 8

తదపి = ధారణాది సాధనత్రయమును, నిర్బీజస్య = అసంప్రజ్ఞాత యోగమనెడి నిర్బీజసమాధికి, బహిరంగం = బహిరంగ సాధనమే.

ధారణాది సాధనత్రయము సంప్రజ్ఞాతసమాధికే అంతరంగ సాధనము, అసంప్రజ్ఞాత సమాధికి కాదని భావము.

అవ॥ 'పరిణామ త్రయ సంయమాత్' (3.16) అను సూత్రమున చెప్పబోవు విషయమున నుపయోగించు పరిణామత్రయ మన నేమో చెప్పదలచి యిట నిర్బీజసమాధి ప్రసంగవశమున నిట్టి సమాధికాలమున నేర్పడు చిత్త నిరోధ పరిణామమును చెప్పుచున్నాడు.

వ్యుత్థాన నిరోధ సంస్కారయో రభి భవప్రాదుర్భావౌ
నిరోధక్షణచిత్తాన్వయో నిరోధ పరిణామః 9

వ్యుత్థాన నిరోధ సంస్కారయోః = సంప్రజ్ఞాతము పర వైరాగ్యము ననువాని సంస్కారములయొక్క. అభిభవ ప్రాదుర్భావౌ = క్షయ, అభ్యుదయము లనువానియందు, నిరోదక్షణ చిత్తాన్వయః = ఏ క్షణమున విరోధముండునో ఆ క్షణాలు నిరోధక్షణము, అప్పుడుండు చిత్తము నిరోధక్షణ చిత్తము, ఆశ్రయరూపమున నిట్టి చిత్తము యొక్క సంబంధము, నిరోధ పరిణామః = నిరోధకాలమునకు సంబంధించిన దగుటచే నిరోధమను నామముగల ధర్మపరిణామ మనబడును.

ఈ సూత్రమున గల వ్యుత్థాన శబ్దమునకు సంప్రజ్ఞాతమని యర్థము వ్రాయబడినది. అసంప్రజ్ఞాతముకంటె సంప్రజ్ఞాతము వ్యుత్థానమగుటయే యిందులకు కారణము. ఇట్లే నిరోధమన పరవైరాగ్యమని యర్థము. పరవైరాగ్యముచేతనే సంప్రజ్ఞాతము నిరోధింపబడును, కాబట్టి నిరోధ మనబడినదని భావము.

అసంప్రజ్ఞాత సమాధి యుదయించుకాలమున ప్రతిక్షణము వ్యుత్థాన సంస్కారము క్షయించును. నిరోధ సంస్కారము ప్రతిక్షణము మభ్యుదయమగును. ఇట్టి సమయమున నిరూధక్షణవృత్తి చిత్తము – నిరోధ చిత్తము నిరోధాఖ్య ధర్మపరిణామమున కాశ్రయమై నిరోధ పరిణామ మనబడును. ప్రతి నిరోధక్షణమునందు నొక స్థిరచిత్తమున ధర్మముగా నన్వయించబడు వ్యుత్థాన సంస్కారముల క్షయము. నిరోధ సంస్కారముల యుదయమును నిరోధ పరిణామ మనబడునని భావము.

చిచ్ఛక్తి (ఆత్మ) తక్క మిగిలిన భావపదార్థములన్నియు క్షణ పరిణామములు – ప్రతిక్షణము మార్పు నొందునని అని యంగీకరించుట వలన ప్రతిధర్మి (భావపదార్థము) యొక్క పరిణామము ధర్మము, లక్షణము, అవస్థ యని ముప్విధముల చెప్పబడును. (1) అవస్థితమైయున్న ధర్మియందు

పూర్వధర్మము క్షయించి ధర్మాంతర ముదయించుట ధర్మపరిణామము, (2). ఉదయించిన ధర్మమునకు అనాగతము (భవిష్యత్కాలికము) అనెడి లక్షణము పోయి వర్తమాననమనెడి లక్షణము కలుగుట లక్షణపరిణామమనబడును. (3) ఇట్లు వర్తమాన లక్షణముగల ధర్మములకును ప్రతి క్షణము అవస్థాతారతమ్య మేర్పడుట అవస్థా పరిణామ మనబడును.

అవ॥ నిరోధ సంస్కార పాటవమువలన వ్యుత్థాన సంస్కారములన్నియు క్షయింపగా చిత్తస్థితి యెట్లుండు నన:

తస్య ప్రశాంత వాహితా సంస్కారాత్ 10

సంస్కారాత్ = అభ్యాస వశమున బలపడిన నిరోధ సంస్కారము వలన, తస్య = వృత్థాన సంస్కారములనెడి మలము బొత్తుగా నశించిన మీదట నేర్పడు విరుద్ధ చిత్తసత్త్వము, ప్రశాంత వాహితా = సంపూర్ణముగా వ్యుత్థాన సంస్కారములు తొలగినందున నిరుద్ధ సంస్కార రూపమున నిర్మలమై శాంతముగా నుండును.

వృత్తులను నిరోధించుటచే నేర్పడిన నిరోధ సంస్కారము అభ్యాస వశమున బలపడి సర్వథా వ్యుత్థాన సంస్కారములను నశింపజేయును. అందుచే చిత్తము నిర్మలమై కేవలము నిరోధమనెడి సంస్కార రూపమున మిగిలి శాంతముగ నుండునని భావము. ఇందు వర్తమాన లక్షణముగల నిరోధ సంస్కారముల యభివృద్ధిని తెలిపి అవస్థా పరిణామము బోధింపబడినదని గ్రహింప వలయును.

అవ॥ సంప్రజ్ఞాతావస్థయందు చిత్తమున నెట్టి పరిణామము కలుగు నన:

సర్వార్థ తైకాగ్రతయోః క్షయోదయౌ
చిత్తస్య సమాధి పరిణామః 11

సర్వార్థతైకాగ్రతయోః = విక్షేపము, ఏకాగ్రత అనువాని, క్షయోదయౌ = క్షయము, ఉదయమును, చిత్తస్య = సమాధి చిత్తముయొక్క, సమాధి పరిణామః = సమాధి పరిణామ మనబడును.

విక్షేపనాశము, ఏకాగ్రత యుదయము నను నీ యుభయ ధర్మములతోను సమాధి క్షణచిత్తము ధర్మిగా నన్వయించును. ఈ సూత్రమునందలి సర్వార్థతకు నానార్థములను తెలిసికొనుట యని యర్థము. కాబట్టి విక్షేపమని వ్రాయబడినది.

సమాధి కాలమున ప్రతి క్షణము నందును స్థిర చిత్తమున ధర్మముగా

నన్వయింపబడు సర్వార్థత (విక్షేపము) యొక్క క్షయము ఏకాగ్రతయొక్క యుదయము నను నీ యుభయమును ధర్మియైన చిత్తము యొక్క సమాధి పరిణామ మని భావము.

అవ॥ అభ్యాస బలమున విక్షేపము నశించి సమాహితమైన చిత్తమునందు మరల నెట్టి పరిణామము కలుగు నన :

శాంతోధితౌ తుల్యప్రత్యయౌ

చిత్తస్యైకాగ్రతా పరిణామః 12

చిత్తస్య = సమాహిత చిత్తము యొక్క, శాంతోదితౌ = అతీతము, వర్తమానమునను, తుల్యప్రత్యయౌ = సమాన విషయుకములగుటచే సమానములైన రెండు ప్రత్యయములు (ఈ రెండు ప్రత్యయములకును ఏకాగ్రతాకాలికచిత్తము ధర్మిగా నన్వితమైయుండును) ఏకాగ్రతా పరిణామః = ఏకాగ్రత పరిణామ మనబడును.

ఏకాగ్రత యేర్పడిన కాలమున స్థిరమైన చిత్తమునందు ఒకే విషయమునకు సంబంధించిన ప్రత్యయములు ఒకదాని తదుపరి మఱియొకటి యుదయించి యస్తమించుచుండును. ఏకాగ్రతారూప సమాధి భగ్నమగు వఱకు సమాన ప్రత్యయ ప్రవాహమిట్లు నడుచుచుండును. నశించిన ప్రత్యయము శాంత మనబడును. తదుపరి యుదయించు ప్రత్యయము ఉదితమనబడును. శాంతోదితములు ఒకే విషయమునకు చెందిన వగుటచే తుల్య ప్రత్యయము లనబడును. ఇట్టి తుల్య ప్రత్యయము లాస్థిర చిత్తమున ధర్మముగా నన్వయించును. అందుచే నియ్యవస్థ ఏకాగ్రతా పరిణామ మనబడునని భావము.

అవ॥ ధర్మియైన చిత్తసత్త్వము యొక్క పరిణామ త్రయము చెప్పి యట్టి పరిణామములు చిత్తమువలెనే త్రిగుణాత్మకము లైనందున పంచభూతములందును చక్షురాదింద్రియములందును కలవని చెప్పుచున్నాడు,

ఏతేన భూతేంద్రియేషు ధర్మలక్షణావస్థా

పరిణామాః వ్యాఖ్యాతాః 13

ఏతేన = పూర్వము చెప్పబడిన చిత్తసత్త్వముయొక్క పరిణామత్రయ వ్యాఖ్యానము ద్వారమున, భూతేంద్రియేషు = వృథివ్యాధి పంచమహాభూతములందు, చక్షురాధి సర్వేంద్రియములందును, ధర్మలక్షణావస్థా పరిణామాః = ధర్మ పరిణామము, లక్షణపరిణామము, అవస్థా పరిణామము

నను ముప్విధములగు పరిణామములు, వ్యాఖ్యాతాః = వ్యాఖ్యానము చేయబడిన ట్లెంచవలయును.

పృథివ్యాధి పంచభూతములు ధర్మిరూపమున స్థితమైయుండ వాని వలన నేర్పడు గోమనుష్యాది శరీర రూపములు, ఘటపటాది వస్తురూపములు నెన్నో యేర్పడుటయు, నశించుటయు కలుగుచున్నది. ఇట్లు భూతము లవస్థిములై యుండగా పూర్వ రూపము నశించి క్రొత్త రూపమేర్పడుట ధర్మ పరిణామ మనబడును. ఇట్టి ధర్మములకు అతీత వర్తమాన అనాగతములనెడి లక్షణములు ప్రాప్తించుట లక్షణ పరిణామ మనబడును. వర్తమానాది లక్షణములుగల ఘటపటాది ధర్మములందు నవీనత, పురాణతలు, గోమనుష్యాది ప్రాణుల శరీర రూపములందు బాల్యయౌవనాదులు కలుగుట అవస్థా పరిణామమనబడును. ఇట్లే చక్షురాదింద్రియముల విషయమునను ఊహింపనగును.

అవ॥ ఇట్టి పరిణామ త్రయము దేనికి కలుగుచున్నదో యట్టి ధర్మియొక్క లక్షణ మేమన:

శాంతోదితా వ్యపదేశ్య ధర్మానుపాతీ ధర్మీ 14

శాంతో... పాతీ = శాంతములు, ఉదితములు, అవ్యవ దేశ్యములునయిన ధర్మములం దన్వయుంచునది, ధర్మీ = ధర్మి యనబడును.

తమ తమ వ్యాపారములనొనర్చి యుపరమించునవి శాంతములు – అతీతములు ఉదయించి స్వవ్యాపారము నొనర్ప నుద్యమించునవి వర్తమానములు – ఉదితములు. శక్తిరూపముననుండి భేదించి వర్ణింప వీలు కానివి అన్యపదేశ్యములు – భవిష్యత్తులు ఇట్టి యతీత వర్తమాన భవిష్యద్ధర్మములలో వానితో నన్వయించు స్వభావముగల వస్తువు (సామాన్య విశేషాత్మకమైన) ధర్మి యనబడును. మృత్తిక, సువర్ణము మున్నగునవి యుదాహరణములు.

అవ॥ త్రివిధ పరిణామములలో ప్రత్యేక మొక్కటియా లేక నానావిధ భేదములు కలవై భిన్నములా? భిన్నములేయైన భేదహేతువేమి? యన :

క్రమాన్యత్వం పరిణామాన్యత్వే హేతుః 15

పరిణామాన్యత్వే = ధర్మాది పరిణామములు ప్రతిదియు భిన్నము లగుటలో, క్రమాన్యత్వం = కనబడు పరిణామమునగల పౌర్వాపర్యమనెడి

క్రమ భేదము, హేతుః = కారణము.

ధర్మలక్షణాది పరిణామములలో ప్రతిదియు ననేక భేదములు కలిగి యున్నది. అందుకు కారణము వాని పరిణామమునందలి పౌర్వాపర్యక్రమభేదమే యని భావము.

అందు, మృత్తికవలన మృత్పిండము దాని వలన కపాలములు, కపాలములవలన ఘటము నేర్పడును. మృత్తిక (దువ్వమన్ను) – పిండములు, పిండకపాలములు, కపాల ఘటములు అను వీనిలో నొకటి పూర్వము, మఱియొకటి పరము. ఇట్టి పూర్వ పరక్రమము మృత్పిండాదులకంటె భిన్నము. ఇయ్యది పిండాదులైన ధర్మపరిణామములోని భేదమునకు కారణము.

అనాగతమనెడి లక్షణముగల ధర్మమునకు వర్తమాన మనెడి లక్షణము లభించుటయు, వర్తమాన లక్షణముగల ధర్మమునకు అతీత లక్షణప్రాప్తి కలుగుటయు సంభవము. ఇట్లు అనాగత వర్తమాన లక్షణ పరిణామములు పూర్వ పరములయి వానిక్రమము వానిలోగల భేదమునకు కారణమగును. ఇట్లే అవస్థా పరిణామములోగల క్రమము వాని భేదమునకు కారణమని తెలియనగును.

ధర్మ పరిణామము, లక్షణ పరిణామమును ప్రతిక్షణము కలుగక అప్పుడప్పుడు కలుగుచుండును. అవస్థా పరిణామము మాత్రము నియమముగా ప్రతిక్షణమును కలుగుచుండును.

అవ॥ ఇంతవరకు పరిణామ త్రయము వివరముగా దేని నిమిత్తము వర్ణింపబడినదో యది యిట చెప్పుచున్నాడు.

పరిణామత్రయ సంయమాత్ అతీతానాగతజ్ఞానమ్ 16

పరి... మాత్ = పూర్వము వర్ణించిన పరిణామత్రయమునందు సంయమ మొనర్చిన నయ్యది ప్రత్యక్షమై యోగికి, అతీతానాగతజ్ఞానమ్ = భూత భవిష్యత్కాలిక సర్వవస్తు సాధారణమైన ధర్మలక్షణావస్థా పరిణామ త్రయ విషయమునకు సంబంధించిన సాక్షాత్కారము కలుగును.

శబ్దార్థ ప్రత్యయానా మితరేతరాధ్యాసాత్ సంకరస్తత్
ప్రవిభాగసంయమాత్ సర్వభూతరుతజ్ఞానమ్ 17

శబ్దార్థ ప్రత్యయానామ్ = వాచకము, వాచ్యము వాని జ్ఞానము నను నివి వాస్తవమున విభక్తములు. అట్టి వీనియొక్క ఇతరేతరాధ్యాసాత్ = పరస్పర

విభాగము గ్రహింపబడకుండుట వలన, సంకరః = శబ్దార్థ ప్రత్యయముల యభేద జ్ఞానము కలుగుచున్నది. తత్ప్రవిభాగసంయమాత్ = ఆ శబ్దార్థముల భేదము నందు సంయమమును చేయుటవలన భేద సాక్షాత్కారము కలిగి యోగికి, సర్వభూత రుతజ్ఞానమ్ = పశు – మృగ – సరీసృపాది సర్వ ప్రాణుల ధ్వనుల జ్ఞానము కలుగును. అవి తమ తమ ధ్వనులచే నే యర్థమును తెలుపుచున్నదనియు తెలియునని భావము.

సంస్కార సాక్షాత్కరణాత్ పూర్వజాతి జ్ఞానమ్ **18**

సంస్కారసాక్షాత్కరణాత్ = పరస్పరానుబంధము గలిగి, పూర్వ పూర్వ జన్మములం దుత్పన్నములైన సంస్కారములందు సంయమమొనర్చుటచే వాని సాక్షాత్కారము కలిగినందున, పూర్వజాతి జ్ఞానమ్ = పూర్వజన్మల పరంపర తెలియును.

వాసనా రూపములు, ధర్మాధర్మ రూపములు నని సంస్కారములు రెండు విధములు. అందు వాసనారూపములు స్మృతి క్లేశమునకు హేతువులు, ధర్మా ధర్మములు జాత్యాయుర్భోగములు హేతువులు నని వివేకము.

తనయందలి సంస్కారముల సాక్షాత్కారమువలన తన పూర్వ జన్మ పరంపర తెలియునట్లు పరుల సంస్కారముల సాక్షాత్కారము వలన పరుల జన్మ పరంపర తెలియునని గ్రహింపవలయును.

ప్రత్యయస్య పరచిత్తజ్ఞానమ్ **19**

ప్రత్యయస్య = పరచిత్తమున సంయమము చేయుట వలన సాక్షాత్కారము కాగా, పరచిత్త జ్ఞానమ్ = పరుని చిత్తము తెలియును.

అవ॥ పరుని చిత్తమున కాలంబనమును తెలియునాః యనః

న చ తత్సాలంబనం తస్యావిషయీభూతత్వాత్ **20**

తత్ = పరుని చిత్తము, సాలంబనమ్ = ఆలంబన (విషయ) సహితముగా, న చ = సాక్షాత్కారము కాదు. తస్య = ఆలంబనముతో కూడిన ఆ చిత్తము అ విషయీభూతత్వాత్ = సంయమమునకు విషయము కాదు.

ఇతరుల చిత్తము అనురక్తమా లేక కాదా యనియే తెలియునగును కాని యీ చిత్త మెవరియం దనురక్తమో ఎవరియందనురక్తమో కాదో తెలియబడదు. ఇట రాగాది సంస్కార సహిత చిత్తమే సంయమమునకు విషయము. కాబట్టి రిక్త చిత్త జ్ఞానమే కలుగును కాని ఆ చిత్త మే విషయమునకు

రాగము కలిగియున్నచో యా విషయము తెలియదని భావము. పరుని చిత్తమున కేది విషయమో యట సంయమమొనర్చిన నదియు సాక్షాత్కారము కాగలదని దీనింబట్టి తెలియనగును.

కాయరూప సంయమాత్ తద్గ్రాహ్యశక్తి స్తంభే
చక్షుః ప్రకాశా సంప్రయోగేఽన్తర్ధానమ్ 21

కాయరూప సంయమాత్ = యోగి తన శరీరపు రంగునందు సంయమము చేయుటవలన, తద్ గ్రాహ్యశక్తిస్తంభే = గ్రహింపబడు శక్తి స్తంభితమై, ప్రకాశాసంప్రయోగే = ఇతరుల నేత్రరశ్మి తన శరీర రూపముతో సంబద్ధము కాకపోవుటవలన, అంతర్ధానమ్ = యోగి కనబడడు.

యోగి తన శరీరమునందలి రూపము సంయమము చేసినపుడు అతడితరులకు కానరాడు. అట్టి సంయమ సాక్షాత్కారమువలన శరీరమునగల గ్రాహ్యశక్తి ప్రతిబంధింపబడును. ఇతరుల చక్షురశ్మితో శరీరరూపము (సంయమముచే ప్రతిబద్ధమగుటంజేసి) సంయుక్తము కాదు. కాబట్టి శరీరము ప్రత్యక్షము కాదని భావము.

సోపక్రమం నిరుపక్రమం చ కర్మ తత్సంయమాత్
అసరాంతజ్ఞాన మరిష్టేభ్యోవా 22

కర్మ = ఆయుర్విపాకమగుకర్మ, సోపక్రమం నిరుక్రమంచ = సోపక్రమము నిరుపక్రమము నని రెండు విధములు తత్సంయమాత్ = అట్టి కర్మద్వయము సాక్షాత్కారమగు వఱకు చేయు సంయమము వలన అరిష్టేభ్యోవా = ఆధ్యాత్మిక - ఆదిభౌతిక - ఆధిదైవిక అరిష్టముల వలన యోగికి, అపరాంతజ్ఞానమ్ = ఈ కాలమున నీదేశమున నాదేహమాపాతము జరుగును. అని మరణజ్ఞానము కలుగును.

ఉపక్రమమన వ్యాపారము. ఫలము ననుభవించుటకై తీవ్ర వ్యాపారముతో కూడి బహుభోగమును కలిగించి కొంచెము ఫలము మిగిలియున్న కర్మము సోపక్రమ మనబడును. దానికి విపరీతము నిరుపక్రమము. సోపక్రమము, నిరుపక్రమము ననబడు ద్వివిధములగు వాయుష్కర్మమునందు సంయమ మొనర్చుట వలన యోగి తానెప్పు డెక్కడ మరణించు నదియు తెలిసికొనగలడు. అరిష్టము వలనను మరణ జ్ఞానము కలుగును.

చెవులను గట్టిగా మూసికొనినపుడు శరీరమునందలి ప్రాణధ్వని వినబడకుండుట, కన్నులను మూసి హస్తముతో కొంచెమదిమిన నిప్పు కణమువలె లోపల ప్రకాశము కనబడకుండుట ఆధ్యాత్మికారిష్టమని యెంచవలయును. అకస్మాత్తుగా భీషణాకారులైన పురుష రూపములనుగాని గతించిన మాతాపితరులనుగాని తన యెదుట నిలబడినట్లు చూచుట ఆదిభౌతికారిష్టమగును. గ్రహతారామండల సంయుక్తమైన ద్యులోకము విపరీతమైనట్లుగానీ, సర్వప్రపంచము విపరీతమైనట్లు కానీ అకస్మాత్తుగా తెలియుట ఆధిదైవికారిష్టమగును.

ఈ యరిష్టజ్ఞానము సామాన్య మానవునకును కలుగును. దానింబట్టి వారును మరణవార్తను చెప్పగలుగుదురు. కాని యోగి యిట్టి యరిష్టముల వలన నెప్పుడెక్కడ మృత్యువు వాటిల్లునదియు వివరముగా తెలిసికొగలడు. సామాన్య మనుజుడట్లు వివరముగ జెప్పజాలడని వివేకము.

మైత్ర్యాదిషు బలాని 23

మైత్ర్యాదిషు = సమాధి పాదమున వర్ణింపబడిన మైత్రి – ఆది భావనలందు సంయమ మొనరించినందున, బలాని = మైత్ర్యాదులు అమోఘములగును – వానిశక్తి పెరుగును.

మైత్ర్యాది భావనలందు సంయమము సిద్ధించిన యోగి యితరులను సుఖులను చేయుటలో సఫల ప్రయత్నుడగునని భావము. మైత్ర్యాది అనుటలో ఆది పదము వలన ఉపేక్ష గ్రహింప నవసర ముండదు. పాపశీలురనుపేక్షించుటకు సంయమము చేయవలసిన యగత్యముండదు.

బలేషు హస్తి బలాదీవి 24

బలేషు = ఏనుగు మున్నగువాని బలములందు సంయమ మొనర్చిన యోగికి, హస్తిబలాదీవి = హస్తిబలము, సింహబలము మున్నగునవి లభించును.

ఆజన్మ బ్రహ్మచర్య వ్రతమున సఫలులైన భీష్మాచార్యులు, దయానంద సరస్వతి ప్రభృతులయిన సంయమములకు లభింపని బలము లోకమున నొండు కలదా?

ప్రవృత్త్యాలోకన్యాసాత్ సూక్ష్మవ్యవహిత విప్రకృష్టజ్ఞానమ్ 25

ప్రవృత్త్యాలోకన్యాసాత్ = విశోక, జ్యోతిష్మతి మున్నగు ప్రవృత్తి వలన

కలిగెడు సత్వప్రకాశమును సంయమ బలమున విన్యసించుటవలన సూక్ష్మ జ్ఞానమ్ = సూక్ష్మములు వ్యవహితములు విప్రకృష్టములు నయిన ప్రకృత్యాది పదార్థముల జ్ఞానము కలుగును.

సమాధి పాదమున వర్ణింపబడిన మనస్సు యొక్క విశోక జ్యోతిష్మతియు ననబడు వృత్తి యీ సూత్రమున ప్రవృత్తి శబ్దముచే చెప్పబడినది. అట్టి ప్రవృత్తి యొక్క సాత్త్విక ప్రకాశము ఆ లోక మనబడును. సూక్ష్మములు, వ్యవహితములు, విప్రకృష్టములునైన ప్రకృతి, పరమాణువులు మున్నగు సూక్ష్మ పదార్థములందు సంయమము ద్వారమున నట్టి యా లోకము నుంచుట వలన నా యా సూక్ష్మ పదార్థముల జ్ఞానము కలుగునని భావము.

భువనజ్ఞానం సూర్యే సంయమాత్ **26**

సూర్యే = సూర్యమండలమున, సంయమాత్ = సంయమ మొనర్చిన యోగికి, భువనజ్ఞానమ్ = భూనభోంతరాలములను ముల్లోకముల జ్ఞానము కలుగును.

చంద్రే తారావ్యూహజ్ఞానమ్ **27**

చంద్రే = చంద్రమండలమున సంయమము చేసినందువలన యోగికి తారావ్యూహజ్ఞానమ్ = నక్షత్రముల సన్నివేశ జ్ఞానము కలుగును.

ధ్రువే తద్గతి జ్ఞానమ్ **28**

ధ్రువే = ధ్రువ నక్షత్రమున, సంయమ మొనర్చినచో, యోగికి, తద్గతిజ్ఞానమ్ = నక్షత్రముల గతిజ్ఞానము కలుగును.

నాభిచక్రే కాయవ్యూహజ్ఞానమ్ **29**

నాభిచక్రే = నాభిచక్రమున సంయమ మొనర్చినచో యోగికి కాయవ్యూహ జ్ఞానమ్ = శరీరమునందలి పదార్థముల సన్నివేశము తెలియును.

వాతపిత్త శ్లేష్మములు దోషములు, త్వక్కు లోహితము, మాంసము, స్నాయువులు, అస్థులు, మజ్జ, శుక్రము నను నేడును ధాతువులు శరీరమున నివి యెట్లు సన్ని విష్టములై యున్నదియు యోగికి తెలియునని భావము.

కంఠకూపే క్షుత్పిపాసానివృత్తిః **30**

కంఠకూపే = జిహ్వాకు క్రింద తంతువొకటి యుండును. దానిక్రింద కంఠము, కంఠము క్రింద కంఠ కూపము నుండును. అందు సంయమమొనర్చిన యోగికి, క్షుత్పిపాసానివృత్తిః = ఆకలి దప్పులుండవు.

కంఠ కూపము రసస్థానికమగుటవలన నట సంయమ మొనర్చినందున యోగికి ఆకలి దప్పులుండవని భావము

కూర్మనాడ్యాం స్థైర్యమ్ **31**

కూర్మనాడ్యాం = కంఠ కూపమునకు క్రింద వక్షస్థలమున కూర్మాకారముననుండు నాడి యందు, సంయమ మొనర్చినచో యోగికి, స్థైర్యం = చిత్తస్థిరతకానీ, శరీరస్థిరతకానీ కలుగును.

మూర్ధజ్యోతిషి సిద్ధదర్శనమ్ **32**

మూర్ధజ్యోతిషి = బ్రహ్మ రంధ్రమున నంతర్భాగమున నున్న ప్రకాశము మూర్ధజ్యోతి యనబడును. అందు సంయమ మొనర్చిన యోగికి, సిద్ధ దర్శనమ్ = యోగమున సిద్ధులైన పరమయోగులు దర్శనమిత్తురు.

ప్రాతిభాద్వాత్సర్వమ్ **33**

వా ప్రాతిభాత్ = లేక, ప్రాతిభజ్ఞానము వలన, యోగి, సర్వమ్ = సర్వ మెఱుగగలడు.

ప్రతిభ = ఊహ, ఊహ వలన జనించిన జ్ఞానము ప్రాతిభము అనబడును. అది భవసాగరమునుండి తరింపజేయునది కాబట్టి తారకమనబడును.

ప్రసంఖ్యానము – వివేకఖ్యాతి కొఱకు విశేషముగ సంయమ వంతుడైన యోగికి ప్రసంఖ్యాన ముదయించుటకు పూర్వ చిహ్నముగా (ఉదయించు సూర్యునికి పూర్వదీప్తివలె) నుదయించు మానసిక జ్ఞానమును ప్రాతిభమని యోగులు వ్యవహరింతురు. ఇట్టి ప్రాతిభజ్ఞానము వలన అతీతానాగత సూక్ష్మవ్యవహిత విప్రకృష్ట సర్వ వస్తువులను యోగి యెఱుగ గలడని భావము.

హృదయే చిత్తసంవిత్ **34**

హృదయే = హృదయ పుండరీకమున సంయమ మొనర్చిన యోగికి, చిత్తసంవిత్ = వృత్తులతో కూడిన చిత్తము తెలియును.

సత్త్వపురుషయో రత్యంతా సంకీర్ణయోః ప్రత్యయావిశేషో భోగః పరార్థాత్ స్వార్థసంయమాత్ పురుషజ్ఞానమ్ **35**

అత్యంతా సంకీర్ణయోః = పరస్పరము విరుద్ధ ధర్మము కలిగియుండుటచే మిక్కిలి భిన్నములైన, సత్త్వపురుషయోః = బుద్ధిసత్త్వము, పురుషుడునను రెండు పదార్థములయొక్క, ప్రత్యయావిశేషః = సమానమైన జ్ఞానము, భోగః =

భోగమనబడును (బుద్ధి వృత్తులే పురుషునకు సంక్రమించుటచే ప్రత్యయము సమానము) పరార్థాత్ = పరార్థకమైన - బుద్ధి ప్రత్యయముకంటె భిన్నమైన, స్వార్థ సంయమాత్ = స్వార్థమున - పౌరుషేయ ప్రత్యయమున - చిద్రూప ప్రత్యయమున సంయమ మొనర్చినందున, పురుష జ్ఞానమ్ = జీవాత్మ జ్ఞానము కలుగును. యోగికి స్వాత్మ సాక్షాత్కారము కలుగునని భావము.

అవ॥ స్వార్థ సంయమమువలన పురుష జ్ఞానము కలుగుటకు పూర్వ మేమి కలుగ నన:-

తతః ప్రాతిభ శ్రావణ వేదనాదదర్శాస్వాద వార్తా జాయంతే **36**

తతః = పురుష జ్ఞానోత్పత్తికి పూర్వము, యోగికి, ప్రాతిభ.. వార్తాః = ప్రాతిభాది సంజ్ఞలుగల సిద్ధులు కలుగును.

ప్రాతిభము పూర్వమే వర్ణింపబడినది. చెవికి కలుగు దివ్యశబ్దములను విను సామర్థ్యము శ్రావణము. త్వక్కునకు కలుగు దివ్యస్పర్శములను తెలిసికొనుసామర్థ్యము వేదన, చక్షువునకు కలుగు దివ్యరూపమును దర్శించు సామర్థ్యము ఆదర్శము. జిహ్వాకు కలుగు దివ్యరసము నాస్వాదించు సామర్థ్యము ఆస్వాదము. నాసికకు కలుగు దివ్యగంధము నాఘ్రాణించు సామర్థ్యము వార్త ప్రాతిభాది సంజ్ఞలు.

అవ॥ ఆత్మజ్ఞానము కలుగుటకు పూర్వ మీ ప్రాతిభ ప్రభృతి సిద్ధులు ఆఱు కలుగునని భావము. యోగి యీ సిద్ధులను పొంది కృతార్థుడనైతినని యెంచరాదు. కారణమేమన :

తే సమాధావుపసర్గా వ్యుత్థానే సిద్ధయః **37**

తే = ప్రాతిభాదులు, ఆఱును, సమాధౌ = ఆత్మసాక్షాత్కారమును కలిగించు సమాధియందు, ఉపసర్గాః = విఘ్నములు, వ్యుత్థానే = వ్యుత్థానావస్థయందు, సిద్ధయః = సిద్దులు - ఐశ్వర్యములు.

ప్రాతిభాది సిద్ధులు సమాధికి విఘ్నకారకములు. కాబట్టి మోక్షకాములగు యోగులు వానియందు రమింపరు. వానిని హేయములని విడుతురు.

అవ॥ జ్ఞానాత్మక విభూతు లింతవఱకు వర్ణింపబడినవి. ఇప్పుడు క్రియాత్మక విభూతులు వర్ణింపబడుచున్నవి.

బంధకారణ శైథిల్యాత్ ప్రచార సంవేదనాచ్చ
చిత్తస్య పరశరీరావేశః **38**

బంధకారణ శైథిల్యాత్ = శరీరమునందు చిత్తబంధనమునకు కారణములైన ధర్మాధర్మముల శైథిల్యమువలన ప్రచార సంవేదనాచ్చ = చిత్తగమనమునకు మార్గములైన నాడుల యనుభవమువలనను, చిత్తస్య = యోగిచిత్తమునకు, పరశరీరావేశః = ఇతరుల శరీరమున ప్రవేశము కలుగును.

ధర్మాధర్మరూపమగు నదృష్టమువలన శరీరమున చిత్తము బంధింపబడును. సంయమము ద్వారమున నట్టి బంధనమున శైథిల్యమేర్పడును. ఇట్లే సంయమము ద్వారమున చిత్తగమనమునకు ఆధారములైన నాడుల జ్ఞానమును కలుగును. అటుపై యోగి తన చిత్తమును శరీరమునుండి బైటికి పంపి యితరుల శరీరమున బ్రవేశింపజేయ కలుగును. ఇంద్రియములు చిత్తము ననుకరించునవి కాబట్టి దానివెంట నవియు పోయి తమ స్థానముల చేరుకొనును.

ఉదానజయా జ్జలపంకకంటకాది
ష్వసంగః ఉత్క్రాంతి శ్చ **39**

ఉదానజయాత్ = ఉదానజయమువలన, జల పంకకంటకాదిషు = అగాధమైన జలమునందుగాని, ఊబివంటి బురదలోకానీ, తీక్ష్ణకంటకము లందుకానీ, అగ్ని జ్వాలాదులందుకానీ, అసంగః = వికారము కలిగించునట్టి సంబంధము కలుగదు. ఉత్క్రాంతిశ్చ = మరణ కాలమున స్వేచ్ఛగా ఉత్క్రమణమును కలుగును. ఉదానజయమును సంపాదించిన యోగి జలాదులపై భూమిపై నడుచునట్లు నడువగలడు. వాని నవి యడ్డగింపవని భావము. మఱియు నతనికి స్వచ్ఛందమరణము కలుగును.

జీవనమనుపేరు గలిగి క్రియాశక్తి ప్రధానముగాగల యంతఃకరణవృత్తి ప్రాణమనబడును. అయ్యది ప్రాణసమానాపానోదానవ్యానములని యైదు విధములు. అందు నాసికాగ్రభాగము మొదలు హృదయము వఱకు నుండి ప్రాణ సక్రియకు కారణమైనది ప్రాణమనబడును. అన్నపానముల పరిణామమయిన రసమును ఆ యా స్థానములకు పంపుటలో కారణమై హృదయము మొదలు నాభివఱకు నుండునది సమానము. మూత్ర పురీషాదుల నపనయించుటకు హేతువై నాభి మొదలు పాదతలము వఱకు నుండునది అపానము ఊర్ధ్వనయనమునకు హేతువై నాసికాగ్రము మొదలు శిరః పర్యంతముండునది ఉదానము. దేహశుద్ధికి హేతువై శరీరమంతటను వ్యాపించి

యుండునది వ్యానము. వీనిలో ప్రాణము ప్రధానము. అది యుత్క్రమించిన తక్కినవి యుత్క్రమించునవి ఉపనిషత్తుల వర్ణణ వలన తెలియును.

సమానజయా జ్జ్వలనమ్ **40**

సమాన జయాత్ = సంయమము వలన సమానమును జయించినచో యోగికి, జ్వలనము = తేజస్సు వలె జ్వలనము కలుగును.

సమానమును జయించిన యోగి శరీరమునందలి యగ్ని నుత్తేజింప జేయుచు నగ్నివలె జ్వలించునని భావము.

శ్రోత్రాకాశయోః సంబంధసంయమాత్ దివ్యం శ్రోత్రమ్ **41**

శ్రోత్రాకాశయోః = శ్రవయేంద్రియము, ఆకాశము నను నీరెంటియొక్క సంబంధజయాత్ = సంబంధమున సంయమ మొనర్చినందున యోగికి, దివ్యం = సూక్ష్మశబ్దమును గ్రహించు, శ్రోత్రం = శ్రవణేంద్రియమగును.

ఇట్లే ఆ యా సంబంధ సంయమమువలన నాయా యింద్రియములును దివ్యము లగునని భావము.

కాయాకాశయోః సంబంధ సంయమాత్
లఘుతూలసమాపత్తే శ్చాకాశగమనమ్ **42**

కాయాకాశయోః = శరీరాకాశముల, సంబంధ సంయమాత్ = వ్యాప్యవ్యాపక సంబంధమున సంయమజయమువలన, లఘుతూల సమాపత్తేశ్చ = లఘువైన తూలాదులందు సంయమము ద్వారమున చిత్తము తత్స్థ, తద్రూపముల నొందుట చేతను, బరువు లేని శరీరము కలవాడైన యోగి, ఆకాశగమనమ్ = ఇచ్చవచ్చినట్లు ఆకాశమున సంచరింపగలడని యర్థము.

శరీరాకాశముల సంబంధమును జయించుటచేత కానీ, లఘువైన వస్తువుల యందు తద్రూపుడై కానీ యోగి తన శరీరమును లఘువుచేసి కొనును అటుపై యిష్టము వచ్చినట్లు ఆకాశమునను జలముపైనను చరింపగలడని భావము.

బహి రకల్పితా వృత్తి ర్మహావిదేహా తతః
ప్రకాశావరణక్షయః **43**

బహిః = శరీరమునకు వెలుపల, అకల్పితా = కల్పింపకయే (శరీరమునకు వెలుపల నా మనస్సుండుగాకయని) యేర్పడిన, వృత్తిః = మనోవృత్తి, మహావిదేహా = మహావిదేహ యని నామము గల ధారణ

సంయమమువలన సిద్ధించినపుడు, తతః = ఆ ధారణవలన, ప్రకాశావరణక్షయః = బుద్ధి సత్వ ప్రకాశమునకు ఆవరణమగు క్లేశకర్మ విపాకములు నశించును.

'నా మనస్సు శరీరమునకు వెలుపల నుండుగాక' యని కల్పన ద్వారమున బాహ్య విషయమున మనోవృత్తి కల్పింపబడినదై విదేహధారణ యనబడును. అట్టి ధారణసాహాయ్యమున యోగి సంయమము ద్వారమున ధారణకు ఫలరూపమైన మహావిదేహ యనెడు అకల్పిత బాహ్యావృత్తిని సాధించును. ఇట్లు సిద్ధమైన అకల్పిత మహావిదేహ ధారణగల యోగికి సత్వ ప్రకాశమును నావరించు రజస్తమో మలములయిన క్లేశకర్మ విపాకములు నశించును. అవాంతరఫలముగా పరశరీరావేశాదులును కలుగునని భావము.

అవ॥ ఇంతవఱకు ననేకవిధములగు సంయమములు, వానివలన కలుగు విభూతులు వర్ణింపబడినవి. ఇప్పుడీ శాస్త్రమున ముఖ్యములని యెంచబడు గ్రహీతృ, గ్రహణ, గ్రాహ్య విషయములకు సంబంధించిన సంయమసిద్ధులను వర్ణింపబూని ముందు గ్రాహ్య విషయక సంయమసిద్ధిని వర్ణించుచున్నాడు.

స్థూల స్వరూప సూక్ష్మా న్వయార్థ వత్త్వ
సంయమాత్ భూతదయః **44**

స్థూల.. మాత్ = స్థూలము, స్వరూపము, సూక్ష్మము, అన్వయము, అర్థవత్త్వము నను భూతముల పంచరూపములందు సంయమమొనర్చుట వలన, యోగికి భూతదయః = పృథివ్యాధి పంచమహాభూతముల వశీకారము కలుగును.

గంధము, రసము, రూపము, స్పర్శము, శబ్దము నను పంచవిశేషగుణములలో క్రమముగా నొక్కొక్క విశేషగుణము తక్కువగా గలవై చూడబడు పృథివ్యాదులే భూతముల ప్రథమ రూపము – స్థూలము. కాఠిన్యము, స్నేహము, ఉష్ణత మున్నగు ధర్మములచే వ్యక్తమగు పృథివీత్వము, జలత్వము మున్నగునవి భూతముల ద్వితీయరూపము – స్వరూపము, భూతములకు కారణములైన పరమాణువులు తన్మాత్రములు భూతముల తృతీయ రూపము – సూక్ష్మము, పరమాణువులకు కారణములై వానియందు అన్వితములై యుండు గుణత్రయము భూతముల చతుర్థ రూపము అన్వయము. అట్టి గుణములందు భోగాపవర్గార్థత అన్వయించి యుండును. గుణములు, తన్మాత్రములు భూతభౌతికములం దన్వయించి యుండును. ఇదియే భోగాపవర్గార్థసత్వము.

ఇది పంచమ రూపము.

యోగులు ధర్మధర్ములను అభిన్నములుగా నెంచుదురు. కాబట్టి సామాన్య విశేషముల సముదాయమే ద్రవ్యము. న్యాయవైశేషికుల మతమున సామాన్య విశేషములకు ఆశ్రయము ద్రవ్య మనబడునని వివేకము.

అవ॥ భూతజయము వలన యోగికి కలుగున దేమన:

తతోఽణిమాది ప్రాదుర్భావః కాయసంప
త్తద్ధర్మానభిఘాత శ్చ **45**

తతః = భూత జయము వలన, యోగికి, అణిమాదిప్రాదుర్భావః = అణిమాదులు ప్రాప్తమగును. కాయసంపత్ = ముందుచెప్పబోవు కాయ సంపత్తి, తద్ధర్మానభిఘాతశ్చ = పృథివ్యాది భూతధర్మములైన కాఠిన్యాదులచే బాధ కలుగదనియు కలుగును.

అణిమాదులు :- పరమాణువువలె సూక్ష్మమగుట అణిమ, ఇషీక, తూలములవలె తేలికయగుట లఘిమ, ఆకాశమువలె మహద్భావము కలుగుట మహిమ సర్వపదార్థ సాన్నిధ్యము ప్రాప్తి. కోరికలు వ్యర్థముకాకుండుట ప్రాకామ్యము, భూతములు, భౌతిక పదార్థములు, వీనిని నియమించుట వశిత్వము. భూతభౌతికముల ఉత్పత్తి స్థితిలయములకు, సమర్థుడగుట ఈశితృత్వము. సత్యసంకల్పత యత్రకామానవస్థాయిత్వము. అని అష్టసిద్ధులు.

ఇందు అణిమ, లఘిమ, మహిమ, ప్రాప్తి యనెడు నాలుగు సిద్ధులు భూతముల స్థూలరూపమున సంయమ మొనర్చుటవలన కలుగును. స్వరూపసంయమ విజయమువలన ప్రాకామ్యసిద్ధి కలుగును. సూక్ష్మ సంయమమువలన వశిత్వము సిద్ధించును. అన్వయమునందు సంయమ మొనర్చుట వలన ఈశితృత్వము కలుగును. అర్థవత్త్వమున సంయమ మొనర్చుటచేత యత్రకామానవస్థాయిత్వము సిద్ధించును.

యోగి భూతములను జయించిన తదుపరి యతడు భూమియందు ప్రవేశింప నెంచినచో పృథివి యందలి కాఠిన్య మతని నడ్డగింపదు. జలధర్మమైన స్నేహ మతనిని క్లిన్నము చేయదు. ఉష్ణత యతనిని దహింపదు. వాయు నతనిని చలింపజేయదు. ఆకాశమున నెగురుచు నతడెవరికి కనబడడు. అష్టసిద్ధులను బొందిన యోగి చేయుటకు చేయకుండుటకు విపరీతముగ చేయుటకు సమర్థుడయ్యు పదార్థశక్తులను మార్చగలడే కాని పదార్థములను

మార్చజాలడు.

అవ॥ కాయ సంపత్తి :

రూపలావణ్య బలవజ్రసంహననత్వాని కాయసంపత్ 46

రూప... త్వాని = రూపము, లావణ్యము, బలము, వజ్రసంహననత్వము నను నాలుగును, కాయసంపత్ = శరీరసంపత్తి యనబడును.

చూడదగిన రూపము రూపము. సర్వాంగసుందరత లావణ్యము. వీర్యాధిక్యము బలము. వజ్రమువలె శరీరావయముల వ్యూహదార్ఢ్యము వజ్రసంహననత్వము:

అవ॥ గ్రహణ సంయమము వలన గలిగెడి సిద్ధులు :

గ్రహణ స్వరూపాస్మి తాన్వయార్థవత్వ
సంయమాత్ ఇంద్రియ జయః 47

గ్రహణ... మాత్ = గ్రహణము, స్వరూపము, అస్మిత, అన్వయము, అర్థవత్వము ననెడు పంచేంద్రియ రూపములందు సంయమ మొనర్చుటవలన, ఇంద్రియజయః = చక్షురాది ఇంద్రియముల వశీకారము కలుగును.

శబ్దాదులు గ్రాహ్యములు, గ్రాహ్యములైన శబ్దాదులందు ఇంద్రియములవృత్తి గ్రహణమనబడును. చక్షుష్ట్వాదికము స్వరూపము. వానికి కారణము – సాత్వికమైన అహంకారము అస్మిత. అందు అనుగతమైయున్న గుణత్రయము అన్వయము. గుణత్రయమునందనుగతమైయున్న భోగాపవర్గార్థత అర్థవత్వము అని వివేకము.

అవ॥ ఇంద్రియజయ ఫల మేమన:

తతో మనోజనిత్వం వికరణభావః ప్రధానజయశ్చ 48

తతః= ఇంద్రియజయమువలన, మనోజవిత్వం = మనస్సువలె శరీరమునకును అధికవేగము సంభవించును. వికరణభావః = శరీరము నపేక్షింపకయే ఇంద్రియములకు ఇష్టము వచ్చిన దేశకాల విషయములందు వృత్తి కలుగును. ప్రధానజయశ్చ = ప్రకృతి వికారములన్నియు వశమున నుండును.

ఇంద్రియ జయమువలన యోగికి మనో జనిత్వము, వికరణ భావము,

ప్రధాన జయము కలుగును. ఈ సిద్ధులనే యోగశాస్త్ర నిష్ణాతులు మధుప్రతీకము లందురు. ఇందు మనోజవిత్వము గ్రహణ సంయమమునకు ఫలము. వికరణ భావము స్వరూపసంయమ ఫలము. ప్రధాన జయము అస్మితాన్వయార్థ సత్వ ఫలమని గ్రహింపవలయును.

అవ॥ గ్రహీతృ సంయమ సిద్ధిః

సత్వ పురుషాన్యతా ఖ్యాతి మాత్రస్య
సర్వభావాధిష్ఠాతృత్వం సర్వజ్ఞాతృత్వం చ **49**

సత్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిమాత్రస్య = బుద్ధివేఱు; పురుషుడు వేఱు; అను ఖ్యాతిమాత్ర రూపమున నిలుకడగల చిత్తము సంపాదించిన యోగికి, సర్వభావాదిష్ఠాతృత్వం = సర్వ పదార్థముల నియంతృత్వము, సర్వజ్ఞాతృత్వం చ = సర్వపదార్థముల విజ్ఞాతృత్వమును కలుగును.

సత్వ పురుషాన్యతాఖ్యాతిమాత్రుడైన యోగిని నియమించుట కెవరికిని శక్యముకాదు. అట్టి యోగికి తెలియని పదార్థతత్త్వ ముండనేరదని భావము. పై రెండు సిద్ధులును కలిసి విశోక యనబడును. ఈ స్థితిని పొందిసర్వజ్ఞుడై క్షీణించిన క్లేశకర్మ బంధనములు కలవాడగుటచే శోక రహితుడై యోగి విహరించునని తెలియనగును.

తద్వైరాగ్యాదపి దోషబీజక్షయే కైవల్యమ్ **50**

తద్వైరాగ్యాత్ = వివేకఖ్యాతియందును వైరాగ్యము గలుగుటవలన, దోషబీజక్షయే = దోషములైన క్లేశముల సంస్కారము నశింపగా ససంప్ర జ్ఞాత సమాధి కలిగిన యోగికి, కైవల్యం = కైవల్య ఫలము కలుగును.

వివేకఖ్యాతి యనెడు వృత్తియును నశించిన తదుపరి కైవల్యము ప్రాప్తించునని భావము.

అవ॥ కైవల్యమును సాధించుటకై ప్రవృత్తుడైన యోగికి మధ్యలో కలుగు విఘ్నముల నాశంకించివాని నిరాకరింప నుపాయము వర్ణించుచున్నాడు.

స్థాన్యుపనిమంత్రణే సంగస్మయాకరణం
పునరనిష్ట ప్రసంగాత్ **51**

స్థాన్యుపనిమంత్రణే = ఆ యా స్థానస్వాములు, గొప్పఐశ్వర్య వంతులునయిన గృహస్థులచే అయ్యా ఇట కూర్చుండుడు. ఇదియను భవింపుడు; ఇది కమనీయమైన భోగము; ఈ కన్యకమనీయ; ఈరసాయనము

జరామృత్యువులను తొలగింపజేయును. అనునిట్టి సత్కార పూర్వక వాక్యములతో నాహ్వానము చేయబడినచో యోగి, సంగస్మయాకరణం = సంగమనప్రీతి; 'అహో, నా యోగప్రభావమెట్టిది' యను కృతార్థతాభిమానము స్మయము; ఇట్టి ప్రీత్యభిమానములకు తనలో తావీయరాదు. పునరనిష్ట ప్రసంగాత్ = ప్రీత్యభిమానములు కలిగినచో మరల ననిష్టము కలుగగలదు. కైవల్య సంపాదనమున ననుత్సాహము కలుగునని యర్థము.

ప్రాథమ కల్పికులు, మధుభూమికులు, ప్రజ్ఞాజ్యోతులు, అతిక్రాంతభావనీయులు నని యోగులు నాలుగు తెగలుగా నుందురు. అందు యోగమున ప్రవృత్తమాత్రులు, సవితర్క సమాధిని సంపాదించినవారు, వశపడని పరచిత్తాది జ్ఞానము కలవారు ప్రథములు. నిర్వితర్క సమాధి ద్వారమున మధుమతీ భూమిని, ఋతంభరా ప్రజ్ఞను సంపాదించి భూతేంద్రియములను జయింప కోరికగలవారు ద్వితీయులు, స్వార్థసంయమముతో విశోక, సంస్కారశేషము నను రెండుభూములను (అవస్థలను) సంపాదింపనెంచు జిత భూతేంద్రియులు తృతీయులు, మధుమతి, మధుప్రతీక, విశోక యనెడు భూములందు విరక్తులై కృతార్థులై చిత్తవిలయము మాత్రము మిగిలియున్నవారు మఱియు సంస్కారశేషమనెడి చిత్తస్థితిని సంపాదించినవారు, సప్తవిధప్రాంతభూమిప్రజ్ఞకలవారు, చరమదేహులు నయిన జీవన్ముక్తులు చతుర్థులు. వీరిలో ప్రథమ శ్రేణికి చెందిన యోగిని విశేష యోగ్యత లేనందున స్థానికులైన ఐశ్వర్యవంతు లెవ్వరు సత్కరింపరు. తృతీయ చతుర్థ శ్రేణులకు చెందినవారు తమకు స్వాధీనము కానివారు కాబట్టి వారి జోలికి పోరు. కాని ద్వితీయ శ్రేణికి చెందిన ఋతంభరా ప్రజ్ఞగలయోగి, ధర్మమేఘ సమాధిని సంపాదించినవాడై ఐశ్వర్యవంతులచే పైన చెప్పినట్లు సత్కరింపబడుట సంభవము. అట్టియెడ ప్రీత్యభిమానములు కలుగరాదు. నిశ్చల మనస్కుడై సమాధిభావనయందే రతుడు కావలయును. లేకున్న సత్కారాదులందు చిక్కుకొని విషయానురక్తుడై అధఃపతనము చెందగలడు. అభిమానవంతుడు తనను కృతార్థునిగా నెంచును. సమాధికై యత్నింపడని భావము.

అవ॥ వివేకమువలన కలుగు జ్ఞానమునకు సాధనమైన సంయమమును వర్ణించుచున్నాడు.

క్షణతత్క్రమయోః సంయమాత్ వివేకజం జ్ఞానమ్ **52**

క్షణ తత్క్రమయోః = క్షణము దాని ప్రవాహము యొక్క అవిచ్ఛిన్నత, వీనియందు సంయమ మొనరించుటవలన వివేకజం = వివేక పూర్వక సమస్తవస్తుజ్ఞానము కలుగును.

ద్రవ్యముల సూక్ష్మతకు అవధి పరమాణు వైనట్లు కాలమున నత్యంత సూక్ష్మకాలము క్షణమనబడును. లేక ఎంతకాలములో పరమాణువు తన స్థానమును పొందగలదో ఆ స్వల్పకాలము క్షణమనబడును. అట్టి క్షణముల ప్రవాహము తెంపులేమి క్రమమనబడును. సమస్త విశేషములతోను వస్తువుల నొకదానినుండి మఱియొక దానిని వేఱుచేయుట వివేకము.

చిచ్ఛక్తి యనబడు చేతనము తక్క మిగిలిన పదార్థములన్నియు ప్రతిక్షణము మాఱుచుండును. యోగి యా వస్తువుల పరిణామ క్షణము నందును, క్షణముల క్రమమునందును వాని సాక్షాత్కార మేర్పడువఱకు సంయమ మొనర్చినచో నతనికి నా వస్తువుల సాక్షాత్కారము కలుగును. వస్తు సాక్షాత్కారము వలన వాని జ్ఞానము కలుగును. ఇదియే వివేకజ జ్ఞానము.

వివేకజ జ్ఞానము (యోగశాస్త్రసంజ్ఞ) యోగుల పరిభాష, సాంఖ్యులు యోగులు క్షణాత్మక కాలమును వాస్తవమందురు. అంతకుమించిన ముహూర్తము, యామము, దినము మున్నగు నామములచే పేర్కొనబడు కాలము అవాస్తవము. వైశేషికుల మతమున మహాకాలమే వాస్తవము. దానికి మించి క్షణాది వ్యావహారికకాలము అవాస్తవము.

అవః వివేకజజ్ఞానము వలన కలుగున దేమన:

జాతిలక్షణదేశై రన్యతానవచ్ఛేదాత్తుల్యయో
స్తతః ప్రతిపత్తిః **53**

తుల్యయోః = జాతి, లక్షణము, దేశము ననువానిచే సమానములైన రెండు పదార్థములయొక్క, జాతి లక్షణదేశైః = గోత్వాది జాతి చేతను, కపిలత్వాది లక్షణము చేతను, పూర్వాది దేశము చేతను, అన్యతానవచ్ఛేదాత్ = భేదము నిశ్చయించుట సంభవముకాదు కాబట్టి, ప్రతిపత్తిః = అట్టివాని భేద నిశ్చయము, తతః = వివేకజ జ్ఞానము వలన కలుగును.

జాతి, లక్షణము, దేశము నను మూడింటిచే పదార్థముల భేదము (ఇది దీనికంటె వేఱు అని) లోకమున తెలియబడును. దేశము చేతను లక్ష ణము చేతను సమానములుగానున్న గోగవయములలో గలభేదము (గోవు

కంటె గవయము వేఱుఅని) గోత్వగవయత్వ జాతిభేదముచే తెలియనగును. దేశమునందు జాతియందు సమానములైన రెండు గోవులలో గల భేదము (దీనికంటె నిదివేఱు అని) వానియందుగల కపిలత్వము శ్వేతత్వము నను లక్షణ భేదమువలన తెలియనగును.

ఇట్లే, జాతియందు, లక్షణము నందును సమానములైన రెండు ఆమలకములలో గల భేదము (దీనికంటె నిది వేఱు అని) వానిలోగల దేశ భేదముచే తెలియనగును. కాని జాతి, లక్షణము, దేశము నను మూటియందును సమానములైన - ఒకేచోట పెట్టియున్న రెండు ఆమలకములలోగల భేదము. ఆమలకత్వజాతిచేకానీ, గోలకత్వాది లక్షణముచేకానీ, పూర్వాది దేశముచేతగానీ తెలియజాలనపుడు వివేక జ్ఞానమువలన వాని భేదము తెలియనగునని భావము. దీనింబట్టి సమానములైన పరమాణువులలో గల భేదము కూడ వివేకజజ్ఞానము వలననే తెలియనగు నని తేలుచున్నది.

అవ॥ వివేకజజ్ఞాన లక్షణ మేమన :

తారకం సర్వవిషయం సర్వథా విషయ
మక్రమం చేతి వివేకజం జ్ఞానమ్ **54**

తారకం = తన ప్రతిభవలననే కలుగునది(ఇతరుల యుపదేశము నపేక్షింపక కలుగునది), సర్వ విషయం = సమస్తవస్తు విషయకము (వివేకజ జ్ఞానమునకు విషయము కాని వస్తువొకండు నుండదు) సర్వథా విషయం = అన్ని విధములైన అవాంతరభేదములతో కూడి త్రికాలములకు సంబంధించిన వస్తువులన్నియు విషయముగాగలది అక్రమంచ = క్రమము లేక యొకేక్షణమున నన్ని విషయములు నన్ని విధముల కరతలామలకమువలె తెలుపునది, ఇట్టి జ్ఞానము, వివేకజం జ్ఞానమ్ = వివేకజజ్ఞాన మనబడును.

ఈ వివేకజ జ్ఞానమే సంపూర్ణజ్ఞానము. దీని ద్వారమున తెలియని వస్తువు ఎక్కడను, ఏ విధముగాను ఎన్నడు నుండజాల దనవలయును. సంప్రజ్ఞాత మను యోగప్రదీపము దీనియంశమే. ఋతంభరాప్రజ్ఞ, మధుమతి మున్నగు నవస్థలన్నియు నిందే పరిసమాప్తము లగునని నిశ్చయింప నగును.

అవ॥ వివేకజ జ్ఞానము కలుగని వానికి కైవల్యప్రాప్తి కలుగదాయన:

సత్వ పురుషయోః శుద్ధిసామ్యే కైవల్య మితి **55**

సత్వ పురుషయోః = బుద్ధి పురుషులలో, శుద్ధిసామ్యే = సమానమైన

శుద్ధి యేర్పడినపుడు, కైవల్యమ్ = పురుషునకు కైవల్యము - మోక్షము లభించును.

వివేకజ జ్ఞానము కలిగినను కలుగకున్నను సత్వపురుషాన్యతా - ఖ్యాతి వలననే కైవల్యప్రాప్తి కలుగును. ఇందుకు బుద్ధిసత్వమున క్లేశ బీజములు దగ్ధములు కావలయును. ఈ దగ్ధక్లేశ బీజతయే బుద్ధియొక్క పురుష సమానశుద్ధి.

సత్వపురుషాన్యతాఖ్యాతి కలుగుటయే తడవుగ పురుషుని యవిద్య తొలగును. అవిద్య తొలగినచో దానివలన నేర్పడు రాగాది క్లేశములుండవు. అటుపై కర్మముండదు. కర్మాభావమువలన జన్మాభావము కలుగును. జన్మము నివర్తించిన దుఃఖాత్యంత నివృత్తి కలుగును. ఇట్టి స్థితిలో చరితార్థము లగుటచే గుణములు (సత్వరజస్తమములు) మరల పురుషునకు దృశ్యములుగా ప్రవర్తింపవు. నాడు పురుషునకు కైవల్య మేర్పడును. స్వరూపమున ప్రకాశించు పురుషుడు కేవలుడై బ్రహ్మానందము ననుభవించును.

విభూతి పాదము

యోగ దర్శనము

కైవల్య పాదము

పూర్వపాదములందు యోగము, యోగ సాధనములు, వాని వలన కలుగు విభూతులు వర్ణించి యిందు యోగమునకు పరమ ఫలమైన కైవల్యమును వర్ణించుచున్నాడు. సిద్ధ చిత్తములలో కైవల్య ప్రాపక చిత్తమును నిర్ణయింపదలచి ముందుగా పంచవిధము లయిన సిద్ధులను చెప్పుచున్నాడు.

జన్మౌషధి మంత్రతపః సమాధిజాః సిద్ధయః 1

జన్మౌషధి జాః= జన్మజము, ఓషధిజము, మంత్రజము, తపోజము, సమాధిజమునని, సిద్ధయః = ఐశ్వర్యములు ఐదు.

అందు జన్మసిద్ధి స్వాభావికము, అయ్యది జ్ఞానాత్మకమో క్రియాత్మకమో యగును. కపిలాదులలో జ్ఞానరూప జన్మజసిద్ధి చూడనగును. క్రియాత్మకజన్మజసిద్ధి ఆకాశగమనాదులు జన్మతో సిద్ధించిన ప్రాణులందు చూడనగును. పాదరసము మున్నగువాని భస్మములను తినుటచే కలుగు శరీరసంపద ఓషధీసిద్ధి, స్వాధ్యాయాదులవలన కలిగెడు ఇష్టదేవతా సంప్రయోగము (స్వాధ్యాయాదిష్ట దేవతాసంప్రయోగః 2.44) మంత్రజసిద్ధి. తపస్సు వలన కలిగెడి సిద్ధి తపోజసిద్ధి. విభూతిపాదమున చెప్పబడిన సిద్ధులన్నియు సమాధి సిద్ధులనియే గ్రహింపవలయును.

అవ॥ మంత్రాదులవలన కాయేంద్రియములలో జాత్యంతర పరిణామము కలుగును. దానికి కారణ మేమనః

జాత్యంతర పరిణామః ప్రకృత్యాపూరాత్ 2

జాత్యంతర పరిణామః = మంత్రాదులవలన శరీరేంద్రియములలో కలుగు పూర్వజాతికంటె విలక్షణమైన మఱియొక జాతికి సంబంధించిన పరిణామము, ప్రకృత్యాపూరాత్ = శరీరమునకు ప్రకృతి భూతపంచకము, ఇంద్రియములకు ప్రకృతి అహంకారము (అస్మిత) ఈ రెండును స్వజాతి కనుకూలించు నవయవాంతరములతో కూడి ప్రవేశించుటవలన కలుగును.

కాయేంద్రియ ప్రకృతులు (పంచమహాభూతములు, అస్మిత)

మం(త్రాదులవలన కలుగు ధర్మాదినిమిత్తముల నపేక్షించుచు, కొత్త యవయవములలో ననుప్రవేశించుట యను నాపూరముతో తమవలన కలుగు క్రొత్త శరీరేంద్రియములను అనుగ్రహించును. అందువలననే పూర్వ పరిణామము పోయి క్రొత్త పరిణామము కలుగునని భావము.

అవ॥ కాయేంద్రియప్రకృతు లిందుకొఱకు చేయునదేమన :

నిమిత్త మప్రయోజకం ప్రకృతీనాం వరణభేదస్తు
తతః క్షేత్రకవత్ 3

నిమిత్తం = మంత్రాదులవలన నేర్పడు ధర్మాది నిమిత్తము ప్రకృతీనాం = కాయేంద్రియ ప్రకృతులకు, అప్రయోజకం = అపూరమున ప్రయోజకము కాదు, వరణభేదస్తు = ప్రతిబంధకములైన అధదర్మాదుల నశింపజేయుటయే, తతః = ఆ నిమిత్తము వలన కలుగును. క్షేత్రకవత్ = ఒకకేదారము నుండి మఱియొక కేదారమునకు వెళ్లి దానిని నింపు నీటికి కర్షకుడు ప్రయోజకుడు కాడు; కాని, మడిలోనికి నీరు పోవుట కడ్డముగా నున్నగట్టు మాత్రము తొలగించును.

కేదారములను నీటితో నింపదలచు కర్షకుడు నీటిని నడుపుటకు తాను చేయవలసిన దేమియు నుండదు. కాని కేదారమునందు నీటిని ప్రవేశింపనీయక యడ్డముగా నుండుగట్టును మాత్రము తొలగించును. అంతట నీరు స్వయముగా కేదారము నా పూరించును. అట్లే దర్మాది నిమిత్తములు (మంత్రాదుల వలన జనించినవి) కాయేంద్రియ ప్రకృతులయిన భూతాహంకారములను ప్రేరింప పనియుండదు. కాని యవి, అధర్మాదులను తొలగించును. ఇట్లు అధర్మాది ఆవరణములు తొలగినచో ఆ యా ప్రకృతులు స్వభావముచేతనే తమచే నేర్పడు వికారముల నాపూరించు నని భావము.

అవ॥ యోగి తన భోగము కొఱకు కాయేంద్రియ ప్రకృత్యాపూరణము ద్వారమున ననేక శరీరేంద్రియము లోకేసారి నిర్మించుకొను నపుడనేక చిత్తములను దేనినుండి నిర్మించుకొను నన:

నిర్మాణచిత్తా న్యస్మితామాత్రాత్ 4

నిర్మాణ చిత్తాని = సంకల్పముచే నిర్మించుకొను చిత్తములు, అస్మితామాత్రాత్ = చిత్తమునకు ఉపాదానకారణమైన అహంకారమునుండి నిర్మించుకొనును.

యోగి యొకే సమయమున ననేక శరీరములను నిర్మించుకొని వాని ద్వారమున కర్మఫలము నంతటిని భోగించి నివారించు కొనదలచి నపుడా శరీరములకు తగినట్లు చిత్తములను కూడ అహంకారమునుండి నిర్మించుకొనునని భావము.

అవ॥ క్రొత్తగా నిర్మింపబడిన చిత్తములును చిత్తములే కాబట్టి పూర్వచిత్తముతో సమానములే యగును. ప్రతి శరీరమునందును వేఱువేఱుగా నుండు చిత్తములను ఒకే చిత్తమను నభిప్రాయముతో ప్రవృత్తిని కలిగింప వలనపడదు. కాబట్టి యోగికి వానివలన భోగ మెట్లు సంభవమగు నన:

ప్రవృత్తిభేదే ప్రయోజకం చిత్తమేక మనేకేషామ్ **5**

క్రొత్త చిత్తములను నిర్మించు యోగి, ఏకంచిత్తం = పూర్వము తనకు ప్రాప్తమైయున్న చిత్తమును, అనేకేషాం = అనేక శరీరములకుగాను నిర్మించిన క్రొత్త చిత్తములను, ప్రవృత్తిభేధే = భిన్నభిన్న ప్రవృత్తులందు, ప్రయోజకం = ప్రేరించు నాయకచిత్తముగా నిర్మించును. యోగి తనకు ప్రాప్తమైయున్న పూర్వ చిత్తమును క్రొత్తగా నిర్మింపబడిన చిత్తములకు నాయకచిత్తముగా నొనర్చుట వలన దానిచే ప్రేరేపింపబడి క్రొత్త చిత్తములు ప్రవృత్తి కలవై యోగికి భోగము కలిగించును. దేనికది స్వతంత్రముగా ప్రవర్తించి స్వతంత్ర భోగము కలిగింపనేరవు. కాబట్టి దోషము లేదని భావము.

అవ॥ పూర్వము చెప్పబడిన జన్మజాది సిద్ధులతో కూడిన చిత్తములలో అపవర్గము ననుభవింపజేయు సిద్ధచిత్తమును నిశ్చయించుచున్నాడు.

తత్ర ధ్యానజ మనాశయమ్ **6**

తత్ర = సిద్ధ చిత్తములైన నైదింటిలోను, ధ్యానజమ్ = సమాధి జ సిద్ధితో కూడిన చిత్తము, అనాశయమ్ = క్లేశవాసనలు, కర్మవాసనలు లేనిదై యుపవర్గ ప్రాపకమగుచున్నది.

పంచవిధములైన సిద్ద చిత్తములలో వాసనారహితమై సమాధిజసిద్ధియుక్త చిత్తము కైవల్యమును కలిగింప యోగ్యమగును. మంత్రాది సిద్ధియుక్త చిత్త మట్లుకాదని భావము.

అవ॥ యోగులు కాని వారి చిత్తము కర్మానుబంధముతో కూడియుండునట్లు, యోగిచిత్తమును కర్మాశయసంబద్ధ మేలకాదు? అనాశయ మెట్లగునన:

కర్మాశుక్లాకృష్ణం యోగినస్త్రివిధ మితరేషామ్ 7

యోగినః = యోగియొక్క, కర్మ = సమాధి ప్రభృతి కర్మము, అశుక్లాకృష్ణం = శుక్లంకాదు, కృష్ణముకాదు – (పుణ్యముకాదు, పాపము కాదు)

ఇతరేషాం = యోగులుకానివారి చిత్తము, త్రివిధం = శుక్లము, కృష్ణము శుక్ల కృష్ణము నని ముప్విధములు.

యోగికిని కర్మసంబంధ ముండును. కాని యతడొనర్చు కర్మము క్లేశకర్మవాసనాపూర్వకముకాదు. యోగి యొనర్చు సమాధి ప్రభృతి కర్మము క్లేశకర్మాది వాసనలను నశింపజేయును. ఫలాభిసంధితో చేయమిచే పుణ్యముకానీ, నిషిద్ధ కర్మల నాచరింపమిచే పాపముకానీ యతనికర్మము కాదు. కాగా యోగి చిత్త మనాశయ మగును. ఇతరులట్లుగాక ఫలాసక్తితో పుణ్యపాపకర్మల నాచరింతురు. కాబట్టి వారి చిత్తము ఆ యా కర్మ వాసనలచే చిత్రితమై శుక్లము, కృష్ణము, శుక్ల కృష్ణము నగునని భావము.

తపస్సు, స్వాధ్యాయము, ధ్యానము మున్నగు సాత్త్విక కర్మములు శుక్లములు. గోహత్యాదులు తామస కర్మములు కృష్ణములు. పశుహింసాదులతో కూడిన కర్మములు శుక్ల కృష్ణములు నని వివేకము.

అవ॥ యోగులు కానివారి చిత్తములు వాసనలతో కూడియుండుట వలన కర్మవిపాకము తప్పదు. కాబట్టి యొకజన్మమును విడిచి మఱియొక జన్మమును పొందినపుడు సమస్త వాసనలు అభివ్యక్తములై యొకజాతియందే యితర జాతులకు సంబంధించిన భోగములను అనుభవింపవలసి వచ్చునుగదా యన :

తత స్తద్విపాకానుగుణానా మేవాభివ్యక్తి ర్వాసనానామ్ 8

తతః = పూర్వోక్త త్రివిధమైన కర్మము పక్వమై ఫలోన్ముఖమైనపుడు తద్విపాకానుగుణామేవ = ఆ యా కర్మముల విపాకమనదగు జాత్యాయుర్భోగ లక్షణ ఫలమున కనుగుణమైన, వాసనానాం = ఆయా జాతియందు భోగింపదగు సంస్కారముల, అభివ్యక్తిః = (ఆయా విషయములను స్మరింపజేయుట యను) అభిముఖ్యము కలుగును.

కర్మము విపచ్యమానమగుచు నే జాతికి సంబంధించిన విపాకము నారంభించునో దాని కనుగుణమైన వాసనలచే యభివ్యక్తము చేయును.

అందువలననే పుట్టిన తోడనే ప్రాణి స్వజాతికి తగినభోగమునే యనుభవింప నారంభించును. ఒంటెపిల్ల ముండ్లపొదనే తిననారంభించును. బిడాల కిశోరము మూషిక శిశువులచే వేటాడును ; గడ్డి పఱకల నంటుకొనదు. కాబట్టి దోషము లేదు.

అవ॥ మనుష్యుడు చనిపోయిన తదుపరి వెంటనే కర్మ పరిపాకము ననుసరించి మార్జాల భావము నందినపుడు పూర్వక్షణము వఱకు నున్న వ్యవధానములేని – మనుష్య వాసనయే అభివ్యక్తము కావలయును. అట్లుగాక యెంతో వ్యవధానముగల మార్జాల వాసన యెట్లు వ్యక్తమగును? వ్యవహితా వ్యవహితముల (దూరసామీప్యముల) లో అవ్యవహితమే వ్యక్తము కావలయును కదా యన:

జాతి దేశ కాల వ్యవహితానామ ప్యానన్తర్య
స్మృతి సంస్కారయో రేక రూపత్వాత్ **9**

జాతి.. మపి = మధ్యలో గలుగు ననేక జన్మముల చేతను, పూర్వోత్తరాది దేశము చేతను, అనేక సంవత్సరాత్మక కాలము చేతను, వ్యవహితములైనను వాసనలు, అనంతర్యమ్ = ఫలము నిచ్చుటలో వ్యవధానములు కావు. స్మృతి సంస్కారయోః = స్మరణము, వాసనలు నను రెండును, ఏకరూపత్వాత్ = సమానవిషయము లను నియమ ముండుటవలన

అభివ్యక్తములయిన వాసనలు తమ కార్యమును చేయును. అభివ్యక్తములు కానివి చేయవు. వాసన అభివ్యక్తము లగుటకు వ్యవధానము కానీ, అవ్యవధానముకానీ కారణము కాదు. వానిని వ్యక్తపఱపగల వ్యంజనము ఉపస్థితమైనపు డవి వ్యక్తము లగును. కాబట్టి అభివ్యంజక సాన్నిధ్యమే కారణము. అభివ్యంజకమున కే సంస్కారములు సమీపములో యవియే వ్యక్తములగును. వ్యవహితములట్లుకావు. మార్జాల వాసనలకు అభివ్యంజకము ఆ వాసనలకు నిమిత్తములైన పూర్వకర్మాశయములకు సంబంధించినదై యిప్పుడు పచ్యమానమగు మార్జాలకర్మమై యున్నది. అయ్యది మనుష్యవాసనలకు కాదు. వాసన కర్మము వలన నేర్పడును. స్మృతి వాసన వలన కలుగును. స్మృతి వలన మరల వాసన కలుగును. వాసనల వలన మరల కర్మము కలుగును. ఆ కర్మము తన కభివ్యంజక మగు దేశకాలాది నిమిత్తము ద్వారమున ఫలమునిచ్చుట కభివ్యక్తమగును. దానిచే నభివ్యక్తములైన వాసనలు

సన్నిహితములై పూర్వజన్మమునందే విషయమునకు సంబంధించినవై యనుభవముచే సంచితములైనవో ఆ విషయమునకు సంబంధించిన స్మృతినే యిప్పటి మార్జాల జన్మమునందు కలిగించును. కాని మనుష్య జన్మమునం దనుభవించిన విషయమునకు సంబంధించిన స్మృతిని కలిగింపవు. స్మృతి సంస్కారములు రెండును ఏకరూపము లగుటయే యిందులకు కారణము.

అవ॥ ప్రథమ జన్మమునందు పూర్వవాసన లుండవు. కాబట్టి యందు ప్రారంభించిన (ప్రారబ్ధ) కర్మమువలన నెట్టి వాసనలు నభివ్యక్తములుకావుగదా! అప్పుడు ప్రాణులు తమతమ జాతికి యోగ్యమయిన భోగమునందెట్లు ప్రవర్తింప గలిగిన వన:

తాసా మనాదిత్వం చాశిషో నిత్యత్వాత్ **10**

అశిషః = (నేను చావకుందునుగాక! ఎల్లపుడు నుందునుగాక) అను ఆత్మస్పృహ, నిత్యత్వాత్ = నిత్యమగుటవలన, తాసామ్ = వాసనలకును, అనాదిత్వం చ = అనాదిత్వము కలదు.

'నేను చావకుందునుగాక! సదా జీవింతునుగాక!' అను మరణభయము పూర్వమెన్నడు మరణ దుఃఖము ననుభవింపని ప్రాణికి కలుగనేరదు. పుట్టిన శిశువున కా జన్మమునందు మరణమువలన కలుగు దుఃఖము ప్రత్యక్షానుమాన – ఆగమములలో నే ప్రమాణము చేతను కలుగనేరదు. కాబట్టి స్వాభావిక మనజెల్లదు. కానీ మరణదుఃఖస్మృతి మరలభీతివలన చూడబడుచున్నది. ఖడ్గాదులతో నెవడేని శిశువును కొట్టబోగా నా శిశువు మరణ దుఃఖమును సంస్మరించికదా కంపించుచున్నది? అట్టి స్మృతి వాసనలేక కలుగజాలదు. వాసన యనుభవము వలనగాని కలుగదు. అనుభవ మీ జన్మమునందు కలుగలేదు. కాబట్టి పూర్వజన్మమునకు సంబంధించినదనక తప్పదు. పూర్వజన్మమునందును ఇట్లే మరల ఊహింపదగును. కాబట్టి వాసన అనాదియగును. అపుడు ప్రథమ జన్మమిదియని యేదియు నిర్ణయింపవీలుకాదు. వాసనవలె దానికి హేతువైన జన్మమును అనాదియగు నని భావము.

అవ॥ వాసన అనాదియని సిద్ధపడిన చిచ్ఛక్తివలె నదియు నిత్యమగును. అది యెన్నడు నశింపజాల దన :

హేతుఫలాశ్రయాలంబనై సంగృహీతత్వా
దేషామభావే తదభావః **11**

వాసనలు, హేతుఫలాశ్రయాలంబనైః = హేతువు, ఫలము, ఆశ్రయము, ఆలంబనము ననువానిచే, సంగృహీతత్వాత్= సంచితములగుట వలన, ఏషామ్ = హేత్వాదుల, అభావే = వినాశము కలుగగా, తదభావః = వాసనలు నశించును.

ఇందు అవిద్యాదిక్లేశములు, శుక్లాది కర్మములును హేతువుననబడును. జాతి (జన్మము), ఆయువు, భోగము నీ మూడును ఫలము; సాధికార చిత్తము (చరితార్థము కానిది) ఆశ్రయము; శబ్దాది విషయములు ఆలంబనము అని వ్యవహరింపబడును.

కర్మాశయములు క్లేశములవలన కలుగును. క్లేశములు అవిద్యవలన నేర్పడును. కాబట్టి యవిద్య రాగద్వేషములు, సుఖదుఃఖములు, ధర్మాధర్మములు నను ఆఱు ఆకులుగల సంసారచక్రమును నడుపునదై వాసనలకు హేతువగుచున్నది. ఫలము, ఆశ్రయము, ఆలంబనము నను నీ మూడును అవిద్యచే వ్యాప్తములై యుండును. అందుచే నవిద్య నివర్తించిన నవియు తొలగును. అట్టి యవిద్య ప్రసంఖ్యాన బలమున నశించును. అవిద్య నశింపగా దాని నాశ్రయించిన వాసన లనాదులయ్యు నశించును. ఆశ్రయానాశ మాశ్రితనాశనమునకు కారణము. అనాది వాసనలు నశించినపుడు అనాదియైన చిచ్ఛక్తి మాత్రమేల నశింపదన వలనుపడదు. చిచ్ఛక్తికి నాశకారణమేదియులేదు. కాబట్టి చిచ్ఛక్తి యుదాహరణముతో వాసనల నిత్యత్వము సాధింప వీలులేదని భావము.

అవ॥ యోగులు సత్కార్యవాదులు; కాబట్టి వినాశకారణమున్నను వాసన లెట్లు నశింపగల వన:

అతీతానాగతం స్వరూపతోఽ_స్త్యధ్వభేదాత్
ధర్మాణామ్ 12

ధర్మాణామ్ = వాసనాది ధర్మములయొక్క, అధ్వభేదాత్ = భూతభవిష్యద్వర్తమాన లక్షణ కాలభేదమువలన, అతీతానాగతం = (వినాశము పొందినది అతీతమనబడును. భవిష్యత్తున వ్యక్తమగునది అనాగత మనబడును) అతీతానాగత ధర్మముల ద్వయము, స్వరూపతః = అతీతానాగత లక్షణ రూపమున, అస్తి = ఉన్నది.

వాసనలు స్వరూపనాశము నందవు. వాసనలందు అతీతత్వము

అనాగతత్వము కలుగుటయే వాని నాశనమనబడును. అందువలన సత్కార్యవాదమునకు క్షతి కలుగదు. అతీతత్వాది రూపమున చిత్తమునందు వాసనలున్నచో చిత్తము పూర్వమువలె సాశయమై (కర్మాశయములతో యుక్తమై) భోగ హేతువగు ననరాదు. వర్తమానత్వ లక్షణముగల వాసనలతో కూడిన చిత్తమే సాధికారమగును. భోగహేతు వగును.

అవ॥ ఈ ధర్మములన్నియు పరమార్థమున నెట్టివన :

తే వ్యక్తసూక్ష్మా గుణాత్మాన ః 13

వ్యక్తసూక్ష్మాః (వర్తమానములు వ్యక్తములు; అతీతానాగతములు సూక్ష్మములు) వ్యక్తములు, సూక్ష్మములైన, తే = మహదాది ప్రకృతి కార్యములన్నియు, గుణాత్మానః = గుణ స్వరూపములే.

యోగశాస్త్రమున ప్రకృతి, దాని వికారములైన – మహదాదులు భిన్నాభిన్నములని యంగీకరింపబడినందున, ప్రకృతి భూతములైన గుణములు (సత్త్వరజోస్తమములు) పరిణామి నిత్యములు. వాని వికారములైన సర్వభావ పదార్థములు (ధర్మములు) ను ప్రకృతియైన గుణత్రయముకంటె నభిన్నములైనందున (భిన్నములు కానందున) నిత్యము లైనప్పటికీ స్వరూప నిత్యములు కావు; నశ్వరములే. పురుషుడు మాత్రము కూటస్థుడు నిత్యుడు.

అవ॥ గుణములు త్ర్యాత్మకములగుటచే ఒక శబ్దము, ఒక యింద్రియము, ఒక భూమి అని గుణాత్మక వస్తువులలో నేకత్వ మెట్లు చెప్పబడునన

పరిణామైకత్వా ద్వస్తుతత్వమ్ 14

పరిణామైకత్వాత్ = పరిణామ మేకమగుటవలన, వస్తుతత్వం = వస్తువులు (శబ్దాదులు) గుణత్రయ పరిణామము లగుటచే నేకత్వము వస్తుతత్వమగుచున్నది.

వత్తి, తైలము, అగ్ని, వీని పరిణామము దీపము. అది యొక్కటే అట్లే సత్వరజోస్తమములు మూడైనను వాని పరిణామముగా నేర్పడు శబ్దాది వస్తువు సైతము ఒక్కటియే యని భావము.

అవ॥ విజ్ఞానమునకు మించిన మఱి యొకండేదియు లేదు. అట్టియెడ భావపదార్థములు త్రిగుణాత్మకములనియు త్రివిధము లనియు నన నేల యన:

వస్తుసామ్యేఽపి చిత్తభేదా త్తయో ర్విభక్తః పంథాః 15

వస్తుసామ్యేఽపి = విషయమున భేదము లేకున్నను, చిత్తభేదాత్ = ఆ విషయమునకు సంబంధించిన జ్ఞానములలో భేదము కనబడుటవలన, తయోః = వస్తువు (గ్రాహ్యము), చిత్తము (గ్రహణము) నను రెంటి యొక్క విభక్తః పంథాః = మార్గము భిన్నము.

బౌద్ధులలో విజ్ఞానవాదులు విజ్ఞానమునకు మించి వేఱొండు పదార్థము నంగీకరింపరు. జ్ఞానముచేతనే వస్తువున్నదనియు, అది యిట్టిదనియు తెలియుచున్నది. జ్ఞానములేకున్న వస్తువున్నట్లు తెలియదు. కాబట్టి జ్ఞానమే పదార్థము. అంతకుమించి మఱియేమియు లేదనియందురు. లోకమున వ్యవహరింపబడు ఘటపటాది వస్తువులు స్వస్వరూపమున నలీకములై అనాది వాసనవలన ప్రతిచిత్తము కల్పితములై తోచుచున్నవి. అవి చిత్తమేకాని వేఱుకాదు అను నీచ విజ్ఞానవాదము యుక్తముకాదు. చిత్తమునకు మించి చిత్తమునకు విషయమగు వస్తువు వొండు లేకున్నచో ఒకవస్తు వనేక చిత్తములకు విషయము కాకుండవలయును. మఱియును అదే యిది యను ప్రత్యభిజ్ఞయు కలుగకుండవలయును. ఒక చిత్తమువలన కల్పిత విషయము ఇతరుల చిత్తమునకు విషయమెట్లు కాగలదు? లోకమున నిందులకు విపరీతముగ నొకవస్తు వనేక చిత్తములకు విషయమగుట చూచుచున్నాము. అంతేగాక అదే యిది యని ప్రత్యభిజ్ఞయు కలుగుచున్నది. కాబట్టి చిత్తమునకు మించి వేఱే వస్తువు చిత్తమునకు విషయమగునది యున్నదనియే యంగీకరింపవలయును.

అవ॥ చిత్తవ్యతిరిక్తముగా విషయభూతవస్తువు సర్వదా లేదనము. కాని, చిత్త క్షణమునకు పూర్వోత్తర క్షణములలో చిత్తమునకు మించి వేఱు విషయము లేదందుము. చిత్తమున్నపుడేకదా విషయము తెలియును. కాబట్టి నానా చిత్తములకు విషయము కాదగు వస్తువొండు లేదు అన :

న చైకచిత్త తంత్రం వస్తు తద ప్రమాణకం
తదా కిం స్యాత్ **16**

వస్తు = ఘటాది గ్రాహ్య విషయము, ఏకచిత్తతంత్రం = ఏకచిత్తాధీనము – ఏక చిత్తసమయమున మాత్రముండునది, న చ = కాదు, తదా = ఆ చిత్తమే యితర వస్తువున సంలగ్నమైనపుడు, తత్ = ఆ వస్తువు అప్రమాణకం = ప్రమాణమైన చిత్తముచే గ్రహింపబడనిదై, కింస్యాత్ = ఏమగును? వినష్ట మగునా? లేక పూర్వమువలె నుండునాయని ప్రశ్నము కలుగును.

చిత్తమునకు వ్యతిరిక్తముగా నొకవస్తువు చిత్తక్షణముననుండి యన్య క్షణముననుండదని యంగీకరించినట్లయిన ఆ వస్తువు చిత్తకారణకమా? లేక అన్య కారణకమా? అని యడుగవలయును. చిత్తకారణకవేుయనిన పూర్వవిజ్ఞానవాదమున నే దోషము చెప్పబడినదో యదియే యిట ప్రసక్తమగును. అన్యకారణక మందురేని, గ్రాహకమైన చిత్తము లేనపుడది యెట్లు నశించును? నాశకారణ మేదైన నుండవలయునుగదా! గ్రహణము లేనంత మాత్రమున గ్రాహ్యము నశింపవలయు నను నియమము లేదుకదా! విషయము నశింపక యట్లే యుండగల దనిన ఏకచిత్తతంత్రము - ఏకచిత్తవిషయక మను నెట్లు చెల్లును? ఇతర చిత్తములకు నది విషయమై సాధారణమే యగును. అట్లే యొకవస్తువు వనేక చిత్తములకు విషయమగుట లోకమున చూచుచున్నాము. కాబట్టి ఏకచిత్తతంత్రమే వస్తువనుట యెట్లును తగదు.

అవ॥ ఘటపటాది వస్తువులు చిత్తముకంటె భిన్నములే యైన నెల్లపుడు చిత్తముచే నేల గ్రహింపబడ వన:

తదుపరాగాపేక్షితత్వాత్ చిత్తస్య వస్తు జ్ఞాతాజ్ఞాతమ్ 17

చిత్తస్య = చిత్తమునకు వస్తువుల జ్ఞానము కలుగుటకు, తదుపరాగాపేక్షితత్వాత్ = ఇంద్రియములద్వారమున వస్తువులతో చిత్తము సంబద్ధమైవాని యాకారమును పొందుట అవసరము కాబట్టి, వస్తు = ఘటపటాదివస్తువులు, జ్ఞాతాజ్ఞాతం = సంబంధముకలిగినచో జ్ఞాతములు, సంబంధము కలుగకున్నచో అజ్ఞాతములు నగును.

ఘటపటాది వస్తువులు అయస్కాంతమణి వంటివి. అయ్యవి లోహగుణము వంటి గుణముగల పరిణామ స్వభావియగు చిత్తమును తనువంకకాకర్షించి తమలో కలుపుకొని రంజిత మొనర్చును – తమయాకృతిని చిత్తమునకు కలిగించును. ఏ వస్తువుతో చిత్తము కలిసిదాని యాకారమును తాను పొందునో యా వస్తువు తెలియబడును. ఇతరములు తెలియబడవని భావము.

అవ॥ అటులయిన నా యా వస్త్వాకారచిత్తవృత్తులు నెల్లపుడు తెలియబడ కుండవలయును కదా! యన:

సదా జ్ఞాతా శ్చిత్తవృత్తయ స్తత్ప్రభోః

పురుష స్యాపరిణామిత్వాత్ **18**

తత్ప్రభోః = చిత్తసత్వమునకు స్వామియైన, పురుషస్య = జీవాత్మ, అపరిణామిత్వాత్ = పరిణామ స్వభావము లేనిదగుట వలన, చిత్తవృత్తయః = ఆ యా విషయాకారములుగల చిత్త సత్వజ్ఞానములు, సదా = ఎల్లపుడును, జ్ఞాతాః = గ్రహించబడుచుండును.

చిత్తమువలె దానికి స్వామియైన జీవాత్మయు(పురుషుడు) పరిణామమునొందు స్వభావము గలిగియుండినచో శబ్దాది విషయములవలెనే శబ్దాది విషయక చిత్తవృత్తులును జ్ఞాతములు, అజ్ఞాతములునై యుండెడివి. పరిణామము చెందినపుడు తెలియబడి చెందనపుడు తెలియబడకుండుట సంభవమని భావము. కాని పురుషుడు పరిణామి కాడు. అతడు కూటస్థనిత్యుడు; కాబట్టి చిత్తవృత్తులతనికి సదా జ్ఞాతములే యగును; కాని యజ్ఞాతములు కాజాలవు.

అవ॥ వైనాశికుని మతము ననుసరించి శంకించి సమాధానము చెప్పుచున్నాడు. చిత్తమే ఆత్మ; అంతకుమించి వేఱేమియు లేదు. చిత్తమే అగ్నివలె స్వయముగా భాసించుచు వస్తువులను భాసింపజేయును. కాబట్టి చిత్తము స్వప్రకాశము, క్షణికమును అన ;

న తత్స్వాభావం దృశ్యత్వాత్ **19**

తత్ = చిత్తము, దృశ్యత్వాత్ = దర్శనమునకు విషయ మగుట వలన ఘటాదులవలె జడము, పరిణామి యగుటవలనను, స్వాభావం = స్వయంప్రకాశము, న = కాదు.

చిత్తము దర్శనమునకు విషయము. మఱియు నది ఘటపటాదులవలె జడము, పరిణామము నొందునదియును కాబట్టి అగ్నివలె స్వప్రకాశమెన్నటికిని కాదు.

ఏకసమయే చోభయానవధారణమ్ **20**

చ = మఱియు, ఏకసమయే = ఒకే క్షణమున, ఉభయానవధారణమ్ = చిత్తము, చైత్తము (విషయము) నను రెండును తెలియబడవు.

వైనాశికులు క్షణికవాదులు. కావున చిత్తము క్షణికము – ఒక్క క్షణముమాత్ర ముండును. అన్యక్షణమున నశించును. క్షణికవాదుల మతమున చిత్తముయొక్క యుత్పత్తి క్రియయే దానికి కారకము కావలసి వచ్చును. ఇతరుల

మతమున ముందు ఉత్పత్తి, తరువాత క్రియ, అటుపై కారకమునగును. వైనాశికు లిట్లే చెప్పియున్నారు. 'భూతి ర్యేషాం క్రియా సైవ కారకం సైవచోచ్యతే' ఉత్పత్తి క్రియయే కారకమని యభిప్రాయము. ఉత్పత్తి రూపక్రియతో తనను తెలిసికొనును. కాని యాక్రియతోనే యితర పదార్థమును తెలిసికొన వలన పడదు. ఒకే విధమగు క్రియ విలక్షణములైన రెండు కార్యముల నుత్పన్నము చేయజాలదు. ఒకే క్షణమున తనను తెలిసికొను వ్యాపారము వలన ఇతర జ్ఞానముగూడ కలుగు టెట్లు పొసగును? రెండవ క్షణమున తెలిసికొనగలుగునందు మనినచో చిత్తము క్షణికము కావున రెండవ క్షణమున నది యుండదు. అట్టి యెడ చిత్తము స్వప్రకాశకమై పరప్రకాశ మెట్లు కాగలదు? కాబట్టి వైనాశికులమత మెవ్విధముననను సంభవముకాదని భావము.

అవ॥ చిత్తము విషయము నెఱుగును. అట్టి విషయ విజ్ఞాన మనెడి చిత్తమును వెంటనే కలుగు మఱియొక చిత్త మెఱుంగగలదు. కాబట్టి దోషము లేదన :

చిత్తాంతరదృశ్యే బుద్ధిబుద్ధే రతి ప్రసంగః
స్మృతిసంకర శ్చ **21**

చిత్తాంతరదృశ్యే = మఱియొక చిత్తముచే గ్రహింపబడినట్లంగీకరించిన, బుద్ధిబుద్ధేః = (వృత్తి జ్ఞానము = బుద్ధి, అదియే విజ్ఞానాత్మవాదుల చిత్తము) ఇట్టి చిత్తము విషయముగా గల చిత్తమునకు, అతిప్రసంగః = అతిప్రసక్తి కలుగును. అందువలన, స్మృతి సంకరశ్చ = వానివలన కలుగు స్మరణమును సంకరమగును.

చిత్తము నీలవర్ణమును గ్రహించు ననుకొనుడు. ఆ నీలవర్ణాకారమున మాఱిన వృత్తిజ్ఞానమనెడి చిత్తము తదనంతరమున కలిగిన చిత్తమునకు విషయమగునెడల నీ రెండవ చిత్తమును చిత్తమే కాబట్టి యది మఱియొక చిత్తమునకు విషయమగును. అదియు మఱియొకదానికి ఇట్లు విరామ ముండదు. ఇట్టియెడ నీలవిషయక చిత్తమొకటి అది విషయముగాగల నీలచిత్తచిత్తము రెండవది. అదియు విషయమైన నీలచిత్త చిత్త చిత్తము మూడవది యగును. అదియు మఱియొకదానికి విషయమగును. కాబట్టి నాలుగవది నీలచిత్త చిత్త చిత్త చిత్త మగును. ఇట్లు వీని కంతముండదు. ఇట్లే స్మృతి

నియమమును నుండదు. చిత్తము లనేకములు. వానివలన సంస్కారము లుద్బుద్ధములైన నొకేక్షణమున ననేకస్మృతులేర్పడును. వివేకము కలుగనేరదు. కాబట్టి రెండు దోషము లేర్పడునని భావము.

అవ॥ చిత్త మిట్లు స్వాభాసము కాక చిత్తాంతర దృశ్యమును కాక పోయినచో నది పురుషునిచే నెట్లు తెలియబడును? చిత్తమునకు ఇంద్రియము ద్వారమున వస్తు సంబంధము కలుగునట్లు పురుషసంబంధము లేదు కదా! యన :

చితే రప్రతిసంక్రమాయా స్తదాకారాపత్తౌ
స్వబుద్ధి సంవేదనమ్ **22**

అప్రతిసంక్రమాయాః = (విషయ సంబంధమునకు హేతువయిన వృత్తి యనెడు సంచారము ప్రతి సంక్రమమనబడును) ప్రతి సంక్రమములేని, చితేః = విచ్ఛక్తికి - పురుషునకు, తదాకారాపత్తౌ = చిత్తమునందు ప్రతిబింబితమగుటచే చిత్తాకారమునకు సమానమైన ఆకారము కలుగగా, చైతన్యముయొక్క ప్రతిబింబమును పొందిన చిత్తమును పురుషుడనుకరించుచున్నట్లుండుటయే, స్వబుద్ధి సంవేదనం = స్వామియైన పురుషుడు తనకు భోగ్యమైన బుద్ధిని - చిత్తమును తెలిసికొనుట యగును.

పురుషుడు పరిణామి కాకపోవుటవలన వృత్తియనెడి ప్రతిసంక్రమణము లేక, చిత్తముతో సంబద్ధుడు కానిమాట వాస్తవమే; కాని సామీప్యము వలన పురుషుడు చిత్తసత్వమున ప్రతిబింబించును. అట్లు ప్రతిబింబించి విషయాకారతను బొందిన చిత్తాకారమును పొందినవాడై చూచుచున్న - తెలిసికొనుచున్న బుద్ధిని అనుకరించుచున్నట్లుండును. ఇదియే పురుషుని ద్రష్టృత్వము. కాబట్టి పురుషుడు ద్రష్ట. చిత్తమతని దృశ్యమునని భావము.

అవ॥ ఇట్లు బుద్ధి, పురుషుడు వేఱు వేఱుగనుండ విజ్ఞానవాదులొకే చిత్తమును ద్రష్టృదృశ్యములుగ నేల భావించుచున్నారన:

ద్రష్టృదృశ్యోపరక్తం చిత్తం సర్వార్థమ్ **23**

ద్రష్టృదృశ్యోపరక్తం = చేతన పురుషుడు ద్రష్ట; శబ్దాది విషయములు దృశ్యము. ఈ రెంటితోను, ఉపరక్తము - ప్రతిబింబములతో కూడినదై, చిత్తం = చిత్తము, సర్వార్థం = గ్రహీత, గ్రహణము, గ్రాహ్యము అను భిన్నార్థముల యాకారము కలదై యున్నది.

స్ఫటికమణి కొకవైపున నీలవర్ణముగల నీలమణిని, మఱియొక వైపున రక్తవర్ణముగల కెంపును నుంచిన నా స్ఫటికము వాని ప్రతిబింబములతోకూడి త్రివర్ణములగలదిగ భాసించును. అట్లే చిత్తసత్త్వమునకు సమీపమున నున్న పురుషుడా చిత్తమునందు ప్రతిఫలించును. బాహ్య వస్తువులును ఆ చిత్తమున ప్రతిబింబించును. ఇందు పురుషుడు ద్రష్ట - గ్రహీత; బాహ్య వస్తువులు గ్రాహ్యములు - విషయములు. చిత్తము స్వయముగ గ్రహణము - జ్ఞానము. ఈ మూడు నొకచో సమావేశమైయున్నట్లు చిత్తము గృహీతృ గ్రహణ గ్రాహ్యరూపమై యొప్పుచుండును. ఇట్లు త్రిరూపమున భాసించు చిత్తము విషయములో భ్రాంతులైన విజ్ఞానవాదులు వివేకింపజాలక చిత్తమే యాత్మయందురు. కాబట్టి వా రనుకంపనీయులు. ద్రష్టృదృశ్యములచే నుపరక్తమైన చిత్తము వారి భ్రాంతికి కారణమని భావము.

అవ॥ సుఖదుఃఖముల ననుభవింప జేయుటకు హేతువైన చిత్రవిచిత్ర వాసనలతో కూడిన చిత్తమే యాత్మగా నంగీకరించి దానికి భిన్నముగా నొక భోక్త - జీవాత్మ నంగీకరింపకున్నచో గౌరవము కలుగదు గదా యన:

త దసంఖ్యేయవాసనాభి శ్చిత్ర మపి
పరార్థం సంహత్యకారిత్వాత్ 24

తత్ = ఆ చిత్తము, అసంఖ్యేయవాసనాభిః = విపాకారణములైన అసంఖ్య వాసనలతో, చిత్రమపి = చిత్రితమైనను, సంహత్యకారితత్వాత్ = దేహేంద్రియాదుల సహకారముతో కలిపి ప్రయోజనకారి యగుట వలన, పరార్థమ్ = పురుషుని భోగాపవర్గముల కొఱకే యగును; తన కొఱకుగాదు.

లెక్కింప వీలులేని సంస్కారములు, వాని వలన కలుగు విపాకములు చిత్తమునే యాశ్రయించును. కాని అంత మాత్రమున నది భోక్తకాదు. నానావిధ పదార్థములతో నిర్మింపబడిన యొక గృహ మెట్లు ఇతరుల కుపకరించునో యట్లే, శరీరము, ఇంద్రియములు మున్నగువానితో కలిపి చిత్తము ప్రయోజనకారి యగుచున్నది. కాబట్టి యది పరార్థమగుచున్నది. అదీ యెవరి కొఱకు భోగాపవర్గములను సాధించుచున్నచో యతడే పురుషుడు - భోక్త యని భావము.

అవ॥ జన్మాది సిద్ధుల ద్వారా కైవల్యమునకు యోగ్యమైన చిత్తమును తెలిపి దానివలన అర్థవివేకపూర్వకమైన కైవల్యమునకు మూలకారణమగు

వివేకము పురుషునకు యుక్తిగా చెప్పబడినది. అట్టి వివేకము దర్శించు స్వభావముగల యధికారి పురుషున కింకేమి కలుగు నన :

విశేషదర్శినః ఆత్మభావ భావనానినివృత్తి **25**

విశేషదర్శినః = వివేకమును సాక్షాత్కారము చేసికొనిన యోగ్యవ్యక్తికి, ఆత్మభావభావనా వినివృత్తిః = నే నెవడను? ఎట్లయితిని? ఇది యేమి? ఇది యెట్లేర్పడినది? ఏమగుదుము? ఎట్లగుదుము? అను నిట్టి జిజ్ఞాస తొలగిపోవును.

చిత్తసత్త్వము, పురుషుడు నను నీ రెంటి విశేషమును బాగుగా గుర్తించినపుడు ఇది యంతయు విచిత్రమైన చిత్తపరిణామమే. పురుషునకు సంబంధించినది కాదు. శుద్ధుడైన పురుషుడు అవిద్య తొలగగానే చిత్త ధర్మములలో సంబద్ధుడుకాక శుద్ధుడగును అని తెలిసికొనును. అప్పుడు సూత్రార్థమున చూపించిన (ఆత్మభావన) జిజ్ఞాస తొలగి స్వస్థుడగు నని భావము.

అవ॥ జిజ్ఞాస తొలగిన విశేషదర్శి చిత్తమెట్లుండు నన:

తదా వివేకనిమ్నం కైవల్యప్రాగ్భారం చిత్తమ్ **26**

తదా = అప్పుడు, చిత్తం = చిత్తసత్వమనెడి జలము, వివేక నిమ్నం = వివేక మనెడి (ప్రవహింప యోగ్యమైన) నిమ్న ప్రదేశముకలదై, కైవల్యప్రాగ్భారం = మోక్షమనెడి ప్రవాహావధియైన ఉన్నత ప్రదేశము కలదగును.

విశేషమును దర్శించిన పురుషుని చిత్తము విషయాభి ముఖ్యమనెడి యజ్ఞాన మార్గమున సంచరించుట మాని వివేకమార్గమున నడచి కైవల్యాభిముఖమగునని భావము.

అవ॥ లోకమున వివేకులకును వ్యుత్థాన చిత్తవృత్తులు కలుగ కారణమే మన:

తచ్ఛిద్రేషు ప్రత్యయాంతరాణి సంస్కారేభ్యః **27**

తచ్ఛిద్రేషు = వివేక ప్రత్యయమునకు మధ్య మధ్య, ప్రత్యయాంతరాణి = ఇతర ప్రత్యయములు, సంస్కారేభ్యః = వ్యుత్థాన అనుభవము కలిగిన సంస్కారములవలన కలుగుచుండును.

వివేక ప్రత్యయము కలిగిన తరువాతను అప్పుడప్పుడు వ్యుత్థాన అనుభవముచే కలుగు సంస్కారమువలన వ్యుత్థాన ప్రత్యయములు కలుగవచ్చునని భావము.

అవ॥ వానిని తొలగించుకొను నుపాయ మెద్దియన:

హానమేషాం క్లేశవ దుక్తమ్ 28

ఏషామ్ = ఈ వ్యుత్థాన సంస్కారముల, హానమ్ = నివృత్తి, క్లేశవత్ = క్లేశములను తొలగించునట్లు, ఉక్తమ్ = తొలగింపవలయునని చెప్పినట్లే భావింపవలయును.

క్రియా యోగాదుల ద్వారా అవిద్యాది క్లేశము లెట్లు క్షీణింపజేయబడి తొలగింపబడునో యట్లే వ్యుత్థాన సంస్కారములను తొలగింపవలయును. వీనికి వేఱుగ ఉపాయము చెప్పనక్కఱలేదని భావము.

ప్రసంఖ్యానేఽ ప్యకుసీదస్య సర్వథా
వివేకఖ్యాతేః ధర్మమేఘః సమాధి 29

ప్రసంఖ్యానేఽ పి = వివేకఖ్యాతియందును, అకుసీదస్య = అనురక్తుడు కాని యోగికి, సర్వథా = అన్ని విధములను - ఎల్లపుడు, వివేకఖ్యాతేః = వివేకఖ్యాతి కలుగుట వలన, ధర్మమేఘః = కైవల్యఫలము నొసంగు క్లేశములను నిర్మూలమొనర్చు ధర్మమేఘమనెడి(ధర్మం మేహతి - ధర్మమును వర్షించు) సమాధిః = యోగము కలుగును.

యోగికి వివేకఖ్యాతి కలిగినపుడు ఆ వివేకఖ్యాతిని పరిణామముగా నెంచి దానియందు నతడు విరక్తుడైనచో వ్యుత్థాన సంస్కారము లుదయించవు. అట్టి యెడ జ్ఞానము పరిపక్వమై ధర్మమేఘసమాధి యేర్పడును.

సంప్రజ్ఞాత సమాధికి ఫలము వివేకఖ్యాతి - ప్రసంఖ్యానము. దాని పరాకాష్టయే ధర్మమేఘ సమాధి. అప్పుడు వ్యుత్థాన సంస్కారము లుదయింపనేరవు. ధర్మమేఘసమాధి వలన జ్ఞానప్రసాదమనెడి పరవైరాగ్య ముదయించును. పరవైరాగ్యమువలన వివేకఖ్యాతియు విరుద్ధమగును. అటుపై నిర్బీజసమాధి కలుగునని భావము.

అవ॥ వివేకఖ్యాతి వలన ధర్మమేఘసమాధి కలిగిన కలుగనిమ్ము. క్లేశ హాన మెట్లు కలుగు నను ప్రశ్నమునకు సమాధాన మేమన:

తతః క్లేశకర్మనివృత్తిః 30

తతః = ధర్మమేఘసమాధివలన, క్లేశకర్మ నివృత్తిః = వాసనలతో కూడిన అవిద్యా క్లేశములు, వాని వలన కలుగు శుక్లకృష్ణాది కర్మములు నన్నియు నివర్తించును - తొలగిపోవును.

ధర్మమేఘసమాధి యుదయించిన తదుపరి అవిద్యాది క్లేశములుకానీ,

వానివలన జనించు శుక్లాది కర్మములు కానీ మరల జనింపనేరవు. ఇట్టిస్థితియందే నిర్మల ప్రసంఖ్యానము కలవాడై యోగి జీవన్ముక్తు డనిపించుకొనును.

అవ॥ క్లేశకర్మనివృత్తి కలిగిన నేమగు నన:

తదా సర్వావరణ మలాపేతస్య
జ్ఞానస్యానంత్యాత్ జ్ఞేయ మల్పమ్ **31**

తదా = క్లేశకర్మనివృత్తి కలిగిన మీదట, సర్వావరణ మలాపేతస్య = చిత్తసత్వము నావరించు క్లేశములు, కర్మములు ననెడు మలములన్నియు తొలగినట్టి, జ్ఞానస్య = చిత్తసత్వముయొక్క, అనంత్యాత్ = అనంత ప్రకాశము వలన, జ్ఞేయం = చిత్తముచే తెలియదగు చేతనాచేతనాత్మక మగు విషయజాతమంతయు, అల్పం = స్వల్పమగును.

చిత్తసత్వము స్వభావముచే ప్రకాశమయ మగుట వలన వస్తువు లన్నింటిని తెలుపగలిగినదే; కాని రజస్తమోమయములయిన క్లేశకర్మాది ఆవరణమలములచే నాచ్ఛాదితమై కొంచమునే తెలుపును. ధర్మమేఘసమాధి కలిగినపుడా చిత్త సత్వము మేఘపటలముక్తమైన శరచ్చంద్రుని ప్రకాశము దశదిశల వ్యాపించి వస్తుజాతము సువ్యక్తము చేయునట్లు, మలరహితమై విషయములను ప్రకాశింపజేయును. నాడాచిత్తసత్వముచే తెలియబడనిది యొకింతయు నుండదు. అంతటి ప్రకాశము ఆ చిత్తసత్వమునకు కలుగునని భావము. ఇట్టి స్థితియే ధర్మమేఘసమాధి పరాకాష్ట యనబడును. ఈ పరాకాష్టయే జ్ఞానప్రసాదము. యోగికి కలుగు నీ జ్ఞాన ప్రసాదమే పర వైరాగ్య మనబడును. ఇయ్యది వ్యుత్థాన సంస్కారములను దూరమొనర్చును. చిత్తమును నిర్బీజసమాధియందు సంయోజింపజేయును.

అవ॥ ధర్మమేఘసమాధి వలన జ్ఞేయమల్పమైననేమి? గుణపరిణామ క్రమము సమాప్తము కాలేదుకదా! కాబట్టి యోగికి మరల దేహారంభమేల కలుగదన:

తతః కృతార్థానాం పరిణామ క్రమసమాప్తి ర్గుణానామ్ **32**

తతః = జ్ఞాన ప్రసాదము కలిగిన మీదట, కృతార్థానాం = పురుషునకు భోగాపవర్గములను కలిగించిన, గుణానాం = ప్రకృతి భూతములగు సత్వరజస్తమో గుణముల యొక్క పరిణామ క్రమసమాప్తిః = దేహేంద్రియాది

కార్యముల నారంభించుట యను పరిణామ క్రమము సమాప్తమగును.

పురుషునకు భోగాపవర్గములు కలిగించి కృతార్థములు కానంతవఱకే గుణములు పరిణామము చెందును. దేహాది కార్యముల నుత్పన్నము చేయును. ధర్మమేఘ సమాధి కలుగుటయే గుణముల కృతార్థత. ధర్మమేఘ సమాధి కలిగిన పురుషునియెడ గుణములు కృతార్థత సంపాదించినవై యతని కొఱకు దేహేంద్రియాది ప్రకృతి పరిణామములను కలిగింపవు. కాబట్టి గుణముల పరిణామ క్రమము సమాప్తమైనదని భావము.

అవ॥ గుణముల పరిణామక్రమ మేమన:

క్షణప్రతియోగీ పరిణామాపరాంతనిర్గ్రాహ్యః క్రమః **33**

పరిణామాపరాంతనిర్గ్రాహ్యః = (పూర్వధర్మముపోయి క్రొత్త ధర్మము కలుగుట పరిణామము. అపరాంత మన విరామము. నిర్గ్రాహ్యః = ఊహింపదగినది) ధర్మాంతరోత్పత్తి విరామముచే నూహింపదగిన, క్షణప్రతియోగీ = క్షణిక భావపదార్థము నిరూపకముగాగల పరిణామ పౌర్వాపర్యము, క్రమః = క్రమ మనబడును.

ధర్మపరిణామము, లక్షణ పరిణామము, అవస్థాపరిణామము నని పరిణామము త్రివిధము. అందు ధర్మపరిణామమునందును లక్షణపరిణామామమునందును గల క్రమము ప్రత్యక్షము కాగలదు; కాని అవస్థాపరిణామమునందలి క్రమము గోచరింపదు. అదియే ముఖ్య పరిణామము. ధర్మ లక్షణ పరిణామములు నిందే యిమిడియుండును. ఒక ధర్మియందు(వస్తువునందు) పూర్వధర్మముపోయి క్రొత్త ధర్మము కలుగుట అవస్థయే యగును. ఇట్లే యొక ధర్మమున లక్షణాంతర మేర్పడుటయు నవస్థయే యగును. కాబట్టి పరిణామములన్నియు నవస్థామాత్రమైనను సూక్ష్మభేదమును గమనించి యాచార్యులు పరిణామము త్రివిధమనిరి. నూతన వస్త్రమునందు కాలము గడచిన తదుపరి గమనింపబడు ప్రాతదనము అనెడు పరిణామ మొక్కమాటు కలుగదు. ముందు సూక్ష్మతమముగాను, అటుపై సూక్ష్మతరముగాను, తరువాత సూక్ష్మముగాను, అనంతరము స్థూలముగాను కలుగును. ఇట్లు చిట్టచివరకు ప్రత్యక్షమైన స్థూలపురాణత అనెడు పరిణామము దానికి పూర్వ మాయయా క్షణములందు దృష్టి గోచరముకాని పరిణామావస్థలను అనుమింపజేయును. ఈ యనుమితావస్థల పూర్వాపరతయే క్రమ మనబడునని

భావము.

అవ॥ గుణముల పరిణామ క్రమము సమాప్తము కాగా పురుషున కేర్పడు కైవల్య లక్షణ మెట్టిదన:

పురుషార్థశూన్యానాం గుణానాం ప్రతి ప్రసవః
కైవల్యం స్వరూప ప్రతిష్ఠా వా చితిశక్తిరితి 34

ఈ సూత్రమునగల 'ఇతి' శబ్దము శాస్త్ర పరిసమాప్తిని తెలుపును. పురుషార్థ శూన్యానాం = భోగాపవర్గ ప్రయోజనములు కలిగించి కృతార్థములైన, గుణానాం = కార్యకారణరూపములైన బుద్ధ్యాది గుణములయొక్క ప్రతిప్రసవః = స్వస్వకారణములలో విలయమగుట, వా= లేక, స్వరూప ప్రతిష్ఠా = తన రూపమునందున్న, చితిశక్తిః = పురుషుడు – చిచ్ఛక్తి స్వస్వరూపమున నుండుట, కైవల్యం = కేవలభావము – మోక్ష మనబడును.

కార్యకారణాత్మకములగు గుణములు – బుద్ధ్యాది కార్యములు పురుషునకు భోగాపవర్గములను నిర్వర్తించినమీదట కృతకృత్యములై స్వస్వకారణములందు లీననమగుచు నంతతిమగు ప్రధానమందు విలయమగును. (వ్యుత్థాన సమాధి విరోధ సంస్కారములు మనస్సునందును, మనస్సు అస్మిత యందును, అస్మిత మహత్త్వమునందును, మహత్తత్త్వము అలింగమైన ప్రధానమందును ప్రలయము నొందును) ఇట్టి గుణప్రలయమే లింగ శరీరభంగ మనబడును. లింగశరీరభంగమువలన వృత్తిసారూప్య ముండనేరదు. కాబట్టి పురుషుడు స్వస్వరూపమున స్థితుడై బ్రహ్మమును నిరంతరము సాక్షాత్కరింపజేసికొని తత్స్వరూపమైన ఆనందము ననుభవించును. ఇందు పురుషార్థశూన్యములైన గుణముల ప్రతిప్రసవము – ప్రలయము సిద్ధింపగానే పురుషుడు స్వస్వరూప స్థితుడగును. కాబట్టి గుణప్రలయమో లేక చిచ్ఛక్తి స్వరూప స్థితియో కైవల్యమనబడినదని భావము.

ఇది
నిఖిలశాస్త్ర నిష్ణాత శ్రీ మత్పండిత ముక్తి రామ
ఉపాధ్యాయశిష్య పండిత గోపదేవ విరచిత
'అంబా' వ్యాఖ్యాన సహిత యోగ దర్శనమున కైవల్య పాదము
ఓమ్ తత్ సత్

1. విశిష్టపదసూచి

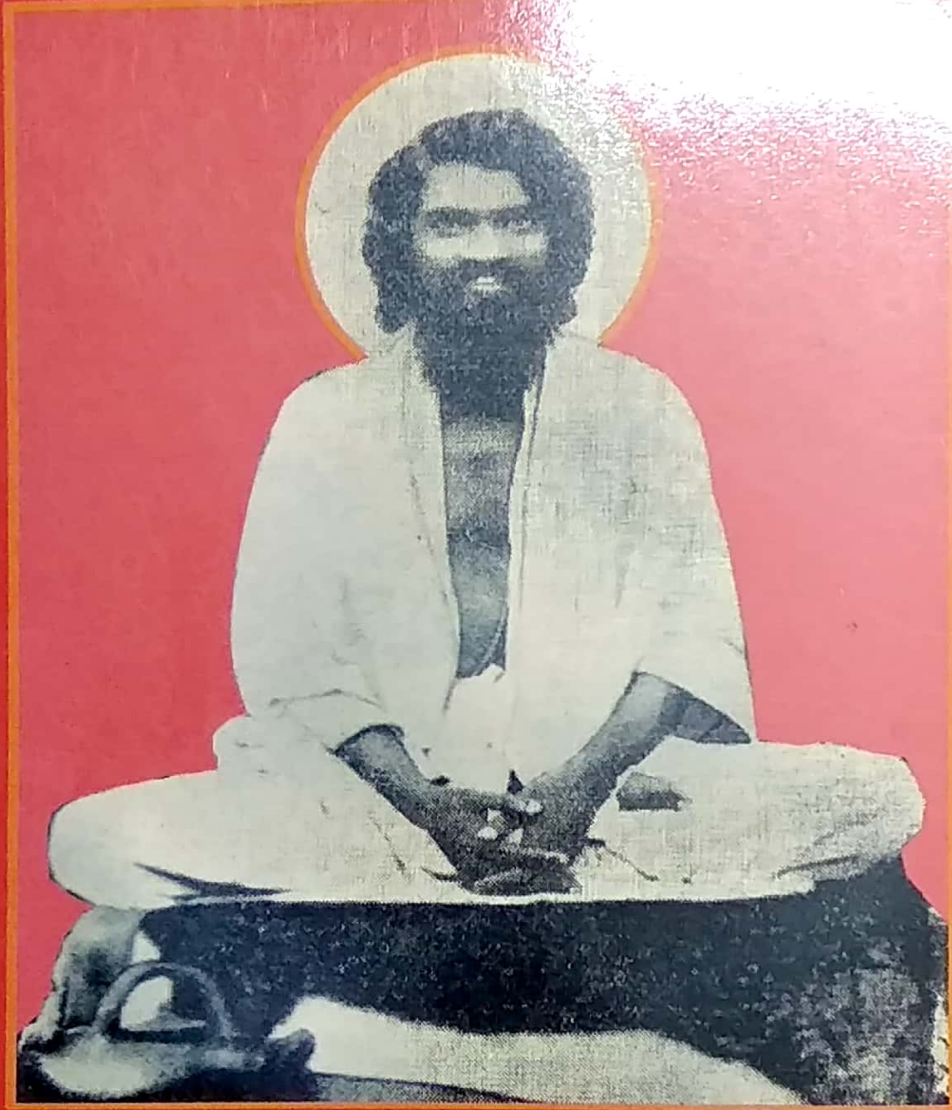
2. అకారాధి సూత్రానుక్రమణిక

“సమాధి నిర్ధూతమలస్య చేతసో
నివేశిత స్యాత్మని యత్సుఖం భవేత్
న శక్యతే వర్ణయితుం గిరా తదా
స్వయం తదంతఃకరణేన గృహ్యతే ”

స్థిర సమాధి నిర్మలమగు చేతమునకు
నాత్మయం దత్తుకొన్నట్టి యుత్సాహము
స్వానుభవ వేద్యమగు నది యంతె కాని
ఇట్టిదని తెల్ప వాక్కుల కెట్లు పొసగు

యోగ దర్శనము

₹. 80-00

యోగాభ్యాసి (శ్రీ గోపదేవ్)

1940 నాటి చిత్రము

ప్రకాశకులు :

అంబా దర్శన గ్రంథమాల,

ఆర్యసమాజము, కూచిపూడి - 522 313

తెనాలి తాలూకా, గుంటూరు జిల్లా.

PRINTSHOP - 040-66320300